

VI•1991

ИЗВЕСТИЯ

ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

ОЩЕ ЗА СТЕФАН СТАМБОЛОВ

МОНЕТНО СЪКРОВИЩЕ

ИКОНИ-ТАБЛЕТКИ

ПОСВЕЩАВА СЕ НА 120-ГОДИШНИНАТА ОТ СЪЗДАВАНЕТО
НА ИСТОРИЧЕСКИЯ МУЗЕЙ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

НА КОРИЦАТА: Патриаршеският комплекс на хълма Царевец във Велико Търново -
графична реконструкция, арх. Б. Кузупов

ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ — ВЕЛИКО ТЪРНОВО

ИЗВЕСТИЯ

VI/1991

BULLETIN

MUZEUM OF HISTORY — VELIKO TURNOVO

ВЕЛИКО ТЪРНОВО

1991

Том VI/1991 на Известия на Историческия музей — Велико Търново, е продължение на Известия на Окръжния исторически музей — Велико Търново, том I—V (1962—1972). През периода 1976—1990 г. Историческият музей участва в Годишник на музеите от Северна България, том I—XVI, съвместно издание на музеите във Велико Търново, Шумен, Русе, Габрово, Ловеч, Търговище и Разград.

СПОМОЩЕСТВОВАТЕЛИ Редакционната колегия и авторите

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ к. и. н. *Кинка Панайотова*, н. с. к. и. н. *Васил Мутафов*, н. с. к. и. н. *Петко Мачкивски*, н. с. *Невяна Бъчварова*, н. с. *Иван Църков*, н. с. *Павлина Владкова*

СЪДЪРЖАНИЕ — CONTENTS

Невяна Бъчварова	120 години Исторически музей в град Велико Търново	5
Nevyana Buchvarova	120 anniversary of the historical museum in Veliko Turnovo	28

ИСТОРИЯ — HISTORY

Светлозара Чепкьо- ва—Станева	Към въпроса за демографската характери- стика на селата Плаково, Капиново, Велчево, Мин- дя, Присово, Пчелище и Церова кория през епохата на османското владичество	29
Svetlozara Cherpku- va—Staneva	More about the demographic characteristics of the villages of Plakovo, Kapinovo, Velchevo, Mindya, Prissovo, Pchelishte and Tserova korija inder the Ottoman rule	36
Хитко Вачев	Някои виждания по проблемите в една хипо- теза (М. Харбова — Научна хипотеза за Ар- банаси (старинното Загорие) като елемент в структурата на старопрестолния Търновград	37
Hitco Vatchev	Some views on the problems in a hypothesis (M. Harbova — A Scientific Hypothesis about Arbanassi (the earlier Zagorie) being a com- ponents of the frame — work of the old ca- pital Turnovgrad)	44
Петър Зафиров, Хитко Вачев	Приписки от XIX век върху богослужебни кни- ги от Елена	45
Peter Zaphirov, Hitco Vatchev	Marginal notes in lithurgical books from the town of Elena in the XIX c.	49
Цветана Павловска	Стефан Стамболов като заместник на В. Левски	50
Tzvetana Pavlovska	Stefan Stambolov as a successor of V. Levski	60
Тянка Минчева	Депутатите от Търновска губерния в Учреди- телното събрание 1879 година	61
Tyanka Mincheva	The deputies from the province of Turnovo and constituent assembly of 1879	75
Кинка Панайотова	Дислокация на българските дружини в райо- на на Търново през 1877—1884 г.	76
Kinka Panayotova	Military detachments in V. Turnovo 1877—1884	90

Ваня Станчева	Генерал-майор Сава Муткуров	91
Vanya Stancheva	Major-general Sava Moutkourov	98

АРХЕОЛОГИЯ — ARCHAEOLOGY

Петър Станев	Резултати и перспективи на праисторическите изследвания във Великотърновския регион	99
Peter Stanev	Results and perspectives of the prehistoric research in the region of V. Turnovo	107
Юлия Генчева	Технико-технологично изследване на глинен съд от неолитна селищна могила Самоводене	108
Julia Ghencheva	Technological test of a clay utensil from the neolithic settlement mound of Samovodene	115
Соня Султова	Глинени лампи тип „Бутово“	116
Sonya Soultova	Clay lamps type „Boutovo“	128
Павлина Владкова	Декоративни орнаменти върху глинени подноси от територията на Никополис ад Иструм	129
Pavlina Vladkova	Ornamental design on clay trays from the territory of Nicopolis ad Istrum	137
Иван Църов	Бюст на император Комод от Павликени	138
Ivan Tsarov	A bust of emperor Commod from Pavlikeni	140
Марко Цочев	Колективна находка от бронзови монети от с. Благоево, Великотърновско	149
Marco Tzotchev	A collective find of bronze coins in the village of Blagoevo, district of V. Turnovo	158

ЭТНОГРАФИЯ — ETHNOGRAPHY

Васил Мутафов	Поселищен, градоустройствен и архитектурен облик на Великотърновския край в края на XIX и началото на XX век	159
Vassil Moutafov	A survey of the settlements the lay-outs of towns and the architecture in the region of V. Turnovo at the turn of the century	182
Теодора Рорева	Сватбени обичаи в Лясковец и околните села	183
Theodora Rogheva	Wedding customs in the town of Lyaskovets and in the surrounding villages	191

РЕСТАВРАЦИЯ — RESTORATION

Диана Косева	Реставрационно-консервационни проблеми на търновските табелки	192
Diana Kosseva	Restoration-conservation problems of the tablets-of-icons from V. Turnovo	195

120 ГОДИНИ ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ В ГРАД ВЕЛИКО ТЪРНОВО

НЕВЯНА БЪЧВАРОВА

Музейното дело заема значително място в националната културна дейност. Неговото развитие отразява стремежа към опознаване и оценка на историческия път, изминат от народа ни в тринадесетвековната му история. То е представено преди всичко от регионалните музеи, които имат своята роля в процеса на националното ни самоопознаване. В системата на този тип културни средища, със своя традиция и принос в националната ни култура, достойно място заема музеят в гр. В. Търново, който през 1991 г. отбелязва своята 120-годишнина.

Настоящото изследване е опит да се анализира неговият исторически път, да се разкрият основните периоди в развитието му, както и неговото място в националната музейна мрежа. Цялостно изследване по тази тема не е правено. В отделни проучвания авторите спират вниманието си на Великотърновския музей или като форма на дейност на най-стария културен институт в града читалище „Надежда“¹, или като част от музейната мрежа в региона,² или при разкриване дейността на Археологическото дружество,³ или в цялостния обзор на културната дейност в града през периода 1879—1944 г.⁴ Добрите постижения на Великотърновския музей в регионален и национален мащаб предизвикват интереса на редица автори.⁵ Сведения за музея се намират в Държавния архив — В. Търново, в централния и местен печат и др. Трудности при изучаване историята на музея създава липсата на документи за неговата дейност за периода 1945—1968 г.

* * *

Годините на петвековното турско робство не успяват да заличат историческото минало от паметта на търновското гражданство. Затова е естествено музейното дело в гр. В. Търново, столицата на Втората българска държава през XII—XIV в. да направи първите си стъпки още през 40-те години на XIX в. Тогава Стефан (Стоянчо) Пенев Ахтар, който справедливо е определен от акад. Йордан Трифонов като „първи български археолог“, с изключителна страст започва да събира старини, ръкописи и монети.⁶ Той е притежавал най-голямата монетна колекция в страната за времето си. Друг радетел и събирач на старини в същия период е Георги Хаджиниколов — Купа.⁷ Впоследствие тази идея се развива и чрез дейността на П. Р. Славейков, д-р Хр. Даскалов, д-р В. Берон, проф. М. Дринов, В. Друмев и др. В този доосвободителски етап на съзряване на идеята за опазване на историческото минало тя се реализира чрез самодейност на патриотично настроени българи. Освен това носи характерните белези на постепенно зараждащите се културни и

духовни институции, които имат определен патриотичен и политически замисъл, свързан със съхраняване и опознаване на българската културна традиция в поробеното отечество.

Обществено-икономическото развитие на страната и формираната културна политика определят два основни периода в развитието на музея. Първият обхваща времето от 1871 г. до 1945 г., когато музеят работи към читалището, и вторият от 1945 г. до 1990 г., когато той става държавен.

Историческият път на музейното дело в гр. В. Търново започва от читалище „Надежда“. Като типично български културни институти, създадени за пробуждане и поддържане на националното самосъзнание и историческа памет, читалищата стават естествен център за зараждане и развитие на музейното дело. Година и половина след основаването на читалище „Надежда“ (1869 г.), в 25-то заседание от 2 януари 1871 г., в присъствието на 60 членове основатели председателят Иван П. Иванов поставя за разглеждане последния от дневния ред въпрос „да се грижат за събиране на древности, тъй щото с време да може да се състави един музей малък в читалището“.⁸ С направеното предложение формирането на идеята за основаване на музей приключва и започва действителната работа по неговото фактическо създаване.

През последните две десетилетия на миналия век и началото на XX в. съдбата на музейното дело в града е тясно свързана с дейността на учреденото през 1879 г. първо в страната Археологическо дружество. Без да се спираме на неговото развитие, ще посочим, че особено резултатна в тези години е работата, извършена от д-р В. Берон както за дружеството, така и за музейното дело. Пръв председател на дружеството, той прибира в дома си събраните „ценни пергаменти, ръкописни книги, стари оръжия и др.“⁹ През май 1884 г. ръководството на дружеството отправя искане към общината да му бъде предоставена църквата „Св. Петка“ на Царевец за музей. Изключителна загуба нанася пожарът на дома на В. Берон през 1901 г., който унищожава тези исторически ценности. През 1905 г. дружеството получава разрешение и помества в стаята под училището на църквата „Св. Богородица“ сбирката си. Там тя остава до 1914 г.¹⁰

През първото десетилетие работата по създаването на музей, проучването и грижата за старините се развива успоредно от страна на Археологическото дружество и настоятелството на читалище „Надежда“. Като търси възможност за обогатяване на своята културно-просветна дейност, читалището започва своята дейност през 1911 г. с разширение на театралния салон, изграждането на „новото читалищно здание за библиотека и музей“.¹¹ Наличието на материална база става причина Археологическото дружество на 1 юни 1914 г. да вземе решение за присъединяване към читалището. На 8 юни с. г. настоятелството обсъжда, приема и конкретизира в правилника си това предложение. В глава VIII „Комитет за музей“ е записано, че „от инвентара на търновското археологическо дружество, което се присъединява към читалище „Надежда“... се образува музей“. В членове от 74 до 78 се посочват конкретните задължения, които се отнасят до избиране на комитет „за уреждане музей“, определяне задълженията на уредника и др.¹² Така се до-

стига до подреждането на първата музейна сбирка. В архивните документи не се посочва дата за откриването му, както това е направено за библиотеката — 15 февруари 1915 г. Склонни сме да приемем, че между 19 октомври 1914 г., когато материалите са пренесени в читалището, и 12 ноември с. г., когато Ив. Вителов е избран за „домакин на музея“ и е станало откриването на библиотеката, е подредена и музейната сбирка.¹³

Музеят е определен като археологически, което дава представа и за преобладаващия характер на материалите в него. В заседанието на настоятелството от 9 март 1915 г., в което за музея се говори като за една реалност, се взема решение за попълване на неговата колекция чрез събиране на старини от гражданите и създаване на картотека на материалите. Моско Москов чрез настоятелството предава за музея находки, придобити при разкопките на църквата „Св. 40 мъченици“.¹⁴ Що се отнася до местонахождението на сбирката, считаме, че тя от създаването си до началото на 1945 г. се е намирала в залата на първия етаж, вдясно от входа на читалищната сграда.

Изброяените по-горе факти дават основание да определим годините 1871—1915 г. като първи етап в развитието на великотърновския музей. Той се характеризира с основаването на една организирана форма — читалищна сбирка, която е създадена на любителски принцип на работа. Музеят е самостоятелно звено в многогранната дейност на читалище „Надежда“. През ноември 1915 г. поради започването на Първа световна война е извършена мобилизация, читалището и музеят са закрити.¹⁵

През този етап съществен принос за изследване на историческото минало на средновековната българска столица и грижи за нейните старини, подреждането на музея има Моско Москов. Неговата „История на Археологическото дружество в Търново“ остава ценен източник за началния период от развитието на музейното дело и археологически проучвания.

След три години, когато завършва войната, се създават условия за развиване на културна дейност в читалище „Надежда“ и в града. Започва нов етап в развитието на музея. През 1915 г. след като завършва СУ „Св. Кл. Охридски“ и учителства известно време в Плевен и Шумен в гр. В. Търново идва Тодор Николов Иванов (8 януари 1884 г. — 17 октомври 1957 г.). Той е назначен за учител по история в мъжката гимназия „Св. Кирил“, а обществената си дейност свързва с читалището и преди всичко с плодотворното бъдещо развитие на музея и грижа за старините. Първоначално е избран за член на археологическия комитет, а от началото на 1921 г. за негов председател. Професионалната му подготовка дава основание на настоятелството на 12 май 1919 г. да го избере за уредник на музея.¹⁶ От началото на 1921 г. Т. Николов определя основните дейности на археологическия комитет и музея като поддържане, запазване и реставрация на старините и историческите паметници и на второ място — обогатяване на музейната сбирка. Тези задачи се запазват като основни през следващите 30 години и чрез дейността си той ги изпълва със съдържание.

Грижите на читалищното настоятелство за музейното дело в града започват с възобновяване на неговата дейност. На 22 ноем-

ври 1919 г. то взема решение да се построи специална сграда за музей на мястото на съборената от земетресението църква „Св. Спас“. За средства настоятелството се обръща към живеещия във Виена Сава Паница. Обещават му музеят да носи неговото име, ако подари исканата сума.¹⁷ Този въпрос тогава остава без последствия. Отново се повдига през 1937 г., но вече средствата се искат за разширение на сградата на читалището. За целта се отправя молба към Министерството на просветата за сума от 200 хил. лв.¹⁸ Като оценява обаче мястото на гр. В. Търново в националната история, Министерството на просветата решава да се построи специална сграда за „библиотека, музей и художествена галерия“. След проведените два конкурса сградата е издигната по проект на арх. Ангел Дамьянов и арх. Владимир Хашнов. Полагането на основния камък на 21 юли 1940 г. става изключително тържествено в присъствието на министър-председателя и министър на просветата проф. д-р Богдан Филов, министри, народни представители.¹⁹ Това е доказателство за положителното отношение към историята на гр. В. Търново и значението, което се придава на бъдещия музей. Строителството е завършено през 1953 г.

През този втори етап музейната сбирка при читалище „Надежда“ получава развитие. То се дължи на работата преди всичко на Т. Николов като неин уредник и на други общественици. Археологическият комитет се обръща с апел и обяви във вестниците към държавни, църковни институти и организации за набиране на парични средства за провеждане на археологически разкопки, а към населението — за дарения или продажба на „археологически, исторически, етнографски, нумизматични, църковни, художествени предмети“ за музейната сбирка. Първите сведения за годишни постъпления е „от 60 нови предмета“ (1922 г.) и 80 находки за 1923 г. През тези години Т. Николов използва пролетните и есенните трудови ученически седмици за разкопки, които се въвеждат по силата на Закона за трудовата повинност. Откритите находки учениците даряват на музея. Отново под негово ръководство се създава ученическо археологическо дружество при мъжката гимназия. Събират се писмени сведения за историята на града, част от които днес се съхраняват във фонда на музея. Постъпленията в следващите години се увеличават. За 1930 г. те са 330, за 1942 г. — 281, за 1944 г. — 243. Общо към 1944 г. фондът нараства на 2 862 бр. находки.²⁰ От архивните документи получаваме информация за видовете материали, които се събират, а за част от тях и за произхода им. Те са от неолитната епоха, средновековието — от предмети на домашния бит, накити, оръжие и монети до турски фермани и старопечатни книги, ръкописи, богослужебна литература, икони, някои от които са от църквите „Св. св. Петър и Павел“, „Св. 40 мъченици“, „Св. Георги“, художествени картини с историческа тематика и други.²¹

През 30-те години принос за проучването на водоснабдяването на Царевец има Димитър Цончев, учител по история.²²

Грижите за събирателската дейност съпътствуват тези по поддържане на наличния фонд. През май 1920 г. се съставя комисия, която да подготви „точен инвентар“ на сбирката. На следващата година се изработват етажерки за събраните материали и икони²³. През 1922 г., когато се съставя „научен инвентар“ на музейната сбир-

ка, той е обособен в два раздела: нумизматичен и археология. Състоянието на наличния фонд се обсъжда и през 30-те години. Извършва се проверка по инвентарната книга. Т. Николов предлага да се състави каталог на музейните ценности, разделен по отдели. Те вече не са два, както посочихме по-горе, а „предисторически, старовековен, средновековен, етнографски, художествен, нумизматичен, старопечатни книги и вестници“, т. е. съобразно постъпленията. През 1939 г. се създава и фотографска сбирка от подарените оригинални снимки. Сведенията, които получаваме за нумизматичната колекция от годишните отчети, показват преобладаващо количество на медни и сребърни монети и широк спектър на техния произход. Прави впечатление разнообразието на видовете материали, което говори за активна за времето си събирателска дейност и грижи за създадения фонд.²⁴

В експозиционно отношение дейността започва с преподреждането на съществуващата сбирка от 15. IX. 1921 г.²⁵ Ценни сведения за съдържанието на експозицията през 1932 г. дава Йордан Кулелиев, друг радетел на музейното дело в града. Тя започва с оригинални снимки на града, направени в края на миналия век, след което са подредени археологическите находки, икони, монети и завършва с портрети на възрожденци и видни търновци, допринесли за развитието на Велико Търново.²⁶

Положителното отношение на читалищното настоятелство към развитието на музейното дело намира израз и в увеличаването на музейните обекти. Хаджинлиевата къща в Арбанаси (т. н. царска къща) през 1923 г. е обявена за къща музей. През юни 1936 г. е направено предложение за създаването на етнографски музей. Предполагаме, че идеята е на д-р Панайот Хитров. Той поема задължението безплатно да работи по уреждането му и през ноември с. г. дарява на музея икони, църковна утвар и етнографски материали. През юни 1939 г. се обсъжда създаването на музей в родната къща на П. Р. Славейков. Неговото изграждане се възлага на И. Кулелиев.²⁷

Нов момент в дейността на музея е работата с посетителите. През ноември 1919 г. се определя работно време на музейната сбирка от 10 до 12 часа всеки неделен ден. За първи път в отчета за 1923 г. се посочва годишният брой на посетителите — 1140, от които 2/3 ученици, а част от останалите са чужденци. През 1931 г. броят им нараства на 2542 души. След отправената критика в печата през 1935 г. за по-редовно отваряне на музея въпросът се решава в полза на туристите. Така за 1937 и 1938 г. те се увеличават на 5000 души. Провеждането на първия културно-стопански събор през май 1939 г. увеличава интереса към музея и неговата колекция е разгледана общо за годината от 19 264 души. За доброто равнище на изнасяните от Т. Николов беседи и внимателното му отношение към гостите на града читалищното настоятелство нееднократно отправя благодарности към него. По този повод в книгата си „Царевград — Търнов“ д-р Любомир Владикин пише: „Един млад археолог ги развежда от хълм на хълм, от руина на руина и с удивително постоянство разказва, разказва за стотни и хилядни пъти едно и също — оскъдните страници от нашата богата история.“²⁸ През 1936 г. за „водач“ на музея се назначава Богдан Атанасов.

Разрастването на музея и неговата дейност, наличието на професионално отношение към историческото минало на средновековната столица, нейното изследване и популяризиране формират следната оценка — „Търново в археологическо отношение заема първо място в България“.²⁹ От тази позиция през май 1921 г. Т. Николов поставя въпроса, че реставрацията на старините трябва да бъде дело на целия български народ, защото те са на цяла България. В тази връзка започва събиране на средства от цялата страна, за да се подпомогне дейността на Археологическото дружество³⁰. Тази идея намира своята реализация едва след четири десетилетия, когато през 1965 г. е създаден Общонароден комитет за развитие на град Велико Търново.

Направеното дотук изложение дава основание да приемем, че годините 1919—1945 г. оформят самостоятелен втори етап в развитието на музея. Музейното дело се поставя на професионална основа и се полага началото на специфичните му дейности — събирателска и фондова работа, експониране и екскурзоводско обслужване. Всичко това се дължи предимно на личните и професионални качества на Т. Николов. Като родолюбив българин, гражданин, с високо обществено чувство, историк, археолог и пропагандатор той полага много грижи за разширяване на археологическите проучвания, укрепване и опазване на паметниците на културата. Нараства и положителното отношение на гражданите, държавните и обществени институти към музейното дело. Така завършва първият период от историческия път на музея. Започнал като любителско дело, той се развива от читалищна сбирка до самостоятелен държавен институт.

Принос за изследване и опазване на историческото минало на град Велико Търново и развитие на музейното дело в този период има и Леон Филипov Хараламбев (17 март 1880 г. — 9 септември 1976 г.)³¹. Носител на най-ценните добродетели, свързани с културната дейност на търновската интелигенция от първата половина на XX век, той остава в историята на музейното дело преди всичко с гипсовите си макети, съхранили образци на характерното за град Велико Търново архитектурно и историческо наследство и с изключителната си грижа за паметниците на културата.

* * *

Развитието на Великотърновския музей като държавен институт обхваща самостоятелен втори период, който датира от 1 март 1945 г. до края на 1990 г. Държавната политика спрямо историческото минало на страната определя два етапа в него. Първият етап обхваща втората половина на 40-те години до края на 50-те години, а вторият етап — от началото на 60-те години до края на 1990 г.

Началото на първия етап се свързва с обществено-политическата промяна през септември 1944 г., която внася съществено изменение и в сферата на културната дейност. На 1 март 1945 г. определен брой музеи в страната, сред които и Великотърновският, са обявени за държавни. Този факт изиграва съществена положителна роля за тяхното развитие. Същевременно етапът се характеризира и с грешки в държавната културна политика, които се отнасят до подценяването на средновековната и следосвобожденската, опреде-

лена твърде догматично като буржоазна българска култура. Тази политиката е резултат на сектантския класово-партиен подход, възприет от БКП по примера на Съветския съюз. Този подход се отличава с нигилизъм към историческото наследство и силно политизирани критерии за оценка на миналото. До края на 50-те години съществува силна тенденция на унификация на културната дейност в окръжните центрове и изобщо в отделните региони на страната за отхвърляне на идеята, че отделните градове имат свое място и свой принос в националната история. Това се отразява твърде неблагоприятно върху развитието им. Без да се спираме подробно на тях, ще отбележим, че те водят до замиране на културния живот в провинцията, който през 50-те години е сведен до обществено-политически акции. Това предизвиква силна миграция на интелигенцията към столицата. Тя се подпомага и от централизацията на културните институти в София, които стават притегателен център за провинциалните творци. Всичко това дава определено отражение върху културната дейност и музейното дело в гр. В. Търново. Към всичко това се прибавят и опасенията на догматично настроените среди от това да не би славното място на града в историята на Второто българско царство да стане източник за пораздаване на великобългарски шовинизъм (в онези години не се говори за патриотизъм) и за носталгия към забележителната история на българските царе. Ето защо през 1946 г. — годината, когато България е обявена за република, Велико Търново е преименувано на Търново.

През този етап нормативната база, която допринася за развитието на народните музеи, се отнася до ПМС № 1608 от 30 декември 1951 г. и № 165 от 5 август 1958 г. и други. Първият документ дава основание за изграждането на нова структура на музеите в страната, на общоисторическите музеи, за профилиране на съществуващите. Определя се редът за опазване, регистриране, консервация и реставрация на паметниците на културата, които преминават под закрилата на държавата. Започва идеологизацията на музеите. Чрез второто постановление се изгражда организацията по управлението на музеите в страната.³²

През 1952 г. Великотърновският музей е определен за околийски, а през следващата година става окръжен. Той упражнява методически функции на музея в гр. Габрово, защото са в един административен окръг.

До 1951 г. в музея работят 7 души: Т. Николов — единствен специалист уредник и директор от 1953 г., домакин, прислужник и четирима пазачи на хълмовете Царевец, Трапезица, на църквите в Асенова махала и в село Арбанаси. През декември 1951 г. Янка Николова постъпва на работа, а след нея Тодорка Драганова (1954 г.), Радка Пенева, Богдан Султов (1955 г.), Никола Ангелов (1956 г.), Христо Нурков и Ненчо Бонев (1957 г.), Стефан Цонев, Петър Славчев и Катя Колева (1960 г.). За кратко време в музея работят Мария и Димитър Овчарови. За периода 1954—1960 г. в състава на музейната колегия са арх. Ст. Ц. Стоянов, арх. Тр. Тунев, арх. Ж. Драгомиров. Като художници работят Д. Лещаров и Ст. Петков. През 1953 г. се приемат документи, които имат за цел цялостното переустройство на работата в народните общи музеи и къщите музеи. През тази и следващата година се извършва регистрация на 813

паметника на културата в окръга. Създава се отдел „Социалистическо строителство“, който съществува до 1958 г. В края на 50-те години се изгражда основната структура на историческите отдели в музея. След смъртта на Т. Николов за директор е назначена Я. Николова (от 1957 до 1963 г.)

През този етап започват и се провеждат археологически проучвания на хълма Царевец под научното ръководство на Археологическия институт и музей при БАН. През 1946 г. на обект царския дворец разкопките се водят от чл.-кор. проф. Никола Мавродинов, а от 1950 г. от акад. Кръстю Миятев и завършват в основни линии към 1960 г. В тях участва и Т. Николов. Патриаршеският комплекс е изследван от Н. Ангелов в периода 1960—1967 г. През 1959—1963 г. Я. Николова работи на средновековния жилищен квартал в подножието на хълма Моминя крепост. През последните две години в тях участва и Б. Султов.³³ През 1956—1959 г. Н. Ангелов разкрива неолитна селищна могила в с. Хотница с два основни резултата: златно съкровище — накит, и работилница за плоски костени идоли. Това е най-ранното открито обработено злато в света. През 1961 г. Н. Ангелов и Я. Николова провеждат спасителни археологически разкопки в Еменската пещера, като откриват материали от енеолита и бронзовата епоха.

На античния обект Дискодуратера край с. Гостилица — единственото проучено досега в страната укрепено тържище, Б. Султов работи в периода 1958—1960 г., а на римската вила край с. Присово — през 1962 г.

В експозиционно отношение състоянието на музейната сбирка не се променя до 1951 г. От запазената досега снимка се виждат археологически находки, подредени на маси, и витрина за монетите.³⁴ На следващата година сбирката се преподрежда, като се въвежда хронологичният ред на експониране. Подготвя се фотонзложба за историята на революционното движение и най-ново време.

До началото на 1954 г. народният музей остава в сградата на читалище „Надежда“. Администрацията му се помещава на втория етаж, над експозиционната зала. Значителният брой находки, които се откриват при проучванията на Царевец и от други постъпления, налага на музея да се предостави и съседното помещение, днес читалня. От 4 862 материала през 1954 г. фондът на музея нараства на 20 397 през 1958 г.³⁵

През април на 1954 г. музеят се премества в завършената нова сграда. Започва подготовката на тематико-експозиционен план за общоисторическа експозиция, която обхваща периодите праистория, античност, средновековие, възрождане, революционно движение и социалистическо строителство. Подрежда се и зала с макетите на Леон Филипов. Автори на плана са Т. Николов, Я. Николова, Т. Драганова и Б. Султов. Извършен е ремонт на покривната конструкция, като оберлихтът (стъклен покрив) е снет. Експозицията е открита през септември 1955 г. Художественото оформление е дело на Злати Чалъков. През 1958 г. с участието и на Н. Ангелов, Хр. Нурков и Н. Бонев се извършват частични промени и попълване на експозицията.

Започва създаването и на музейни сбирки. През февруари 1954 г. е открита експозицията „Кооперативна печатница Работник“, а през

март с. г. една стая в родната къща на П. Р. Славейков. През 1956 г. е подредена Констанцалиевата къща в с. Арбанаси. На 27 декември 1955 г. се публикува Постановление на Министерския съвет, с което старата част на гр. Търново и с. Арбанаси са обявени за исторически резервати от национално значение.³⁰

Изградените музейни експозиции предизвикват интереса на посетителите. От 48 092 души през 1954 г. те нарастват на 305 359 души през 1958 г., пред които са изнесени 10 198 беседи.³¹

Приведените факти показват, че втората половина на 50-те години изиграва основна роля за стопанското и кадрово осигуряване на музея. Създадената материална оаза предоставя добри условия за събирателска, фондова и експозиционна работа, а постъпилите специалисти историци и филолози поставят началото на историческите отдели Археология, Възраждане и Етнография, Революционно движение и Културно-масов отдел, Недвижими паметници на културата, Реставраторско ателие и Фотолаборатория.

Вторият етап от развитието на музейното дело в гр. Търново започва от началото на 60-те години и завършва към 1990 г. Той се характеризира с първите стъпки на преценка на средновековната българска култура, с преодоляване на примитивния политизиран поглед към нея. Независимо от политическите причини, които са наложили тази промяна (те тепърва ще се изследват от историците), реалните резултати от нея водят до оживление в музейната дейност. Това изиграва съществена роля за бъдещата културна дейност в гр. Търново и в частност на историческия музей. Пълно развитие получават традиционните културни дейности. Гези процеси идват като продължение на традициите, като необходимост от задоволяване на културните потребности на населението, като обединяване на творческите възможности на местни и национални дейци. Културната дейност нараства в количествено отношение, разширява се нейната материална база, увеличава се в количествено и качествено отношение кадровият потенциал.

През 1965 г. е създаден Общонародният комитет за развитие на гр. Велико Търново като исторически, културен и туристически град. С Указ № 501 от 27 юли с. г. на Държавния съвет градът е преименуван на Велико Търново. Приема се програма, която е детайлно разработена, с дългогодишна перспектива относно културното развитие на града, изследване на историческото му минало, археологическо проучване, развитие на музейното дело, консервация и реставрация, както и реализиране на значителна социална дейност.³² Преодоляването на подценяваната дотогава идея, че гр. В. Търново е на всеки българин, намира конкретна реализация в доброволно дадените парични средства от народа в образувания дарителски фонд. Чрез ПМС на НРБ от 10 февруари 1966 г. се осигурява ежегодна субсидия за изпълнение на приетата програма. Значителна част от средствата са предвидени за археологическо проучване на средновековната българска столица. Позволихме си да спрем малко повече вниманието си на основните моменти от културната политика в този период, но целта е да се очертае по-точно основата, върху която се развива музейното дело в града през следващите 25 години.

В административно-организационната структура на музея през 60-те години изменения не настъпват. Дейността се извършва в по-

сочените по-горе отдели. През първата половина на 70-те години разрастването на дейността довежда до следните промени. През февруари 1970 г. се създава отдел Етнография и се възстановява отдел Социалистическо строителство (днес Най-нова история на Великотърновския край). От 1974 г. до 1986 г. функционира отдел Художествени паметници. От 1979 г. до 1985 г. — отдел Народни художествени занаяти, а през 1985 г. се създава отдел Фондови. От 1980 г. се обособява раздел Нумизматика към отдел Археология. От 1968 г. реставраторското ателие прераства в Лаборатория за консервация и реставрация. Настъпват изменения и в количествения състав на музея. От десетина души до края на 50-те години той нараства двойно до края на 1966 г. Значително попълнение с млади историци, възпитаници на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, се извършва в периода 1967—1973 г. Този състав с известни изключения остава в института и работи през следващите 20 години.

Вторият етап, който се характеризира с истинско израстване на музея в гр. В. Търново, със създаването на богата мрежа от музеи и музейни сбирки в града и окръга, с разгръщане на мащабни археологически проучвания и създаване на добри професионалисти в областта на музейното дело, но същевременно и с допускане на слабости, е свързан с името на Христо Иванов Нурков. Той изпълнява длъжността директор в периода 1963—1983 г. Историк и археолог с определени интереси и оригинални мащабни виждания към средновековното българско наследство, той участва в проучването на хълма Царевец и полага грижи за паметниците на културата, тяхното проучване, консервация и реставрация, както и за пропагандирането на историческото минало на Великотърновския край.

На промяната в основните тенденции на националната културна политика ръководството и колективът на музея бързо реагират. По тяхно предложение през 1964 г. в Търново се провежда разширено заседание под председателството на проф. Ал. Бурмов по проблемите на музейното дело в града, състояние и перспективи. В работата му участвуват музейни специалисти, изтъкнати български историци, дейци на културата. Взема се решение за изграждането като самостоятелни експозиции на Археологическия музей, Музей на Възраждането в хана Хаджи Николи и Музей за история на капитализма и работническото революционно движение в нова сграда, която да се построи.³⁹

През следващата година се разработва значителен по своята обхватност, конкретност и перспектива анализ на музеите и паметниците на културата в гр. В. Търново.⁴⁰ Спираме вниманието си и на този документ, защото той показва състоянието на музеите и паметниците на културата в града в средата на 60-те години и в основни линии верните пътища за бъдещото проучване, научно осветляване, консервация и реставрация и експониране на историческото минало на града. В следващите две десетилетия, за които е характерно съставянето на програми, концепции, прогнози и др., до голяма степен се доразвиват вижданията за развитието на музейното дело, формирани в средата и края на това десетилетие.

През 1969 г. се разработва статут на музея, чиято основна идея е в окръжния център да се концентрират кадрите, които ще извършват специализирана музейна дейност — издирване, събиране, науч-

но осветляване, консервация, реставрация и експониране. Спрямо музеите в окръга да се извършва методическо ръководство и кадрите, работещи в тях, да ги обслужват и се грижат за експонирането на недвижимите паметници на културата.⁴¹

Наличието на исторически и археологически обекти и паметници на културата, редица от които с национално значение, изграждането на основната част от музейната мрежа в гр. В. Търново, създаването на добър кадрови и научен потенциал дават основание на ръководството на музея да направи предложение през 1971 г. за обявяването на Великотърновския музей за национален. Предложението не е удовлетворено. По повод чествуването на 100-годишнината на музея той е награден с орден „Кирил и Методий“ — I степен.⁴²

Колективът запазва и развива в бъдещата си дейност формираната положителна традиция, която го нарежда сред водещите музеи в страната.

През разглеждания етап музейните работници извършват резултатна събирателска, научноизследователска, фондова, експозиционна и културно-масова работа. Поради липса на място ще разгледаме основните резултати от тези специфични дейности в по-обобщен вид.

Отдел Археология проучва материалната и духовна култура на населението, живяло по нашите земи през периода на праисторията, античността и средновековието.

Праисторическият период е свързан с неолитните и халколитни обекти Качица, гр. В. Търново (1972—1979 г.), с. Самоводене — от 1974 г. до днес, гр. Г. Оряховица (1975—1976 г.) и с. Джулюница (1983—1984 г.). Откритите находки дават възможност на Петър Станев да направи изводи за първото поселение на територията на гр. В. Търново, един от които е датиран към 4300 г. пр. н. е. По този начин градът се нарежда сред най-ранните селища в Югоизточна Европа. Проучената стратиграфия и архитектура за неолита дават възможност за формирането на определеното „култура Самоводене“ в басейна на долния Дунав. Най-ценните резултати са разкриването на култов център с кулова шахта от ранния неолит, отбранителна система и пещи за изпичане на битова керамика от същия период — най-ранни в Югоизточна Европа и най-голямо неолитно жилище, открито досега в Европа. Като уникати се оценяват изобразената знакова система върху дъно на глинен съд от средния неолит, което заедно със знаците от Винча и Тордош, Румъния, са представители на най-ранната предписменост на Европа. Тя предшества с около 2000 години писмеността на Месопотамия.

Дългогодишните разкопки на праисторическото селище Хотница — водопада, ръководено от Вълка Илчева, решават съществени въпроси на българската праистория, които се отнасят до загиването на енеолитните култури у нас, миграциите на степните племена по нашите земи, както и въпросите за етногенезиса на траките. Селището се отнася към преходния период от енеолита към бронзовата епоха. Той е с най-дебел културен пласт у нас от това време, с установени два жилищни хоризонта, с разкрити землянки, пещи и единствени в страната вкопани пещи — тандири, с многоброен керамичен материал и находки от кремък, кост, камък, рог и метал.

През 1987—1989 г. с участието на Атанас Писаров се проучва

тракийска култова могила край с. Капиново. Откритият златен накит има уникална стойност. Находките от злато, сребро, бронз и керамика доказват, че има местно производство и внос, а също така са израз на взаимоотношенията между траките и гръцките полиси през IV в. пр. н. е.

Археолози от музея работят и на тракийските надгробни могили край с. Крушето (1971—1972 г.), гр. Стражица (1975 г.) и с. Джулюница (1983 г.).

Началото на 60-те години е благоприятен период за античната археология. Тогава Б. Султов провежда разкопки в с. Хотница и с. Бутово и се придобива многоброен оригинален материал. През 1971 г. той разкрива римска вила край гр. Павликени, а колективната находка от римски сребърни монети дава възможност за датирането на първия и стронтелен период. През 1974—1975 г. се работи на обект до гр. Бяла черква, където взема участие и Марко Цочев. Дългогодишните проучвания, извършени от Б. Султов, му дават възможност да подготви първото систематизиране на римската керамика от II—III в. на територията на Балканите.

Провеждането на първия (1975 г.) и втория (1981 г.) международни симпозиуми по антична керамика в Югоизточна Европа допринасят за издигане на международния авторитет на българската археологическа наука и на дейността на Великотърновския музей.

Проучванията на римския, ранновизантийски град Никополис ад Иструм край с. Никюп се разширяват от 1975 г. с организирането на ежегодни разкопки под ръководството на проф. Т. Иванов, а по-късно на ст. н. с. Л. Слокоска. В тях участвуват археолозите от музея М. Цочев, Ив. Църов, П. Владкова и Н. Недялков. От 1985 г. започва работа българо-английска експедиция. Проучват се обектите агора (градски площад), термоперипатос, банята, жилищна сграда, уличната мрежа на града, фортификация. Английските специалисти изследват късноримския град — две християнски базилики, работилница за стъкло, фортификация, порти и др. По-ценни находки са статуята на Асклепий, монети, старогръцки и латински надписи, предмети на бита, накити и др.

В проучването на римския град Нове край Свищов от 1959 г. участвува Б. Султов в състава на българо-полската експедиция, а по-късно М. Цочев и П. Владкова.

Спасителните разкопки на обект Лесичерски стълбове се провеждат от Иван Църов (1987—1990 г.). Вероятно е разкрит култов комплекс (хероон). Открити са статуя на лъв и фрагменти от статуя на тракийски конник. Стълбът с височина 13,80 м е най-високият запазен строеж от римската епоха на територията на страната. Спасителни разкопки от римската епоха са извършени от Ив. Църов и Х. Вачев в с. Камен (1986 г.), където е открито съкровище от бронзови монети и стопански постройките от III—IV в.

През последния етап от развитето на музея археологическото проучване на хълма Царевец заема основно място. След 1966 г. започва организирането на ежегодни разкопки в големи размери на разкритите обекти и продължителност от 6—7 месеца. До създаването на Филиала на АИМ при БАН (декември 1974 г.) научното ръководство продължава да се осъществява от АИМ при БАН — София, с участието на отдел Археология от Великотърновския му-

зей и специалисти от ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ и НИПК. Музейните работници, които участвуват през годините в изследването на този исторически хълм, са Н. Ангелов, Хр. Нурков, В. Вълков, Б. Султов, Ат. Попов, П. Славчев, И. Алексиев, Ат. Писарев, М. Цочев, П. Станев, Л. Квинто, В. Илчева, Вл. Попов, Х. Вачев. За кратко време работят Хр. Глушков и Т. Овчаров. Принос имат и проучвателите Соня Георгиева, Я. Николова, Ст. Ваклинов, Б. Игнатов, Цв. Дремсизова, Д. Джонова, М. Ваклинова, В. Димова и др.

За 20-годишен период са изследвани над две трети от хълма, изяснена е неговата стратиграфия от края на XIII в. пр. н. е. до края на XIX в., като са регистрирани 6 културни пласта, градоустройствен план. Разкрита е дворцова, култова и гражданска архитектура — царският и патриаршески дворец, над 550 жилища, 23 църкви, 4 манастира, както и хиляди материали от злато, сребро, мед, бронз, кост, стъкло, керамика от различни исторически епохи.

Други средновековни обекти, на които са работили археолозите на музея, са: Великата лавра „Св. 40 мъченици“ (1971 г.) — В. Вълков и Ат. Попов, църква „Св. Димитър“ (1971 г.) — Я. Николова и Л. Квинто.

Най-ценните находки, придобити през този етап, са медальон на хан Омуртаг, златен пръстен на цар Калоян, златни пръстени-печати на феодали, оловна ампула с изображение на Св. Димитър и Св. Теодора, оловни печати, хиляди монети от злато, сребро и мед, занаятчийски произведения, дело на повече от 50 вида средновековни занаяти от черен метал, мед, бронз, кост, стъкло, като най-масово е производството на керамични съдове. Резултатите от проучванията на основната крепост Царевец са публикувани предимно в многотомните трудове „Царевград Търново“, както и други издания.

В отдел Етнография събирателската дейност на специалистите Маргарита Спиридонова, Васил Чанев, Васил Мутафов, Величка Крумова, Снежина Попова, Недка Стефанова, Петър Зафирѝв и други допринася за обогатяване на фонда и създаване на колекции предимно от традиционната материална култура: тъкани и облекло, предмети от бита, в т. ч. и градския бит, на занаятчийски и земеделски инструменти, занаятчийски произведения, керамика и снимки, които отразяват поминъка, бита и обществения живот на населението от Великотърновския край. По-ценни материали са медни съдове от XVII в., църковна утвар и накити от XVIII—XIX в., оригинални празнични костюми, шевици и документи, свързани със семейния живот на населението от началото на XIX в., оригинални снимки от началния период на фотографията.

В научноизследователската дейност са проучени темите за гурбетчийското градинарство, традиционното земеделие, занаятите, в т. ч. и домашните занаяти, оброчни и храмови празници, тъкани и домоуредба, поселищният, градоустройствен и архитектурен облик на Великотърновския край. В бъдеще усилията трябва да се насочат към документиране и проучване на традиционната духовна култура.

През годините на съществуване на отдел Художествени паметници личните и професионални качества на Стефан Цонев допринасят за комплектоване на богата колекция от икони, дело на Търновската и Тревненската живописни школи, щампи и църковна утвар.

Въз основа на нея през 1985 г. се създава най-богатата иконографска експозиция в музея „Възраждане и Учредително събрание“ след тази в Кriptата на храм-паметника „Св. Ал. Невски“. Иконите от фонда на Великотърновския музей заемат съществен дял и в уредения Иконографски музей в гр. Трявна. Притежанието на икони от периода XVI—XIX в. определи и приоритетния им брой в изложбите, уреджани в чужбина през последните десет години. Икони от Великотърновско са експонирани и в Националната художествена галерия.

Дългогодишната работа в отдел Възраждане, днес История на Великотърновския край XV—XIX в., на Годорка Драганова, Пенка Ибришимова, Тянка Минчева, Светлозара Станева, Цветана Генчева и Кинка Панайотова допринася за изследване на значителна част от историческото развитие на региона през този период и по-конкретно на националноосвободителните борби и Априлското въстание, Освобождението, дейността на Учредителното събрание, просветата и културата в гр. Търново, неговото икономическо развитие, градоустройствен облик, борбата за църковна независимост и демографски промени. Бъдещата научноизследователска дейност би трябвало да се насочи към проучване на периода XV—XVII в., икономическото, културно-просветно развитие и социална структура на санджака, живота и дейността на изявени личности, както и на опълченци. Отделът има най-голям брой отпечатани научни и научно-популярни издания. Събирателската му дейност, която е значително затруднена поради отдалечеността на времето, постига резултати в издирване на документи, снимки, старопечатни книги, лични вещи на дейци, оръжие, родови хроники и др. По-ценни находки са дяконският оран на В. Левски, лични вещи на Б. Киро и Ф. Тотю, касата за скъпоценности на Преображенския манастир, оригиналните екземпляри от първото издание на „Неделника“ на С. Врачански и др.

В отдел Нова история на Великотърновския край научноизследователската работа, извършена от Н. Бонев, К. Панайотова, Иван Чакъров, Костадин Костадинов, Маргарита Петрова и Тодорка Недева, допринася за проучване дейността на политическите партии и по-конкретно на мястото и ролята на гр. В. Търново в политическия живот на страната в края на XIX в. и началото на XX в., дейността на Великите и Обикновени народни събрания, заседавали в града, обявяването на независимостта, участието на населението във войните, в Октомврийската революция и Гражданската война в Русия, икономическото развитие на града и окръга, дейността на видни политически личности, земеделското движение, просветата и културата и др. Необходимо е в бъдеще да се изследва историческото развитие на буржоазните партии и дейността на видни техни представители, просветата и културата в окръга и др. Резултатите от събирателската дейност са значителни, но по-ценните сред тях са печата на Временното руско управление в града, знамена на политически партии и дружества, оръжие и военни отличия на участници във войните, оригинална литература, издавана в града, оригинални вещи, свързани с икономическото развитие, снимки и документи за периода, лични вещи на политически дейци и др.

В отдел Най-нова история на Великотърновския край събирателската и научноизследователска работа на Невяна Бъчварова и Виолета Драганова е насочена към отделни страни на общественото-

политическото, икономическо и културно развитие на региона и в частност към Отечествена война, бригадирското движение, дейността на професионалните съюзи, историята на отделни селища и промишлени предприятия във връзка с подготвените музейни експозиции. По-ценни находки са образци от първите радиоприемници, произведени в града, оригинални знамена от бригадирското движение и дейността на БНЖС, лични вещи на участници в Отечествена война и бригадири, богата колекция от кинофилми и др. Бъдещата дейност на този отдел трябва да се насочи към обективна преоценка на изминалия период и събирането предимно на оригинален веществен материал.

В своята събирателска дейност музейните работници са подпомагани от десетки граждани, сътрудници и приятели на музеите и паметниците на културата.

В заключение на научноизследователската работа ще спрем вниманието си на работата на научната група. Положителното отношение на ръководството на музея и стремежа на отделни музейни работници към научна дейност довеждат през 1968 г. до създаване на научна група. Тя се основава от н. с. Б. Султов, Т. Драганова, Н. Бонев и Н. Ангелов (1967 г.). Впоследствие съставът ѝ нараства както в количествено отношение, така и с избирането на колеги от историческите отдели и лабораторията за консервация и реставрация за научни сътрудници и присъждане на кандидатски степени. За научни сътрудници са избрани В. Вълов, археолог, медиевист (1970 г.), Н. Бъчварова, историк (1979 г.), Маряна Павлова, реставратор, физик (1983 г.), В. Мутафов, етнограф (1984 г.), Из. Цървов и П. Владкова, археолози, античници (1990 г.). Кандидатски дисертации защитават В. Инкова на тема „Приложение на методите на технико-консервационната експертиза на произведения на изкуството при проучването на археологически погребения“ (1979 г.); Б. Султов, „Керамичното производство на територията на Никополис ад Иструм II—IV в.“ (1981 г.); В. Мутафов „Българското гурбетчийско градинарство — етнографски аспекти“ (1982 г.); К. Панайотова „Стопанска политика на правителството на БЗНС 1919—1923 г.“ (1983 г.) и Петко Мачковски „Ликвидиране на капиталистическата собственост в промишлеността на Плевенска област“ (1990 г.).

Липсата на редовно водена документация за дейността на научната група затруднява излагането на по-цялостен анализ на резултатите от работата ѝ. Посочените данни показват преобладаващ брой на археолозите, които се насочват към научна работа. Годишните отчети и доклади на музея отразяват участието на научните работници и всички останали специалисти с доклади и научни съобщения в научни сесии и конференции у нас и в чужбина. Данните показват, че се работи по теми, избрани предимно от самите автори. Редки са случаите на разработки по проблемни, непроучени теми. Най-значителното доказателство за резултатите от научноизследователската дейност е поредицата от Известния на Окръжния исторически музей — Велико Търново, от първа книга (1962 г.) до пета книга и продължението в Годишник на музеите от Североизточна България от първа до шестнадесета книга. Със свои разработки специалистите участвуват и в централните списания, сборници и самостоятелни издания. Значителен е броят и на издадените от музея

научно-популярни брошури, пътеводители, дипляни и др. Недостатъчно изяснените функции на научните групи в музеите в национален мащаб оказват влияние върху редовния организационен живот и роля в цялостната дейност на музея. Постиганията в научноизследователската работа биха били по-големи, ако съществува и по-голяма съгласуваност в работата между административното ръководство и научната група. В бъдещата си дейност тя трябва да насочи вниманието си към разработването на основните направления на научноизследователската дейност на музея, както и да наблюдава и подпомага израстването на музейните специалисти в научно отношение.

Фондовата работа ще проследим в три направления — количествено нарастване, качествено състояние и материална база. Резултатите от събирателската дейност са предмет на фондовата работа. В разглеждания период фондът на музея нараства чувствително. От 31 733 фондови единици през 1970 г. той достигна 102 850 единици през 1981 г. и 134 000 през 1990 г.⁴³ Най-висок ръст има през 70-те години, което е свързано с интензивната събирателска дейност и значителен брой на изградените музеи и музейни сбирки. През последните години фондът нараства средно годишно с около 5000 единици. Най-голям е броят на постъпленията в отделите Етнография, Нова и Най-нова история. Фондът на отдел Археология е разделен на прαιстория, античност, средновековие и нумизматика. Като оценяваме положително извършеното от специалистите по обогатяване на фонда, ще посочим, че има години, в които е работено със занижени критерии. Събиран е масов материал, което дава възможност за постъпление без особено висока стойност. В по-новите отдели изобилства снимковият и негативен материал вместо вещественя. Липсата на сериозен анализ до 1985 г. на качествено състояние на фонда се отразява неблагоприятно. Недостатъчното задълбочено познаване и прилагане на нормативните документи по фондовата работа довежда и до редица слабости, които се отнасят до критериите за определяне на материалите за основен и научно-спомогателен фонд, обработка на негативния фонд, недостатъчна работа по създаването на различните видове картотеки и комплектоване на находките за националния музеен фонд. Отсъствието на специализиран курс по музейно дело в продължение на години в обучението по специалността история довежда до посочените пропуски.

След създаването на отдел Фондови от Петър Агов се внася подобрение в организацията на работа. Въвежда се новата документация (1986 г.), а от 1988 г. се приема Правилник за работа във фондовете. Извършва се периодично проверка на състоянието им. Инвентарните книги, съставени до 1987 г., обаче не са преинвентирани. Намираме за правилно, че периодичният анализ, поне през пет години, на качествено състояние на фондовете би допринесъл за своевременното попълване на белите петна, което ще бъде в интерес на краеведската история.

Състоянието на материалната база на музея от средата на 70-те години е изключително голям проблем за нормалната работа на колектива. Наличните фондохранилища са недостатъчни да поемат непрекъснато нарастващия фонд. В техническо отношение те не отговарят на изискванията за съхраняване на музейни ценности. Скла-

довото стопанство в продължение на години се намира във временни постройки. С увеличаването на числения състав от специалисти работните помещения също са крайно недостатъчни. Повишените изисквания на музейните работници за специално оборудвани фондохранилища са в резултат на подобрената професионална квалификация, свързана и с обмяна на опит в чужбина. Въпреки настъпилите подобрения и днес въпросът за изискани фондохранилища в техническо отношение остава открит. Причината е комплексна и се отнася до помещения, финансови средства за проектиране на оборудването, климатични инсталации и други технически пособия. С построяването на сградата на Музея на Възраждането, предоставянето на сградата на ул. „Н. Пиколо“ (1987 г.) и на бившия Окръжен народен съвет (1988 г.) на музея се внася известно подобрене във фондовите помещения, на складовото стопанство и работните места.

През 1984 г. ръководството на музея се поема от н. с. Петко Василев Мачковски. Формирал се като специалист в областта на най-новата българска история и ръководител на музея в гр. Плевен той продължава успешно професионалното си развитие във Велико-търновския музей. Под негово ръководство се постига значително подобряване на материалната база, на организацията на работа, полагат се грижи и за повишаване на социалния статут на музейните работници.

Задължение на музея е и грижата за състоянието на недвижимите паметници на културата на неговата територия. Основните нормативни документи в тази област са Разпореждане на Министерския съвет № 82 от 1960 г. и Закона за паметниците на културата и музеите от 1969 г. До създаването на НИПК през 1964 г. и неговия филиал в града съответният отдел в музея работи с основаната през 1958 г. към общината Ремонтно-възстановителна група, наречена впоследствие Културстрой. Обявените 2130 паметници в бившия Великотърновски окръг се разпределят по видове както следва: археологически паметници — 215, от които с национално значение 4, архитектурни паметници — 1687, от които с национално значение 21, художествени паметници — 86, и исторически — 202, от които с национално значение съответно са 6 и 21. Има и 7 резервата.⁴⁴ През изминалия период арх. Георги Рогев, Йордан Пенчев и Александър Шопов извършват значителна работа по консервационно-реставрационната работа на голям брой паметници на културата, поддържане на музейните сгради и обекти. В тази сфера е съществувало и административно вмешателство на висшестоящи организации и лица. Наложително е в бъдеще преценка на обявените за паметници на културата обекти и актуализиране на съществуващите списъци. Може би тази дейност ще бъде подпомогната от приемането на бъдещия закон за паметниците на културата и музеите.

Крайния резултат на събирателската, научноизследователска и фондова работа е реализираната музейна експозиция. Това е изключително трудоемка работа, която остава скрита от погледа на обществеността. През разглеждания период се изгражда музейната мрежа в гр. В. Търново и окръга. Тя е създадена съобразно утвърдената общо за страната музейна методология и практика, приетите перспективни планове и структура на музея. В структурно отношение се разделя на основни музейни експозиции, музейни сбирки и резервати. Според тази класификация ще проследим развитието ѝ.

През 1961 г. се открива експозицията на затвора-музей с автори на тематичния план Хр. Нурков и Н. Бонев. Тя е единствена по тематика в страната. В изпълнение на решението за изграждане на трите самостоятелни експозиции музейните специалисти подготвят тематико-експозиционните планове. На 25 март 1966 г. е открит музеят „Велико Търново — столица на Втората българска държава XII—XIV в.“ с автори на тематичния план Н. Ангелов и Б. Султов, на 10 януари 1970 г. — музеят „Възраждане и етнография“ в хана Хаджи Николи с автори Т. Драганова, П. Ибришимова, М. Спиридонова, В. Чанев и на 30 юли 1971 г. — музеят „История на капитализма и работническото революционно движение“ с автори Н. Бонев и К. Панайотова. Тази експозиция е уредена в специално построена сграда на пл. „Съединение“. Художественото оформление е дело на Иван Радев. Така в началото на 70-те години музейните работници създават на високо научно и професионално ниво експозиции, които допринасят за повишаване на националното равнище в тази област. Що се отнася до експозиция, посветена на най-новата история на Великотърновския край, политическата конюнктура до преди една година е пречка за създаването на експозиция, в която обективно да се покаже развитието на гр. В. Търново през последните четири десетилетия. По повод чествуването на 1300-годишнината от основаването на българската държава е открита експозиция „Градски бит от края на XIX и началото на XX в.“ в Сарафкината къща (17 октомври 1981 г.).

Според музейната теория и практика 15--20 години са период, през който една експозиция морално остарява. Основните експозиции на Великотърновския музей потвърждават това правило. Благоприятен повод за обновление и изграждане на нови експозиции е чествуването през 1985 г. на 800-годишнината от въстанието на Асеновци. По този повод музейната експозиция „Велико Търново — столица на България XII—XIV в.“ в обновена от авторски колектив Ат. Писарев, П. Станев, В. Илчева, М. Цочев, Ив. Църков. Пространственото оформление е дело на проф. Ал. Терзиев и арх. Т. Теофилов. Предоставянето на значителен брой оригинални материали на Националния исторически музей нанася определена щета на тази експозиция. Архитектурната реставрация на сградата на Общинския народен съвет от арх. Ил. Лефтеров предоставя добри възможности за поддръждане на експозицията „Възраждане и Учредително събрание“ от колектив Т. Драганова, Цв. Генчева, Т. Минчева, Св. Станева, Ст. Цонев. Пространственото оформление се осъществява под ръководството на худ. Злати Чалъков. Една от положителните страни на този музей е възстановяването на обстановката на залата на Учредителното събрание през 1879 г. Така се предостави възможност на 10 юли 1990 г. Седмото Велико народно събрание да проведе тук първото си заседание. Считаме за необходимо да посочим, че в началото на 1985 г. на колектива на музея е наложена идеята да създаде Музей на българската държавност. Отрицателното становище на музейните работници е свързано с недостатъчно изяснени принципни позиции на заданието и липсата на статут на национален музей. Създават се условия за изграждането на експозиция, уязвима от историческа гледна точка. Тази позиция на музейните специалисти да не излизат от сферата на професионализма и да не се

подават на конюнктурни решения е подкрепена от изтъкнати български историци, в резултат на което идеята отпада. С тези два обекта колективът на Великотърновския музей запазва и продължава традицията си да поддържа на високо професионално равнище експозиционната си дейност.

Предоставянето обаче на сградата на хана на Хаджи Николи на Националния музей на българската архитектура нанася сериозна щета на музея, като го лишава от етнографска експозиция и остава за дълги години един архитектурен паметник в забвение. Може да се съжالياва, че подготвената през 80-те години тематична структура за комплекс от музей с чаршия на тема „Народно изкуство и обичаи от Великотърновско“ не е реализирана.

Според цитирания по-горе статут на музея през 70-те години се създава в основни линии музейната мрежа в окръга. Законодателните и нормативни документи относно нейното изграждане значително изостават спрямо темповете на развитие на музейното дело. Това налага общоисторическият музей в гр. Г. Оряховица (автор И. Димитров, 1973 г.), Музей на градинарството в гр. Лясковец (колектив от М. Спиридонова, В. Мутафов, В. Крумова, В. Чанев, 1975 г.), в гр. Павликени (колектив от Т. Драганова, В. Мутафов, В. Крумова, Ив. Чакъров, В. Григорова, Н. Бъчварова, В. Илиев, 1977 г.) и в гр. Килифарево (автори В. Мутафов, Сн. Попова, Ив. Чакъров, 1983 г.) да се изграждат като филиали на Великотърновския музей. С откриването на експозициите в П. Тръмбеш, Сухиндол и Златарица в основни линии музейната мрежа в центровете на селищните системи от окръга е изградена.

Постижение в проучвателската и експозиционна работа на отдел Народни художествени занаяти в състав В. Мутафов и Сн. Попова е експонирането на архитектурно-етнографския комплекс „Самоводска чаршия“ през 1979 г. И след неговото отделяне от музея през 1982 г. като самостоятелно звено към ОБНС той остава като траен популяризатор на типичните за Великотърновския край народни художествени занаяти.⁴⁵

Новост в експозиционната работа е създаването на музей на открито на архитектурно-музейния резерват Царевец и в античния керамичен център край гр. Павликени.

На следващо място като оценка за високото равнище на музейното дело в града е възникването на идеята и разработването на първото идейно задание от Хр. Нурков на светлинно-звуковата композиция „Царевград Търнов — звук и светлина“.

В експозиционната дейност на музея съществено място заемат музейните сбирки. През разглеждания от нас период те нарастват значително, като достигат към 1986 г. 63 броя. Основните положения за тяхното уреждане и дейност се съдържат в Наредба на Комитета за изкуство и култура № IV-5421 от 4 октомври 1969 г., отменена с Наредба № 6 от 9 юли 1985 г. Създадените през 50-те и 60-те години сбирки са предимно по профил общоисторически, като са подредени в читалищни или училищни помещения. По-големият брой от тях са резултат на любителска дейност на учители и общественици и случайно събрани находки. Най-значително е тяхното нарастване през 70-те години, когато в създаването им участвуват предимно музейните специалисти. Значителен е броят на мемориалните и

специализирани музейни сбирки, които се отнасят до живота и дейността на дейци на БКП, посветени на историята на местни организации на БКП. Създадени са и такива, посветени на изтъкнати български писатели, училищни сбирки и в промишлени предприятия. Положителната страна в тяхното създаване можем да отнесем към възпитаването в населението на отношение към историческото минало. Същевременно те водят до разпиляване на експонати, изразходване на финансови средства и труд. Приоритетно се използва фотоснимката като основен експозиционен материал, което в много случаи ги превръща във фотонзложби, а за редица събития, за които липсват местни материали, се експонират общонационални.

Особено големи грижи се полагат за приключване на консервационно-реставрационните работи на най-големия туристически обект — архитектурно-музейния резерват Царевец и църквите в кв. Асенов и с. Арбанаси през втората половина на 70-те години. За честването на 1300-годишнината от основаването на българската държава църквите „Св. св. Петър и Павел“ и „Св. Георги“ приемат първите си посетители (юни 1981 г.). След реконструкция по проект на арх. Б. Кузупов и стенописване от колектив с ръководител худ. Т. Сокеров патриаршеската църква „Св. Възнесение“ през 1985 г. е открита за посещение.

Музеите, музейните сбирки и седемте резервата в гр. Велико Търново и окръга, създадени през периода 1966—1985 г. носят положителните и слаби страни на прилаганата в страната музейна теория и практика. Те са олицетворение на високите стойности на музейното дело в гр. В. Търново и са сред водещите музеи в национален мащаб. Въпреки тези положителни страни ще посочим и наличието на вмешателство в работата на музея. Той не остава настрана от грешките на тоталитарната система, които се отнасят до прилагане на класово-партийния подход при изграждане на някои музейни сбирки, както и в реставрацията и консервацията на основната крепост Царевец. Въпреки това професионализмът на специалистите успява да съхрани и намери в основата си върнатата линия на издирване и популяризиране на богатото културно-историческо наследство на гр. В. Търново и региона, да запази в основата си демократичната линия на развитие. Резултатите от научноизследователската работа на музейните работници и други специалисти, които значително изпреварват през този период музейното дело, ще внесат съществени положителни изменения в съдържанието на бъдещите експозиции.

Културно-масовата дейност на музея се развива успоредно с гореизложените направления и в тясна зависимост от експозиционната работа. С обособяването на самостоятелен отдел в структурата на музея постепенно тя се утвърждава и разнообразява формите си на дейност. До края на 60-те години нейното основно предназначение е екскурзоводското обслужване, предимно на български език, в музеите и по паметниците на културата. На музея се възлагат функциите освен на културен и на идеологически институт. През следващите години нарастването на екскурзоводския състав в количествено отношение се свързва с повишените изисквания към културно-масовата работа като цяло. На първо място се търсят възможности за

обслужване на туристите на чужди езици — немски, английски, френски, италиански, гръцки и предимно руски език. Това е съобразено с увеличения общ брой на чуждестранните посетители и преобладаващия организиран съветски туристически поток. Търсят се и се утвърждават нови направления на културно-масовата работа: традиционни музейни прояви, включени в основните тематични цикли, прояви, свързани с посрещането и обслужването на съветските туристи, работа с индивидуалните туристи, с обществените организации и институти, учебни заведения и трудови колективи. От 1987 г. се въвежда разработването на годишна програма за културно-масова дейност. Средно годишно в и извън музейните експозиции се провеждат над 100 научни и културни прояви пред около 11 000 посетители. При 4 500 обзорни и тематични беседи, изнесени през 1971 г. пред 400—600 хил. туристи, най-висок ръст те бележат през 1985 г. поради честване на 800-годишнината от въстанието на Асеновци, след което влизат в нормалните си граници.⁴⁶ За 1989 г. броят на българските посетители е 421 966, а на чуждестранните посетители е 170 798, пред които са изнесени 14 446 беседи.⁴⁷

Създават се и се развиват резултатни международни контакти на музея в гр. В. Търново и музеите в Краков — Полша, Полтава — УССР, Ниш — Югославия. Те се изразяват в размяна на изложби и специалисти за обмяна на опит.

В лабораторията за реставрация и консервация се обработват икони, картини, керамика и предмети от черен и цветен метал, стъкло, дърво, камък, кост и тъкани. Извършва се кристалооптичен и графулометричен анализ на глина, керамични пещи и керамика, както и полева консервация на археологически обекти. Работещите 12 специалисти притежават добра професионална квалификация,¹ което допринася за утвърждаването ѝ като най-голямата лаборатория извън столицата и с методически функции. В нея провеждат практиката си студенти от специалността реставрация при ВИИИ „Н. Павлович“ и се обучават реставратори от музеите в страната. В работата се прилага принципът на предварителните анализи. Освен реставрацията и консервацията на материалите на Великотърновския музей лабораторията обработва и предмети с особено висока историческа и художествена стойност на други музеи като: русенското съкровище, бронзови култови предмети от гр. Михайловград, ойнохое и бронзови съдове и апликации от гр. Казанлък, антични бронзови съдове от гр. Ловеч, антична дървена масичка от гробницата при с. Свещари, икони и картини от периода XV—XIX в. с различна големина, техника на изпълнение и степен на запазеност.

Фотолабораторията, обслужвана от П. Тарасенко, Д. Иванова, М. Иванова, Т. Мечкарова, е самостоятелно звено, което извършва заснемания на археологически обекти, фондовете на отделите, събития от най-новата история, както и експозиционните материали за многобройните музеи и музейните сбирки.

В своята 120-годишна история музеят в гр. В. Търново обособява два основни периода на развитие. През първия период той преминава през етапите на любителско дело на патриотично настроени българи и се утвърждава като читалищен музей. През втория период се развива като държавен, културен институт със статут на окръжен

музей с характерните си дейности. Формираният творчески колектив, който притежава високи професионални качества, откритите уникални находки и изградени музеи, музейни сбирки и резервати определят значимото място на Великотърновския музей в националната музейна система.

Бъдещото социално-икономическо, политическо и културно развитие на страната ще определи мястото, ролята и формата на съществуване и дейност на музеите в страната. Но те винаги ще имат едно основно предназначение — събирането, опазването и популяризирането на българското културно-историческо наследство.

БЕЛЕЖКИ

¹ Николова, Я., Музейното дело и читалище „Надежда“, В: Народно читалище „Надежда“, Велико Търново 1869—1969, С., 1969, с. 94—104.

² Димитров, И. и Т. Драганова, Развитие на музейното дело във Великотърновски окръг, ГМСБ, 6, 1981, с. 123—156.

³ Алексиев, П. Още за историята на археологическото дружество във Велико Търново, ИОИМ В. Търново, 5, 1972, с. 5—19.

⁴ Савова, К. Развитие на просветата и културата във Велико Търново (1878—1944), В: Велико Търново 1185—1985, С., 1985, с. 268—301.

⁵ Миятев, Кр., Велико Търново като исторически и туристически град, Археология, 1966, 1; Станчев, Ст., Музеите и проучването на средновековната култура в България, Музеи и паметници на културата, 1964, 3, с. 3—10; Нурков, Хр., Развитие на музейното дело във В. Търново, Борба, № 117, 30 септ. 1969; Драганова, Т., Музеят на Възраждането, Велико Търново. Издание на Общонародния комитет за развитие на В. Търново, ноем. 1970, с. 12; Цонев, Ст., Нашият опит по събирането и регистрирането на иконите, Музеи и паметници на културата, 1964, 1, с. 33—35; Мачковски, П., Радостна равностметка, Музеи и паметници на културата, 1985, 3, с. 5—6 и други.

⁶ Маждракова—Чавдарова, О. П., Възрожденецът Стефан Пенев Ахтар, С., 1985, с. 97.

⁷ Пак там, с. 97—112.

⁸ ДА, В. Търново, ф. 112-к, оп. 1, а. е. 1, л. 17.

⁹ Москов, М., История на Археологическото дружество в Търново, Търново, 1912, с. 10.

¹⁰ Пак там, с. 10, 15, 16.

¹¹ ДА, В. Търново, ф. 112-к, оп. 1, а. е. 7, л. 94.

¹² Пак там, л. 96, 97.

¹³ Пак там, л. 153.

¹⁴ Пак там, л. 116, 119, 126, 131, 152, 154.

¹⁵ Пак там, л. 159.

¹⁶ Пак там, л. 182; Цв. Генчева, Т. Драганова, И. Димитров, Бележити търновци, С., 1985, с. 341—342; Генова, З. л., Тодор Николов и Великотърновските старини, В: Величието на Търновград, С., 1985, с. 422—424.

¹⁷ ДА, В. Търново, ф. 112-к, оп. 1, а. е. 7, л. 195.

¹⁸ Пак там, а. е. 10, л. 153, 185.

¹⁹ Първи годишник на Народната библиотека във В. Търново (1923—1942), В. Търново, 1942, с. 51—64; Общински вестник Велико Търново, № 14—15, 5 авг. 1940, с. 102—110.

- 20 ДА, В. Търново, ф. 112-к, оп. 1, а. е. 8, л. 22, 73—76, 124; оп. 2, а. е. 1, л. 7; оп. 1, а. е. 25, л. 22, 4; Под животворните лъчи на деветосептемврийската победа, Търново, 1959, с. 71.
- 21 ДА, В. Търново, ф. 112-к, оп. 1, а. е. 7, л. 199, 233; а. е. 8, л. 124; а. е. 10, л. 44.
- 22 Николова, Я. История на археологическите проучвания на Царевец, Царевград Търнов, С., 1973, 1, с. 32.
- 23 ДА, В. Търново, ф. 112-к, оп. 1, а. е. 7, л. 224; а. е. 8, л. 10.
- 24 Пак там, а. е. 10, л. 120, 124, 166; оп. 2, а. е. 1, л. 7; оп. 1, а. е. 25, л. 22, 4.
- 25 Димитров, И. и Т. Драганова. Развитие на музейното дело във Великотърновски окръг, ГМСБ, 6, 1981, с. 130; Николова, Я. и колектив. Окръжен народен музей Търново, 1957, с. 5.
- 26 Кулелиев, И., Музеят при читалище „Надежда“ и В. Търново. Общински вестник „Велико Търново“, № 7, 1 септ. 1932, с. 54; Пак там, № 8, 15 септ. 1932, с. 64—65.
- 27 ДА, В. Търново, ф. 112-к, оп. 1, а. е. 8, л. 124, а. е. 10, л. 117, 124, 127, 194, 257, 276.
- 28 Кулелиев, И., Т. Николов и В. Търново, Общински вестник Велико Търново, № 23, 31 авг. 1928, с. 178—179; ДА В. Търново, ф. 112-к, оп. 1, а. е. 8, л. 124, а. е. 10, л. 89, 113, 194; оп. 2, а. е. 1, л. 7, а. е. 2, л. 34, 57, 79.
- 29 Пак там, а. е. 8, л. 125.
- 30 Пак там, л. 22.
- 31 Николова, Я. и Ж. Драгомиров. Архитектурни и исторически паметници в макети на Леон Филипов, С., 1960, с. 5—11; Генчева, Цв., Т. Драганова, И. Димитров, Бележити търговци, С., 1985, с. 279.
- 32 Радонов, Здр., Преустройство и изграждане на музейната мрежа в НРБългария, (1948—1958 г.), ИБИД, 1987, 39, с. 290, 292.
- 33 ДА, В. Търново, ф. 1419, оп. 1, а. е. 12, л. 4, 5, 9; Николова, Я. История на археологическите проучвания на Царевец, Царевград Търнов, С., 1973, 1, с. 32, 33.
- 34 Дирекция „Културно-историческо наследство“, В. Търново, фонд на отдел Най-нова история, инв. № 694—Н—осн. ф.
- 35 Под животворните лъчи на деветосептемврийската победа, Търново, 1959, с. 70.
- 36 ДА, В. Търново, ф. 296, оп. 1, а. е. 51, л. 12.
- 37 Под животворните лъчи на деветосептемврийската победа, Търново, 1959, с. 70.
- 38 ДА, В. Търново, ф. 583, оп. 2, а. е. 8, с. 305—318.
- 39 Нурков, Хр. Окръжният исторически музей — В. Търново, музей столетник, доклад на научната сесия, посветена на 100-годишнината на музея, 21 дек. 1971, с. 4, текущ архив на отдел Най-нова история.
- 40 ДА, В. Търново, ф. 1419, оп. 1, а. е. 12.
- 41 Пак там, а. е. 1, 7.
- 42 Дирекция Културно-историческо наследство, В. Търново, фонд на отдел Най-нова история, инв. № 10072—осн. ф.
- 43 Нурков, Хр. Пос. докл., с. 6, Статистически отчети на Дирекция КИН за 1981 и 1990 г.
- 44 Дирекция Културно-историческо наследство, В. Търново, текущ архив на отдел Недвижими паметници на културата, 1989.
- 45 Попова, С.и., Занаятчийска чаршия — нов музеен обект във В. Търново, ГМСБ, 1982, 8, с. 197—202.

⁴⁶ Нурков, Хр., Пос. докл. с. 8

⁴⁷ Дирекция Културно-историческо наследство, В. Търново, Отчетен доклад на музея за 1989 г.

120 ANNIVERSARY OF THE HISTORICAL MUSEUM IN VELICO TURNOVO

Nevyana Buchvarova

(resume)

The paper present an attempt to outline the basic periods in the development of the historical museum in Velico Turnovo, since its foundation in 1871 until the present day 1990. The museum was set up as an amateur establishment, it later housed the collection of the community cultural club, and it has been a museum proper since 1945. The branches of Velico Turnovo museum, its collections, reserves and experts rank the museum as one of the leading museums in the country.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ДЕМОГРАФСКАТА ХАРАКТЕРИСТИКА НА СЕЛАТА ПЛАКОВО, КАПИНОВО, ВЕЛЧЕВО, МИНДЯ, ПРИСОВО, ПЧЕЛИЩЕ, ЦЕРОВА КОРИЯ ПРЕЗ ЕПОХАТА НА ОСМАНСКОТО ВЛАДИЧЕСТВО

СВЕТЛОЗАРА ЧЕПКЪНОВА — СТАНЕВА

Настоящото изследване има за цел да проследи промените в демографския облик и съдбата на населението в селата Плаково, Капиново, Велчово (Феда бей), Миндя (Чифлик Миндо), Присово, Пчелище (Кованлък) и Церова кория през епохата на османското владичество. За целта са използвани данните, съдържащи се в т. X, XIII и XXVI на Извори за българска история,¹ Български диалектен атлас,² поселищните истории.³ Особено ценни, макар в някои отношения и спорни, са сведенията, които ни предоставя в книгата си за Търновската прибалканска котловина Н. Станев.⁴ Сведения за състоянието на селищата на територията на Търновска каза срещаме в изследванията на Б. Цветкова,⁵ Стр. Димитров⁶ и Р. Стойков.⁷ Данни за броя на жителите на селата от разглеждания район в навечерието на Освобождението откриваме в произведенията на В. Теплов.⁸

В първите векове на робството изброените селища са включени в Търновския вилает в рамките на санджак Никопол, а по-късно (през XVII в.) в границите на Търновски санджак.⁹ Най-ранните сведения за някои от тях, както и за селищата във Великотърновско изобщо датират от 80-те години на XV в.

Първите сведения за Плаково се съдържат в един опис на хасове, зеамети и тимари в Никополски санджак, съставен в 1479 или най-късно в началото на 1480 г.¹⁰ Селото е записано заедно с Ново село като тимар на Асълхан, син на Сатъ. Посочен е и общият брой на домакинствата в двете села: 37 български домакинства и две вдовишки семейства.¹¹ В същото време обаче преводачът на документа отбелязва, че името на Плаково е посочено неуместно, без да поставя под съмнение неговото съществуване. Н. Станев, който не е разполагал с тези данни, приведени в известност десетилетия по-късно, свързва възникването на селото с легендата за опожаряването на съседното Киселчово през втората половина на XVII в. Тогава част от спасилото се население според него полага основите на Плаково.¹² В същото време обаче в цитирания опис на ленните владения в Никополски санджак от 80-те г. на XV в., както и в по-късните документи не е регистрирано село Киселчово. И ако при изготвянето на описа е възможно дадено селище да бъде пропуснато, ясно е, че несъществуващо не би могло да бъде включено в него, както е случаят с Плаково. Ако се доверим пък на информацията в съхранената и до днес сред населението легенда, то в такъв случай трябва да приемем възможността населението на унищоженото Киселчово да е потърсило спасение в съществуващото още в по-ранните векове село Плаково.

В същия регистър село Капиново, тимар на Юсуф Софиялъ, е от-

белязано с 32 български домакинства и една вдовица. Приходът, който получава тимариотът, е 2 701 акчета.¹³ Според преданието първите жители на Капиново са изселници от с. Радомира. В първите години на робството населението на това село, съществувало още преди завладяването на българските земи от османските поробители, потърсило убежище в Балкана — в Горни и Долни болерци, Шилковци, Средни колиби, Бадевци. Впоследствие, но не по-късно от 1479 г., времето, когато е съставен регистърът, част от преселници се връщат, като се настаняват на юг от река Веселина, за да положат основите на днешното село Капиново.¹⁴

С 62 домакинства, пет вдовишки семейства и приход от 6 574 акчета в описа е вписано и с. Присово, включено заедно с Бутово в тимара на Мурад, син на Ахмед и на Юсуф, син на Илияс.¹⁵ Тези конкретни данни обаче поставят под съмнение твърденията на Н. Станев, който отнася възникването на Присово към края на XVI в., времето, когато поради избухнала епидемия или размирици село Хърсово е изоставено. Жителите му според автора се прехвърлят през дола, за да се заселят в подножието на Присой бърдо, което дава и име на новото селище.¹⁶ Безспорно е според документите обаче, че селото е съществувало още преди 1480 г.

От 80-те г. на XV в. датират и първите сведения за мезрата Шадгелди (с друго име Феда чифтлии). Заедно със с. Хоталич (изчезнало село, чието име се е запазило през XVII—XVIII в. като название на каза) и мезрите Тахир факих и Петрополи (неуточнено) тя е включена в тимара на четирима тимариоти. Според данните, съдържащи се в описа на феодалните владения в Никополски санджак, тези мезри били обработвани от населението, живеещо извън тях. Приходът от тимара е минимален — само 535 акчета.¹⁷ Мезрата Феда чифтлии по всяка вероятност носи името на собственика на създадения тук чифлик. Според преданието след опожаряването на отстоящото на 1 км с. Киселчово около 30—40 семейства търсят убежище в чифлика. Други избягали в Балкана, но не успели да се устроят там и се връщат около 1700 г. и също се настаняват в чифлика.¹⁸ В резултат на това в османо-турски документи от следващото столетие се среща и с. Феда бей (днес Велчево).

Според Н. Станев с. Пчелище е сред селищата, съществували още преди турското нашествие в българските земи. В неговите околности имало пчелин, с който авторът свързва и името на седловината „Пчелина“. След завладяването на нашите земи селото е наречено „Кованлък“ — точен превод на българското му име.¹⁹ В цитирания регистър за хасове, зеамети и тимари в Никополски санджак от 80-те г. на XV в., включващ съседните селища, не фигурира обаче с. Пчелище. Този факт налага да се уточни времето на неговото възникване, тъй като отсъствието на селото в регистъра само отчасти може да се обясни с известни непълноти и пропуски при съставянето му. По същите причини остава открит и въпросът за възникването на с. Церова кория, сведения за което липсват в регистъра от 1480 г. Според Н. Станев в случая се касае за селище, съществувало в близост до старото село Радомира преди турското нашествие в българските земи.²⁰

В своето изследване авторът на „История на Търновската прибалканска котловина“ цитира текста на ферман, издаден от султан Абдул Меджид през 1841 г., който потвърждава съдържанието на оня първи ферман, по силата на който са учредени два вакъфа на валиде султан (султанската майка) по тези места. Първият вакъф включва сели-

щата Плаково, Пчелище, Церова кория, Миндя, Велчево и Големаните, а вторият — Златарица, Беброво, Елена и част от землището на с. Капиново. Тъй като от съдържанието на по-късния ферман не става ясно кога е създаден първият, а само се споменава, че това е станало при султан Мехмед, авторът го отнася към времето на Мехмед I (1413—1421) или Мехмед II (1451—1482).²¹

Известно е, че в последните години от царуването на Мехмед II (1479—1480 г.) е предприета цялостна регистрация на тимарите в Румелия, продължила и през следващите години. Именно тогава е направен пълният опис на Никополски санджак, в който намираме и най-ранните сведения за селата Плаково, Капиново, Присово и мезрата Шаделди (Феда чифтли), включени в ленните владения на различни тимариоти.²² Следователно споменатите вакъфи са учредени по-късно от 80-те г. на XV в., тъй като тези села е трябвало да преминат от категорията на служебните (условни) феодални владения, каквито са спехилъците, към т. н. мюлкове—владения, освободени от всякакви служебни задължения и ограничения, чрез които върховното управление осигурява приходи на членовете на султанското семейство и на султанското обкръжение. Срещу задължението да охраняват пътищата в котловината и да обработват земята жителите на селата в разглеждания район се причисляват към дервенджите—привилегирована рая, ползваща известни данъчни облекчения.²³ Поради това че по време на краткото управление на Мехмед III (1594—1603 г.) се подготвя и избухва Първото Търновско въстание, последвано от репресии и размирици, учредяването на вакъфа според нас трябва да се свърже с името на Мехмед IV, останал на престола в продължение на 40 години (1648—1687).

Около 1498 г. (по времето на Баязид II) е предприета нова регистрация, завършила към 1503 г. От това време, първото десетилетие на XVI в., датира и откъс от подробен регистър на тимари от Търновско.²⁴ В него намираме данни единствено за с. Присово, записано като тимар на Кочи, син на Хъдър, с приход 6 552 акчета.²⁵ Сравнени с миналото столетие данните показват, че населението е намаляло с 22 домакинства. Сега са регистрирани 40 български домакинства и 22 неженени българи. Наред с тях е отбелязано присъствието на едно мюсюлманско семейство. Прозвището Абдулах (Хамза, син на Абдулах) показва, че се касае за българи, приели исляма. Това семейство впоследствие вероятно е било принудено да напусне селото, тъй като не фигурира в по-късните документи.

От XVII в. разполагаме с данни за селата Плаково, Капиново, Присово и Пчелище, извлечени от регистрите за джизие от 1618 и 1635 г. Според сведенията в първия регистър, съпоставени с тези от XV в., в три от селата е отбелязано увеличение на населението. В Плаково за този период домакинствата нарастват от 37 на 70, а в Присово от 40 на 76. Особено значителен е прирастът в Капиново — от 32 броят на домакинствата нараства на 164.²⁶ Сведенията от 1635 г. обаче бележат низходяща линия на движение на населението в две от селищата. В Плаково домакинствата са 44 (с 23 по-малко). За времето между 1618 и 1635 г. в Капиново населението намалява на 103 домакинства (с 61 по-малко). През следващите десетилетия този процес продължава, за да бъдат отбелязани в това село в края на века само 18 домакинства, почти два пъти по-малко в сравнение с XV в. В същото време единствено в Присово населението нараства с девет домакинства, за да достигнат те цифрата 85. В Пчелище броят на жителите е минимален — само

шест домакинства.²⁷ Сравнен със съседните села, този изключително малък брой според нас също е в подкрепа на тезата за по-късното възникване на селото.

В османо-турските документи от XVII в. се срещат още имената на селата Велчево и Церова кория, но без данни за броя на населението в тях.²⁸

Неуспешните въстанически опити от края на XVI и втората половина на XVII в. (Първо Търновско въстание — 1596 г., Второ Търновско въстание — 1686 г., Чипровско въстание — 1688 г.) и съпровождащите ги брожения, насилия и репресии вероятно предизвикват промени в демографския облик на интересувания ни район, които се изразяват в бягство в планините, унищожаване на част от населението, изселвания в други части на българските земи, приток на население отвън. В същото време настъпват изменения в етническия състав на населението в някои от селищата в района. Като последица от наказателните мерки на османската власт в с. Пчелище са настанени около 30 мюсюлмански домакинства. Бил създаден и чифлик, около който се настаняват по-късно и част от потърсилите спасение в Балкана българи. В същото време са доведени и преселници българи от Дунавската равнина.²⁹ Около 40 мюсюлмански семейства, заселени в Капиново, създават в долния край на селото отделна махала. В същото време тук са доведени български преселници от други райони. Властта прави опит да върне и част от избягалото население.³⁰

По това време в с. Церова кория се настанява търновският кадия и основава чифлик, който дава и ново име на селото Кадиев чифлик. В по-късните документи от XIX в. селото се среща с двете си имена. В края на XVII в. в Церова кория се заселват преселници от колиби Деветаци и Дрента.³¹

С настаняването на преселници и чужденци в някои селища отчасти може да се обясни механичeskото нарастване на населението в тях. В края на века е отбелязано присъствието на пришълци и в с. Присово.³² В същото време част от жителите му поради данъчни задължения бягат на юг от Стара планина — в Ямболско, Елховско и Старозагорско. През това столетие се променя и аграрният статут на селото. Зарегистрирано през XV и XVI в. като тимар, а след това за кратко време зеамет на Чатал Заде Мехмед през 1628 г. заедно с други села то е включено в султанските хасове.³³

В един регистър за джизие, съставен в първата третина на XVIII в., срещаме данни за селата Присово и Миндя. В сравнение с миналото столетие населението в Присово е намаляло с 11 домакинства — сега броят на плащащите джизие е 74,³⁴ причина за което по всяка вероятност се явява изселването на жители от селото.

От XVIII в. датират първите данни за село Миндя. Според сведенията на Н. Станев възникването на селото се явява като резултат от размириците в разглеждания район през втората половина на миналото столетие. Поради настъпилите безредици и бягството на част от населението на с. Капиново в Балкана земите източно от селото остават необработени. Пръв ратай в основания на това място чифлик бил овчар от Капиново. Заедно със семейството си и с други преселници той основава ново село, което носи неговото име.³⁵ Според споменатия регистър от 30-те г. на века в с. Чифлик Миндо са регистрирани 29 души, плащащи джизие.³⁶ Едно от задълженията на населението му е да охранява прохода на Миндевската река, по чието поречие минава пряк

път, свързващ Елена с Търново и Горна Оряховица.

И в двете села, Присово и Миндя, са отбелязани и т. нар. хайманска — седем в първото и 14 във второто село. По онова време този термин означавал лица с неустановено местожителство, наскоро заселени в дадено селище, което в общи линии се покрива с понятието преселници. Това са лица, намерили препитание в дадено селище за определено време, без да се считат за постоянни негови жители.³⁷ Присъствието им в Присово и Миндя още веднъж показва, че освен вътрешно движение в рамките на региона и изселване на част от жителите тук е налице и приток на население отвън.

В средата на XVIII в. е констатирано преселване на семейства от Войнежа в с. Пчелище.³⁸

В края на века селата в този район са засегнати от опустошителната вълна на кърджалийството. Независимо от съпротивата на населението те са разграбени, а някои от тях и опожарени. Тогава е опожарен и Присовският манастир „Св. Архангел“. Оцелялото население отново е принудено да търси спасение в други части на Балкана. По същото време е западнал и турският чифлик, разположен на около 2 км над с. Миндя.³⁹

Официалните данни за броя на жителите в селищата на разглеждания район през XIX в. са от 1870 г.⁴⁰ Сравнени с по-ранните векове, сведенията сочат чувствителен прираст на населението. Единствено в Плаково е констатирано намаление на домакинствата. Около 1870 г. в селото са регистрирани само 20 български къщи.⁴¹ В Капиново броят на българските домакинства е 120. Нараснал е и броят на мюсюлманските домакинства — 60.⁴² В сравнение с XVIII в. двойно се увеличава населението на Присово — 148 домакинства.⁴³ Населението на Миндя нараства пет пъти и наброява 150 домакинства.⁴⁴ Във Велчево броят им според официалната статистика е 90.⁴⁵ Броят на българските домакинства в с. Пчелище е 232.⁴⁶ В изследването на Н. Станев тази цифра е значително по-висока. Според него в обособилите се две махали на селото, Попрадевата и Поппетровата, живеят общо 390 семейства.⁴⁷

Част от мюсюлманското население в Търновския край представляват татарите и черкезите. През 1861 г. в нашите земи (включително и в Търновско) се настаняват кримски татари. След 1867 г. около 400 000 черкезки семейства от Кавказ се заселват в азиатската и европейската част на Османската империя. Около 40 000 от тях се установяват в българските земи.⁴⁸ Във връзка с това Н. Станев пише за настаняването на татарски и черкезки семейства в с. Велчево.⁴⁹

Процесът на изселване на мюсюлманското население, започнал след Хатихумаюна (1856 г.) в някои селища като Пчелище и Велчево, се ускорява значително по време на Руско-турската освободителна война. Тогава възстановява българския си облик и с. Капиново.⁵⁰

В годините на османското владичество населението на селата в разглеждания район бележи близки темпове на развитие, обусловени от еднаквите условия на съществуване. За разлика от други части на Великотърновско този район, с едно-единствено изключение, остава незасегнат от вълната на доброволното или насилствено помюсюлманчване. Мюсюлманските домакинства в селата Капиново, Пчелище и Велчево са преселени отвън като наказателна мярка на османската власт против опитите на българите за освобождение. Неуспешните въстанически опити, произтеклите от тях трагични последици и опустоши-

телната вълна на кърджалийството не обезлюдяват района, поради това че в същото време е налице и приток на население отвън. Така през дългите векове на робството, въпреки преживените насилия и катаклизми, разглежданият район запазва българския си характер.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Извори за българската история, т. X. С., 1964; т. XIII. С., 1966; т. XXVI. С., 1986 г.
- ² Български диалектен атлас, ч. II. Североизточна България. С., 1966.
- ³ Михайлов, Г. Килифарево. С., 1970; Еленски сборник. С., 1968.
- ⁴ Станев, Н. История на Търновската прибалканска котловина. Велико Търново, 1942.
- ⁵ Цветкова, Б. Селища и демографски промени в Търновска област от XV до XVII в. Отделен отпечатък.
- ⁶ Димитров, Стр., Р. Стойков. Социалната диференциация сред селячеството в Търновско към края на XVII и началото на XVIII в. — ИИБИ, т. 14—15. С., 1964.
- ⁷ Стойков, Р. Български селища с населението им в турски регистри за джизие от 17 в. — ИДА, т. 8. С., 1964; Наименование на българските селища от XV, XVI, XVII и XVIII в. — Известия на библиотека „В. Коларов“ за 1959 г., т. I. С., 1961.
- ⁸ Теплов, В. Материали для статистики Болгарии, Тракии и Македонии. С. Петербург, 1877. — В: Н. Михов. Населението на Турция и България през XVIII—XIX в. Библиографски издирвания със статистически и етнографски данни, т. V. С., 1968.
- ⁹ Цветкова, Б. Цит. съч., с. 3.
- ¹⁰ ИБИ, т. XIII, с. 160—229. Според Стр. Димитров документът е съставен през 1479 или най-късно през 1480 г. Вж: За датировката на някои османски регистри от XV в. — ИБИБ, т. XXVI. С., 1968, с. 241.
- ¹¹ ИБИ, т. XIII, с. 203.
- ¹² Станев, Н. Цит. съч., с. 220, 223.
- ¹³ ИБИ, т. XIII, с. 205.
- ¹⁴ Станев, Н. Цит. съч., с. 41, 43; Български диалектен атлас... с. 17; Еленски сборник, с. 151.
- ¹⁵ ИБИ, т. XIII, с. 219.
- ¹⁶ Станев, Н. Цит. съч., 32, 36.
- ¹⁷ ИБИ, т. XIII, с. 227.
- ¹⁸ Станев, Н. Цит. съч., с. 190—193.
- ¹⁹ Пак там, с. 71.
- ²⁰ Пак там, с. 105, 108—109.
- ²¹ Пак там, с. 19—20, 148.
- ²² Димитров, Стр. За датировката на... с. 249.
- ²³ Михайлов, Г. Цит. съч., с. 19; Н. Станев. Цит. съч., с. 143, 223 и др.
- ²⁴ ИБИ, т. X, с. 21—61. Според Стр. Димитров документът е съставен най-рано през 1502 г. Вж: За датировката на някои... с. 235.
- ²⁵ Пак там, с. 55.
- ²⁶ ИБИ, т. XXVI, с. 261—263.
- ²⁷ Пак там, с. 393—395; Б. Цветкова. Цит. съч., с. 32.
- ²⁸ Стойков, Р. Наименование на български селища... с. 381.
- ²⁹ Станев, Н. Цит. съч., с. 73.

- 30 Пак там, с. 144, 154
- 31 Пак там, с. 108, 193, 194.
- 32 Цветкова, Б. Цит. съч., с. 37
- 33 Пак там, с. 27.
- 34 Димитров, Стр., Р. Стойков. Цит. съч., с. 188.
- 35 Станев, Н. Цит. съч., с. 172—174.
- 36 Димитров, Стр., Р. Стойков. Цит. съч., с. 188.
- 37 Пак там, с. 192.
- 38 Станев, Н. Цит. съч., с. 77.
- 39 Пак там, с. 36, 174.
- 40 Теплов, В. Цит. съч.
- 41 Пак там.
- 42 Пак там; Цит. съч., с. 154.
- 43 Теплов, В. Цит. съч. Според Н. Станев в навечерието на Освобождението броят на домакинствата в селото е 200. Вж: История на... с. 50.
- 44 Теплов, В. Цит. съч.
- 45 Пак там. Според Н. Станев броят на домакинствата е 108. Вж: История на... с. 217.
- 46 Теплов, В. Цит. съч.
- 47 Станев, Н. Цит. съч., с. 104—105.
- 48 Иречек, К. Княжество България, ч. I. Пл., 1899, с. 171.
- 49 Станев, В.*Цит. съч., с. 194.
- 50 Пак там, с. 154.

MORE ABOUT THE DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF
THE VILLAGES OF PLAKOVO, KAPINOVO, VELCHEVO,
MINDYA, PRISSOVO, PCHELISHTA AND TSEROVA KORIA
UNDER THE OTTOMAN RULE

Svetlozara Chepkunova-Staneva

(resume)

The paper traces the changes in the demographic aspect and in the life of the inhabitants of the villages of Plakovo, Kapinovo, Velchevo, Mindya, Prissovo, Pchelishte and Tserova korja from XV up to the XIX century. The earliest information about some of them, as well as about the region of Veliko Turnovo in general, goes back to the 80's of the XV century.

Unlike other settlements, the above mentioned ones did not suffer the wave of conversion to the Muslim faith, be it voluntary or by force. The muslim households were settled from the outside as a punitive step of the Ottoman administration against the surge for liberation of the Bulgarians. The consequences of the uprisings that failed and destructive wave of kurdjalis could not depopulate the region due to the influx of people from other regions. During the Ottoman oppression the region managed to preserve its Bulgarian character, in spite of all the violence and cataclysms.

НЯКОИ ВИЖДАНИЯ ПО ПРОБЛЕМИТЕ В ЕДНА ХИПОТЕЗА

(М. ХАРБОВА — НАУЧНА ХИПОТЕЗА ЗА АРБАНАСИ (СТАРИННОТО
ЗАГОРИЕ) КАТО ЕЛЕМЕНТ В СТРУКТУРАТА НА СТАРОПРЕСТОЛНИЯ
ТЪРНОВГРАД)

ХИТКО ВАЧЕВ

Дългогодишните археологически проучвания в столицата на Второто българско царство (XII— XIV в.) — Търновград, позволиха да се изяснят в значителна степен средновековните и градоустройствени принципи. Тази картина се допълва от всяко ново откритие или научно обоснована хипотеза. Всяка хипотеза обаче би трябвало да бъде предмет на дискусия особено когато се отнася до такива комплексни проблеми като тоя за структурата на средновековния град, а още повече за структурата на една столица.

Една такава хипотеза, предложена от г-жа М. Харбова в няколко нейни публикации¹, учудващо защо не намери широк отзвук в нашите научни среди. Имайки предвид важните и многопосочни проблеми, поставени в тази хипотеза, както и изводите, които следват от нея, ще си позволим да представим някои наши виждания по повдигнатия въпрос.

Каква е накратко хипотезата на г-жа Харбова? Авторката приема, че Търновград, столицата на Второто българско царство, с централната си градоустройствена структура, осигуряваща развитието на многостепенна отбрана, продължава градоустройствените традиции на първите български столици Плиска, Велики Преслав, Охрид. В единната структура на столичния град М. Х. включва като неделим елемент и разположения на около 3 км северонточно от Царевец квартал Загорие, който се идентифицира с днешното село Арбанаси². На базата на архитектурно-исторически данни, лични градоустройствени проучвания, архитектурно-строителен анализ на каменните къщи и църкви като елементи на единна селищна среда се правят следните изводи:

1. Архитектурно-градоустройствената структура на Търновград, сравнена с тази на Загорие (Арбанаси), показва неделимостта на последното от престолния град.

2. Старинната улична мрежа с каменни зидове на къщи и църкви, показваща на места подчертано средновековен характер, определя в най-общи линии границите на отделни феодални владения.

3. В чертите на няколко феодални владения се отбелязват два характерни елемента — укрепена каменна къща и принадлежаща към нея еднокорабна култова сграда, която по всяка вероятност е служела за семеен параклис.

Тук изброяваме най-общо основните изводи, към които М. Х. добавя и някои други аргументи, за да илюстрираме същността на хипотезата: „В преобладаващата част от владенията на този жилищен квартал, защитени от „дворична отбранителна система“, от външни и междинни каменни зидове, изградените укрепени жилища и малките семейни параклиси са предназначени за нуждите на болярското съсловие“³. Илюстрират се причините, поради които болярските семейства, принадлежащи към висшите социални слоеве на феодалното обществ-

во, са се заселили в самостоятелен жилищен квартал. Проследена е историческата съдба на селището след края на XIV в., отбелязва се, че арбанашката къща не се различава в архитектурно-строителния си замисъл от традиционната българска възрожденска къща от XVIII—XIX, а разликата е в архитектурно-декоративната част. Разцветът на селището се свързва с дейността на потомците на забягналите във Влашко и югозападните земи боляри, завърнали се след 1466 г. и доказали собствеността си върху изоставените владения на децата си⁴.

Това е хипотезата на г-жа Харбова, поставила си амбициозната задача да разреши въпроса за произхода и спецификата на архитектурата в Арбанаси, доказвайки средновековния му произход като квартал Загорие на столицата Търновград.

Тук ни се иска да представим нашето виждане по проблема, използвайки същите изходни данни, послужили на М. Х. при оформяне на нейната хипотеза.

Вече стана ясно, че името на хипотетичния средновековен квартал е Загорие, а развитото се там след падането на Търновград селище е с име Арбанаси. Обяснението на този факт според автора е следното: „По всяка вероятност по-голямата част от завърналите се потомци на българските боляри са били от „арбанаската земя“, поради което заселището ЗАГОРИЕ получава новото си име АРБАНАСИ, подчертаващо българската си принадлежност“⁵. Според нас това е едно доста произволно и противоречиво в същността си обяснение. Няма никакви данни за потомци на български боляри от „арбанаската земя“, завърнали се в района на Търново, но на този въпрос ще се спрем по-обстойно в следващите редове. Името Загорие се споменава в „Търновско ръководство“, превод на Границки от 1859 г., където се чете: „Към изток, половин час от Търново, се намира село Арбанаси (Загорие)... гдето са живели през старо време българските боляри и големци, с 2000 жители“⁶. Този писмен източник не е обаче нито хроника, нито пък някъде се съобщава датата на оригинала. Д. Костов отбелязва, че в това преводно издание всички прибавени сведения за Арбанаси са новоизмислени и недостоверни⁷. Проф. А. Иширков установи, че Загорие е областно име, а не име на някакво селище: Загорие — област отвъд планината, в случая Стара планина⁸. Тук привеждаме и едно наше мнение, от което става видно, че Загорие няма нищо общо с Търново като някакъв негов квартал. В Дубровнишката грамота на Иван Асен II (1231 г.), съдържащието на която М. Х. добре познава (текстът е използван в книга на същата авторка, посветена на проблемите на укрепения български средновековен град), се казва: „... да внасят или изнасят или каквато и да е стока да пренасят и до която и да е земя или област да дойдат... или ходят до Търново и цялото Загорие...“ Ако Загорие беше квартал на столицата, то нямаше да бъде отбелязано като нещо отделно от Търновград. Още повече че в грамотата се фиксират големи градове и области, а не квартали на селища. Парадоксално е да се мисли, че за квартал на селище ще бъде използвано обстоятелствено пояснение, в случая ЦЯЛОТО (к. м., Х. В.) Загорие. Противоречиво е обяснението, че името Загорие е заместено с името Арбанаси с цел заселниците „потомци на български боляри“ да подчертаят българската си принадлежност. Името Загорие не е ли българско? Може би е добре да се знае, че още 9 селища в различни краища на страната носят името Арбанаси (Арна

буд, Арнауткьой — тур.), а те от своя страна са сред 48-те села, в които има заселници арнаути⁹. Дали те също са наречени по този начин само и само да се подчертае българската принадлежност, или пък заселниците им също са потомци на български боляри? Няма да се спораме повече за този въпрос предвид на това, че той е обстойно изследван и представен в научната ни литература¹⁰. Отбелязваме само, че колкото и да са високи патриотичните подбуди, от които се ръководи М. Х. при решаването на дадения проблем, те не могат да заместят научния подход към обективните исторически процеси.

Следващият проблем, който ни занимава, е доколко предполагаемото средновековно селище е квартал и неделен елемент от единната структура на столицата Търновград. За да намерим отговор на въпроса, ще използваме някои принципни постановки, разработени от г-жа Харбова в книгата ѝ, посветена на проблемите на укрепения български средновековен град през XIII—XIV в.¹¹

Средновековният град като цяло овладява производителната функция и в съчетание с функциите „живеене“ и „отбрана“ постепенно оформя своята композиционна схема¹². Самият град се развива около своето централно ядро, като към него съобразно възможностите на терена се навързват нови укрепени и неукрепени жилищни квартали. Тази структура отразява и социалната диференциация с ясно отделяне на зоните във височина¹³.

Разрастването на жилищните квартали извън укрепителната система е тясно свързано с общата композиция. Тяхната планова схема може да се разглежда като „отворена“, т. е. към нея винаги може да се включи нова жилищна група, да се продължи развитието на улиците, щом като общественно-икономическите и политическите потребности налагат това и възможностите на терена предполагат. Задължително условие обаче е градът в максимална степен да организира най-компактна структура за конкретните условия, която осигурява къси и удобни връзки между отделните укрепени и неукрепени звена.

Да видим сега как стоят нещата в столицата Търновград? За разлика от едноцентричните средновековни селища по нашите земи през XII—XIV в. в столичния град получава развитие полицентричната система. Разположен по високи възвишения и по склоновете им покрай реката и използвайки значителна площ за застрояване, градът се развива като голям и многолюден център. Ситуационното решение и връзката му с избраната определят в основни линии схемата му. Композиционно тя трябва да се разглежда като система от няколко укрепени ядра, свързани помежду си в общо градоустройствено решение. Самите укрепени звена отделят ясно обособените зони на града, тяхното „изкачване“ във височина, функционалните връзки и зависимости между тях. Важен извод в това отношение прави разглежданият от нас автор, че: „... няколкото отбранителни пояса на Царевград Търнов, изградени във височина — долен покрай реката, среден, стъпил върху рѣба на скалите, и горен, обхванал самостоятелно отбраняваните ядра на двореца и патриаршията — показват разположението на сложна военноотбранителна система, която действа като ЕДИННО ЦЯЛО (к. м., Х. В.)“¹⁴. Предполагаемият средновековен квартал на територията на с. Арбанаси отстои на около 3 км северозточно от Търновград, с който има визуален контакт и доста неясна и усложнена пътна комуникация. На този етап на проучване не разполагаме с никакви писмени и археологически данни за съществуване на обща фортифика-

кационна система, обхващаща селището¹⁵. Следователно това не е укрепено ядро, осигуряващо единна система на самостоятелна отбрана като цяло. Това логично води до нашето виждане, че този предполагаем квартал не може да действа като елемент в единно действащата военнотбранителна система. Вярно е, че покрай Търновград, но в структурата му, има неукрепени жилищни квартали, свързани по най-пряк начин с него. Те са обаче в зоната, свързана преди всичко със земеделския труд и дейностите, свързани с изхранването на населението. А социалният състав на това население е твърде различен от този на жителите, за които се предполага, че са населявали феодалните владения в Арбанаси. Може ли да се допусне, че кварталът, населен с „болярски семейства, принадлежащи към висшите социални слоеве на феодалното общество“, ще бъде оставен без сигурна защита на крепостни стени, а тази функция ще се изпълнява от „дворишна отбранителна система“. Твърдението, че тази система е елемент, характерен за българското средновековие и не е типичен за периода на османското владичество, е в противоречие с тезата на М. Х., разработена в труда, който е посветен на укрепения български средновековен град през XIII—XIV в. Намирайки аналогии в градоустройствените структури на т. н. Загорие и Трапезица, М. Х. изпада в още едно противоречие със самата себе си. Какво имаме предвид? Трапезица е укрепено градско ядро и предполагаемата му вътрешна структура е тясно обвързана и подчинена на този фактор. Още повече че все още не е доказан фактът, че там съществуват самостоятелни феодални владения, семейни параклиси и болярски жилища, а всичко е в сферата на хипотезите. Предполаганият квартал не е обвързан с гореспомнатия фактор, от което следва, че аналогите са само механично пренасяне на отделни градообразуващи елементи, извадени от действителната си среда.

Тук искаме да направим една аналогия, която смятаме, че ще илюстрира доста точно нашите думи независимо от отдалечеността си в пространството. Става дума за Константинопол и разположената срещу Златния рог колония Пера, дадена от Византия в отплата на Генуа¹⁶. Тази колония предвид важността си по отношение на местоположението, социалния си състав, икономическия си потенциал и т. н. е укрепена с обща и силна фортификационна система. Може ли предполагаемият, представителен квартал на столицата да се защитава от огради, когато именно тази столица ще бъде сравнявана с Константинопол и наричана „Великият град Търнов“, „Вторият Цариград“, „Третият Рим“¹⁷. Или това ще го обясним като самобитен и уникален принос в градоустройството?

Следващият проблем, на който искаме да обърнем внимание, е въпросът за т. н. характерни елементи — укрепена каменна къща и прилежаща към нея еднокорабна култова сграда в границите на феодалното владение. Примерът, който е приведен, се отнася до функционалното и пространствено разположение на т. н. Поп Панайотова къща и прилежащия ѝ семеен параклис, разширен и прераснал по-късно в църквата „Рождество Христово“¹⁸. Според авторката предполагаемият средновековен ансамбъл от XIII—XIV в. е пригоден за самостоятелна отбрана и включва: първично култово ядро, съобразено с уличната линия, изтока като ориентир на апсидата и укрепена каменна къща с високи оградни зидове. Не вярваме М. Х. да смята, че прави принос в изучаването на църковната архитектура, отбелязвайки, че апсидата на първичното култово ядро е обърната на изток. Колкото до съобрази-

ването на църковната постройка с уличната линия, това е вярно като факт, но не и като тълкуване. Комуникациите, водещи и събиращи се пред входа на църковния двор, образуват малко площадно пространство. Последното, както и броят на улиците към него — 4, доста осезателно сочат обществения характер на постройката, а не че тя е семеен параклис. Ако М. Х. смята, че тази улична система е по-късна, тя оспорва собственото си твърдение, че уличната мрежа показва подчертано средновековен характер. Портата на едно феодално владение е най-уязвимият пункт на отбраната, а в такъв случай тя се ситуираща така, че да не се позволи нападение на широк фронт срещу нея. В конкретния случай е направено точно обратното, т. е. оставено е площадно пространство пред входа, защото това не е семеен параклис в границите на феодално владение, а църква на съответната махала. Другият аргумент, че култовото ядро е семеен параклис, е разглеждането му като прилежащо на т. н. Поп Панайотова къща на базата на функционално и пространствено разположение. Тук ще си позволим да изкажем мнението, че не т. н. параклис принадлежи на къщата, а къщата принадлежи на църквата „Рождество Христово“. Вероятно на М. Х. не е известно, че Поп Панайотова къща до 1798 г. е светогорски метох, в който са отсядали таксидиоти от Синайския манастир и манастирите в Ерусалим и Атон¹⁹. Това обяснява функционалното и пространствено разположение на църквата и къщата, а не хипотетичната им принадлежност към някакво феодално владение.

Според М. Х. всички църкви в Арбанаси са резултат от разширения и достроявания на запазените средновековни семейни параклиси²⁰. Вярно е, че от проведените проучвания станаха известни важни резултати: притворите (т. н. женски отделения) и галериите, някои от тях завършващи с параклиси, са изградени по-късно от наоса²¹. Завършен вид тези църкви получават през XVII—XVIII в. От това обаче не следва автоматично, че наосите на тези църкви са изградени през XIII—XIV в. В случая напълно са пренебрегнати резултатите от архитектурно-археологическото проучване на една от църквите в Арбанаси — „Св. Георги“²². От тях става ясно, че наосът на тази църква (смятан от М. Х. за средновековен семеен параклис от XIII—XIV в.) е изграден в началото на XVII в. Аргументите на М. Х. за средновековния произход на църковните постройки са два: големият брой църкви в селището не могат да бъдатградени през XV—XVII в. поради ограничеността, налагана от централната власт; запазените на места разчленени стени, декоративни арки, скрити куполи не са характерни за XVII—XVIII в.²³. Вярно е, че в първите векове на османското владичество има редица изисквания и ограничения по отношение строежа на християнски храмове. Това се илюстрира от многобройни документи. Но тъкмо многобройността на тези документи говори, че църковното строителство е твърде мащабен процес и османската администрация със съответни разпоредби се стреми да го канализира и контролира в някакви граници. Вероятно М. Х. е имала в конкретния случай предвид онези ограничения, според които църквата може да бъде възстановена и построена само на мястото на стара църква. Но документите са категорични и в едно друго отношение: църквата да се поправи, „в старите размери, без да се гради нищо повече“ (док. 65), „в старите размери, без да се уголемяват или възвишават“ (док. 77)²⁴. Вече отбелязахме, че завършен вид църквите в Арбанаси получават в XVII—XVIII в. Тогава как са избягнати тези ограничения, на които

толкова много залага М. Х.? Изглежда, други са причините, довели до мащабно църковно строителство в рамките на селището, а не това да бъде обяснявано чрез едностранно тълкуване на документи. По отношение на втория аргумент за средновековния произход на църковните постройки нашето виждане е следното. Вярно е, че някои църкви имат разчленени стени и декоративни арки, които според М. Х. не са характерни за XVII—XVIII в. Шом не са характерни за този период, защо се намират върху фасадите на галериите и притворите (църквите „Рождество Христово“, „Св. Архангели Михаил и Гавраил“), за които знаем датите на изграждане — XVII—XVIII в. В случая авторката не е направила разлика между традиция и приемственост и адаптация на тази традиция. В същия аспект трябва да се разглежда и появата на следия купол, а не да се твърди, че той не е характерен за периода на османското владичество (приложен е в параклиса „Св. Йоан Предтеча“ на църквата „Рождество Христово“, изграден в края на XVI—нач. на XVII в.) Ако М. Х. има съмнения по този въпрос, тя би могла да ги разреши до известна степен, ако отговори на друг: защо църквата „Св. Архангели Михаил и Гавраил“, която е със сляп купол, има наос с певници, т. е. форма, характерна за селищни църкви от периода на османското владичество?

Последния въпрос, на който ще спрем вниманието си, са няколко документа за Арбанаси, които хвърлят светлина върху времето на неговото създаване.

В едно извлечение от подробния опис на Никополския санджак от 963/1556 г. за Арбанаси е записано: „мюлк на великия везир, честития Рустем паша... село Яйлак, с друго име Арнауд кьой (т. е. днешното Арбанаси — б. С. Д.), спадащо към Търново“²⁵. Яйлак означава „летовище“, „лятно пасище“. Другото име, с което се споменава селището в османските документи, е Даръ ова (Тясно поле — б. С. Д.)²⁶. След редица продажби между различни османски сановници в края на краищата селото става собственост на великия везир Рустем паша, който, за да го притежава, така да се каже заобиколил закона²⁷. Ползувайки властта си, новият владетел на селото му осигурил твърде изгоден статут — Арбанаси било обявено за дервентджийско селище, а през 1582 г. е вече част от вакъф. Освободено от редица данъци и ползващо редица привилегии, Арбанаси се развива като важно търговско-откупваческо селище. Арбанасчани се вплели в международната търговия, което пък стимулирало производството, а всичко това сложило отпечатък върху начина на живот. Какъв огромен икономически потенциал притежава селището, илюстрира една султанска заповед от 1714 г., в която се нарежда да се изземат маслото и лойта от населението на Арбанаси, защото тези продукти липсват на пазара в Цариград, а арбанасчани са предизвикали тази криза с цел по-голяма печалба. Къщите в Арбанаси са на тези търговци, те отговарят на техните нужди и са резултат на техните възможности. Много от тях стават ктитори на строежа на храмовете в селището, а имената им се четат върху многобройните надписи. Това не са наследници на български бляри, доказали собствеността на дедите си, а хора, носители на една космополитна балканска култура, култура на население без ярко изразено народностно съзнание, но с подчертана принадлежност към истинноправославното вероизповедание²⁸.

Това са нашите бележки по хипотезата на г-жа Харбова за Арба-

наси (старинното Загорие) като елемент в структурата на старопрестолния Търновград, писани на базата на данните такива, каквито са, а не с идеята какви биха могли да бъдат.

БЕЛЕЖКИ

¹ Харбова, М. Научна хипотеза за Арбанаси (старинното Загорие) като елемент в структурата на старопрестолния Търновград. В: Изобразително изкуство и архитектура. Доклади на II международен конгрес по българистика, 1988, 16, с. 137—156; Харбова, М. Структурният анализ при изследване на архитектурното наследство. АТИ, 1987, 1, с. 42—51.

² Харбова, М. Научна хипотеза... с. 137

³ Пак там, с. 138—139.

⁴ Пак там, с. 141

⁵ Пак там, с. 141.

⁶ Търговско ръководство за търгуване, промишленост, мореплаване и търговски делания. Преведено (от гръцки) и печатано с иждивението на Хр. Л. Хамамджиев. Превод А. П. Гранитского с няколко прибавления. Цариград, 1859, — 49,3 табл.

⁷ Костов, Д. Арбанаси, С, 1959, с. 13

⁸ Иширков, А. Областното име Загорье или Загора в миналото и сега. ИИЕМ, V, 1925, 1—4, с. 80—89.

⁹ Яранов, Д. Преселническото движение на българи от Македония и Албания към източните български земи през XV до XIX в. Македонски преглед, XII, 1932, 2—3, с. 110

¹⁰ Пак там, с. 63—118; Мутафов, В. За етническия, социалния и стопански облик на с. Арбанаси през XVII в. ГМСБ, 1979, V, с. 83—93.

¹¹ Харбова, М. Укрепеният български средновековен град XIII—XIV век. С., 1979.

¹² Пак там, с. 12.

¹³ Пак там, с. 18—20.

¹⁴ Пак там, с. 124.

¹⁵ Сондажни археологически проучвания, проведени през м. септември 1990 г. на указани от ст. и с. М. Харбова терени в Арбанаси под ръководството на Зл. Генюф (АИМ при БАН — Филаал В. Търново) и Х. Вачев.

¹⁶ Рънсиман, Ст. Падането на Константинопол. С., 1971, с. 16.

¹⁷ Диневков, П., К. Куев, Д. Петканова. Христоматия по старобългарска литература. С., 1961, с. 347—348.

¹⁸ Харбова, М. Научна хипотеза... с. 138, обр. 3, 4.

¹⁹ Костов, Д. Цит. съч. с. 30, 70

²⁰ Харбова, М. Цит. съч., с. 141.

²¹ Теофилов, Т. Архитектурно изследване на черквата „Св. Георги“ в Арбанаси. МПК, 1977, 3, с. 21

²² Пак там, с. 22—24.

²³ Харбова, М. Цит. съч. с. 139.

²⁴ Василева, Д. По въпроса за църковното строителство през първите векове на османското владичество. Векове, 1979, 3, с. 36—42.

²⁵ Димитров, Стр. Бунтовни движения в Търновско и Източна България по време на Чипровското въстание. ИПр., 1988, 10, с. 36.

²⁶ Пак там, с. 39

²⁷ Пак там, с. 37—38.

²⁸ Мутафов, В. Цит. съч. с. 90—91.

SOME VIEWS ON THE PROBLEMS IN A HYPOTHESIS

(M. Harbova — A Scientific Hypothesis about Arbanassi
(the earlier Zagorie) being a component of the frame-work
of the old capital Turnovgrad)

Hitko Vatchev

(resume)

The paper offers a crytical analysis on a hypothesis put forward by Mrs. Harbova. The leading idea of the hypothesis is that there was a quarter of the old capital, situated some 3 kilometers away from Turnovo. The quarter was, according to the hypothesis, the residence of the noble boyars.

All proofs, supporting this hypothesis have been subjected to a subtle analysis. A conclusion has been drawn — Arbanassi can not be a quarter of the medieval capital, the settlement was actually founded in the late XV century.

ПРИПИСКИ ОТ XIX в. ВЪРХУ БОГОСЛУЖЕБНИ КНИГИ ОТ ЕЛЕНА

ПЕТЪР ЗАФИРОВ
ХИТКО ВАЧЕВ

Приписките, които публикувахме за първи път, уплътняват картината на цялостния живот в гр. Елена през 60-те, 70-те и 80-те години на миналото столетие. Разкриват някои аспекти от пародопсихологията на българина, съдържат ценен езиков материал.

Те се съдържат в две богослужебни книги. Едната от тях е Евангелието с размери на корицата 19,2/12,3 см. Съдържанието му е 263 листа, подвързани в дървени корици с дебелина 0,8 см, леко скосени от вътрешната си страна. Кориците са облечени в светлокафява кожа. Бронзовите закопчалки са прикрепени шарнирно към тях. Кориците са богато украсени. По периферията им върви двойна линия, като външната е плътна, а вътрешната — точковидна. Линията, точките, както и всички останали орнаменти, които са негативно вдълбани, са изпълнени със златисто покритие. В съвременния си вид голяма част от него е излющена. Зад точковидната линия следва бордюр с ширина 0,9 см. Той представлява начупена линия, от ъглите на която излизат стилизирани растителни орнаменти. Образуваните триъгълници между вътрешния кант и начупената линия са запълнени с лилиевиден орнамент. В площта, ограничена от бордюра, е оформено каре с размери 11/6 см. Карето е центрирано с елипса, която има размери 5,4/3,1 см, ограничена с двойна рамка.

В елипсата е разположена композицията „Дейсис“. В центъра е изобразен Христос, седнал на трон. От лявата му страна е представена Богородица, обърната три четвърти надясно. Облечена е с мафорин. Отляво, обърнат към Христос, е Йоан Кръстител. Подробности от изображенията не личат.

В четирите краища на карето стоят бюстови изображения на четирима евангелисти — Матей, Марко, Йоан и Лука. Изображенията на Матей и Марко, които се намират в горните два ъгъла, са силно повредени. Изображението на Йоан се намира в долния ляв ъгъл на карето. Евангелистът е обърнат три четвърти надясно, държащ дясната си ръка пред гърдите. Повече подробности се долавят в изображението на Лука. Евангелистът е поместен в долния десен ъгъл на карето, обърнат наляво. Лицето е издължено, косата на едри къдри. Носът е прав, под него се спускат мустаци, които преминават в дълга до гърдите, заострена брада. Нимбът около главата е без украса. Лявата ръка е прибрана до тялото, а дясната, поставена на височината на гърдите, държи книга.

В карето, оформено на задната страница, липсват човешки изображения. Корицата е украсена от стилизирани растителни орнаменти в централното поле и геометрични такива по периферията.

Тук трябва да отбележим и двете гравюри, които се намират в самото евангелие. На лист № 14 е представено изображение на евангелист Матей. Той е седнал, главата е предадена фронтално, а тялото

леко обърнато надясно. Около главата има нимб с надпис „Свети евангелист Матей“. Косата е предадена на едри вълни, покриваща ушите. Очите са широко отворени, а веждите — дълговидно извити. Носът е прав, като под него се спускат мустаци, които преминават в средно дълга, раздвоена брада. Евангелистът е облечен в монашеско расо, обут в сандали. Върху коленете му лежи книга, която той прикрепя с лявата си ръка. На разтворения лист от нея стои надпис: „Книга родства Исуса Христа“. Дясната ръка, сгъната в лакътя, държи перо, потопено в мастилница. Мастилницата се прикрепя от ангел, стоящ зад гърба на Матей и докосващ го с дясната ръка. Върху лист № 75 е представена гравюра с изображение на евангелист Марко. Евангелистът е седнал до маса, върху която лежи разтворена книга. Около главата му — нимб с надпис „Свети евангелист Марко“. Косата е права, прибраана зад ушите, очите са големи, веждите прави. Изразът на лицето е съсредоточен. Евангелистът е облечен в монашеско расо с преметната върху раменете наметка. Подаващият се изпод расото ляв крак е обут в сандал. В дясната си ръка държи перо. Пред масата лежи лъв с детайлно предадена глава и недобре предадено тяло.

На лист № 214 в малко каре отляво на заглавната буква е представено Разпятие Христово.

Евангелието е отпечатано в Москва през 1829 г., както сочи надписът на титулната страница, по времето на император Николай Павлович.

Приписките са разположени върху празните полета на вътрешната част на кориците и крайните листове на книгата. Най-ранната приписка е разположена върху първия свободен лист. Тя гласи:

„С е ев(а)нгел е на попь никола малато: цена за: 68 гро(ша) 1831 купихъ“ (обр. 1 дясно)

Втората в хронологическо отношение приписка се съдържа в книгата върху последния и празен лист:

„1866: декем(в)р й 8: ден купихъ азъ попь Христу цончувъ от инколица тунювъ туй Евангел е за десѣть бешлика или пидисе гроша“ (обр. 2 ляво)

Двете приписки тематично са много близки, тъй като се отнасят до начина на придобиване на евангелието от притежателите му, чиито имена са отбелязани — поп Николица Тунюв и поп Христо Цончев.

Твърде интересна информация се съдържа в приписката, разположена върху вътрешната страна на предната корица и първия празен лист:

„1877: то: ун й 30: дохода русите въ Елена. Ноем(в)р й 22: турците изъ паднаха русите изъ Елена и убраха черковите и кащята и по колибите черковите и кащята Една черкува буннувци втора черкува Марянь трета черкува рухувци че(твър)та чер. разпопувци пета чер. бласкувци На 2: Декемвр й презъ ноша побягнаха турците изъ Елена, на декем(в)р й 25 стана битка въ Тузлука = русите победиха турците и побегнаха сичките турци изъ Тузлука и утидуха въ шумень.“ (обр. 1 ляво)

В тази приписка, която спокойно можем да наречем и хроника, са отразени изпълнените с драматизъм дни от живота в град Елена по време на руско-турската Освободителна война 1877—1878 г. За всичко станало в този град по това време има значителен брой изследвания.¹ Спрямо тях можем да установим достоверността на сведенията, съдържащи се в приписката.

В първия пасаж е отбелязана датата 30 юни 1877 г. и идването на руските войски в Елена.² На този ден от Търново за Елена тръгва полковник Чернобузов — командир на Донската бригада. С акцията се цели да се установи наличието на турски сили към селищата Елена и Беброво и да се създаде впечатление за поход на ген. Гурко на изток. В Елена първо влиза флигел-адютантът, поручик барон Розен, начело на една сотня, а след това и основните сили начело с полковник Чернобузов.³

Следващият пасаж от приписката се отнася до превземането на града от турците. На 20 ноември 1877 г. завършва подготовката на турските сили за настъпление по линията Елена — Търново. Срещу Марянската позиция са съсредоточени крупни военни сили.⁴ След продължителни боеве на 22. XI. 1877 г. около 18 часа Елена пада в ръцете на турците.⁵

В приписката макар и в твърде лаконичен вид се съдържат сведения за палежите и грабежите от страна на турската армия. Тази информация твърде добре се свързва с официалната кореспонденция от това време. Така например репортер на в-к. „Таймс“ пише:⁶ „Ние сме в Елена и сега плякосването на града е в разгара си. . .“

Турците успяват да задържат града твърде малко време. На 2 декември те го отстъпват, като преди това окончателно го разоряват. В приписката се съобщава само датата на бягството им, както и това, че същото е станало през нощта. Това сведение има отношение с официалната кореспонденция. За същото събитие съобщава в телеграма княз Николай Николаевич: „Днес 2 декември турците отстъпиха от Елена, като първо запалиха нещастния град. . .“⁷

Последните сведения в приписката се отнасят до битката, станала на 25 декември. В резултат на енергичното настъпление на руската армия турците отстъпват с бой с. Ахметлий (Константин), а през нощта напускат позициите си при Девича могила, отстъпвайки към Стара река.⁹

Както се вижда от казаното по-горе, събитията, отразени в приписката, са действителни и достоверно предадени. Вероятно приписката е написана след изброените в нея събития, а не са прибавени на части пасаж.

Най-късна в хронологическо отношение приписка се намира на вътрешната част на задната корица:

„На 1881: март 1: день убиха александра николаевича российский император: III: го сась бомба вечная=му память“ (обр. 2 ляво).

Събитията отразяват атентата срещу руския император Александър II, извършен от организацията „Народна воля“ през 1881 г.

Другите приписки се съдържат в богослужебната книга Вехт завет — част II. Размерите на корицата са 18,6/11 см. Кориците са картонени, облечени с черна кожа. Съдържа 365 страници. По периферията на корицата върви четворна линия. В центъра на полето — двоен симетричен лировиден орнамент със стилизирана растителна украса. Книгата е отпечатана в печатницата на А. Минасов в Цариград през 1862 г. Приписките са разположени по вътрешната част на кориците и първите празни листи.

Прави впечатление, че по съдържание те са тематично обединени. По-долу ги излагаме по хронология на събитията, отразени в тях.

„Да са знай като дохожда голямата вода на: 1859: година уній 20: день — писалъ Свещ. Христо Цончевъ Белберъ“ (обр. 2 дясно)

„Да са знай на: 1871: го: на месца октомври на 1 день снякъ фена до колене“ (обр. 3 ляво, горе)

„Да се знай на 1875 то: на месца октомври ѝ на 22 день снягъ падна въ Елена три педи а в кулибите кам: Балкана четири педи писаль Свещ. Христо Цончевъ Белберъ“ (обр. 3 ляво, средата)

Върху задната корица:

„записваме на 1874: април ѝ 8: день порязахъ лозата сасъ рисата бара(ба)рь. записаль Свещ. Христо Цончевъ Билберъ“ (обр. 4).

„Свещинкъ Христо Цончовъ Билберъ“

„Петко п. Христовъ“

Във всички приписки е подчертан стремежът да се документират събития, свързани с природни катаклизми и бедствия, както и неща от всекидневния живот. Приписката от 1859 г. е по-ранна от времето на отпечатване на книгата. Сведенията за нея или са взети от друга приписка, или е отразен съхраненият в народната памет спомен за това събитие. Новооткритите приписки би трябвало да се разглеждат във връзка с известни такива с подобно съдържание, които вече са обнародвани:⁹

„На 1837 г. в чумавото бягаха търновчаните в Елена.“

„На 1848 г. беше холера.“

„На 1848 г. 23 август се удави владиката Атанасий.“

„На 1857 г. 28 март си отиде Неонфит.“

В заключение можем да кажем, че новооткритите приписки съдържат ценен материал както в исторически план, така и по отношение на грамотността на техните автори. Същевременно трябва да се отбележи и диференцираността на приписките на базата на тематична обединеност.

БЕЛЕЖКИ

¹ Хр. Станев, Освободителните боеве край Елена 1877 г. С., 1987, вж. посочената там литература.

² Датите в настоящата работа са по стар стил в съответствие с тези, посочени в приписките.

³ Хр. Станев, цит. съч., с. 51

⁴ Срещу Мараянската позиция са съсредоточени от турска страна 30 000 войници, 5 000 конници и 30 оръдия, вж. Хр. Станев, цит. съч., с. 119.

⁵ Хр. Станев, цит. съч., с. 156 и сл.

⁶ Пак там, с. 161

⁷ Полний сборник официальных телеграмм Восточной войны, М. 1978, с. 173

⁸ Хр. Станев, цит. съч., с. 192.

⁹ Еленски сборник, Описание на гр. Елена и Еленско, С., 1931, с. 149.

MARGINAL NOTES IN LITHURGICAL BOOKS FROM THE TOWN OF ELENA IN THE XIX CENTURY

Peter Zaphirov, Hitko Vatchev

(resume)

This paper treats marginal notes in two lithurgical books from the town of Elena. The notes date back to 60's and 80's of XIX century. The data from tha notes highlights historical events, natural phonomena and agricultural activities. Some aspects of the social psychology have been better pinpointed. The notes are considered an invaluable sourse for language research. The newly found marginal notes should be reviewed in connection with marginal notes published earlier.

СТЕФАН СТАМБОЛОВ КАТО ЗАМЕСТНИК НА ВАСИЛ ЛЕВСКИ

ЦВЕТАНА ПАВЛОВСКА

Стефан Николов Стамболов заема важно място в историята на българската национална революция, която се явява определяща величина в целия му жизнен път. Предосвободенското му дело бележи условно четири етапа: първи — комитетски апостол, заместник на Васил Левски, втори — деец на Българския революционен централен комитет (БРЦК) — Букурещ, и ръководител на въстанието от 1875 г., трети — председател на Гюргевския централен комитет и главен апостол на Първи търновски окръг, 1876 г. и четвърти — участие в БЦБО и освободението на България. В настоящото изследване ще разгледаме дейността на Ст. Стамболов в контекста на Вътрешната революционна организация (ВРО), за да покажем мощното влияние на Васил Левски за идейно-политическото му израстване като революционер демократ.

Да се пише за Стефан Стамболов доскоро беше нежелателно, дори опасно за изследователя. Най-доброто, което можеше да се прави, бе да се пази почетно мълчание. Развихрената стамболофобия от писатели, журналисти, кинодейци, историци, от многобройни любители на конюнктурата нанася катастрофални щети не само на Ст. Стамболов, но и на големи събития и явления от българската история. Оценявайки тенденционно личността, се стига до изкривяване на историческата правда за такива епохални дела и събития като ВРО след 1872 г., БРЦК 1873—1875 г., периода на революционната криза, Априлското въстание и Освободението, с които Ст. Стамболов е съпричастен и тясно свързан.

Днес разкрепостяването на историческата наука, освободена от метафизическите и схоластични постулати на криворазбирания класово-партиен подход, прави възможно изследването и обективната оценка за Ст. Стамболов. Известно е, че жертва на груби извращения са немалко личности, събития и явления. Това с пълна сила важи все още за Стефан Стамболов. В настоящото изследване ще разгледаме неговата дейност като апостол и функционер на ВРО.

В какво е обвинен Стамболов, защо е изключен от светлия пантеон на безсмъртието, където нерядко са поставяни и дейци, чието място не е там? Отговорът е почти известен — заради неговата русофобия, заради потушаването на бунта на русофилите през 1887 г., заради ръководството на контрапреврата срещу детронаторите на княз Александър Батенберг и т. н. По тези въпроси в историографията истината е така деформирана, че на изследователя става изключително трудно да я възстанови. Напластяваните досега рязко негативни оценки се приемаха за чиста монета от голяма част от културната общественост, а и от широката публика. Става очевидно, че историята, тая учителка на живота, може да възвиси, но и да сине в калта, когато си служи с неправилни методи. Разбира се, прокрадваха се и донякъде обективни оценки. Все повече гласове се надигаха

в защита на Ст. Стамболов, което доведе до пестеливото „признаване“ на доосвободенската му дейност. За времето, когато революционерът демократ става велик държавник, признат от цяла Европа, малко хора се осмеляват да пишат в положителен план. А Стамболов е цялостна личност и трябва да се изследва като такава обективно и безпристрастно в контекста на дадени събития, явления, периоди. Историческата наука може и трябва да реши този проблем. Обективните оценки и правдата за Стефан Стамболов непременно ще рефлектират благоприятно сред писатели, публицисти и творчески дейци, за да стигнат до народа.

По-горе изброихме някои от причините за отрицателното отношение към Стефан Стамболов в историографията. Смятаме, че трябва да отговорим на по-важните от тях.

Обвиняването на Стамболов в русофобия е предмет и досега на най-преднамерени и тенденциозни оценки. Но ако трябва да говорим за епохата на Възраждането, то трябва да припишем този „грех“ на почти всичките идеолози и водачи на българската национална революция: Г. С. Раковски,¹ В. Левски² и особено Хр. Ботев.³ Всички те са против руския царизъм, като го смятат за най-реакционната сила, душители на европейския прогрес. Такъв е и Ст. Стамболов. Може би ще е по-добре да цитираме неговите думи за отношението му към Русия от отговора на речта на Константин Стоилов от 1894 година. От трибуната на Народното събрание прозвучава пламенното слово на Стамболов: „България има нужда от Русия, казвате Вий, г. Стоилов. Вярно ли е това?! Не желая да ме считате за неблагоприятен човек и признавам, че България дължи своето политическо въздигане на жертвите на братският нам руски симпатичен народ. Тези чувства са силни у нас, Българите, и както нас ще ги пазят и синовете ни; но те нямат нищо общо с чувствата ни към руското правителство (к. Ст. Ст.), върху което добродушният руски народ няма ни най-малко влияние. Вий, г. Стоилов, експлоатирайте тези ни чувства към руския народ (к. Ст. Ст.) за в полза на Вашите комбинации с руското правителство (к. Ст. Ст.)!⁴*

Все във връзка с борбата на Стамболов с руския император Александър III са и другите два въпроса. Не е могъл да постъпи по друг начин един държавник в новоосвободената страна, върху чиято малка територия никнат като гъби русофилски заговори, плащани щедро от златото на азиатския департамент. Особено опасни за монолитността на българската нация и нейната държавна организация са съзаклятията във войската. Именно в този аспект дезинформацията е най-порочна, защото у нас се наложи за дълго време култовското разбиране да се счита всичко руско, независимо кога и как, за прогресивно. А русофилството, т. е. подчиняването на българските работи на царското правителство, не е и не може да бъде прогресивно. През Възраждането нещата са по-различни. Там няма по-сетнешното деление на „фили“ и „фоби“, характерно за следосвободенския период. Дейците на националната ни революция са против политиката на руския царизъм. Тази им позиция е достатъчна, за да отделят своите свещени високохуманни идеи за свобода и прогрес от тези на реакцията и самодържавието. Тук дори не е необходима уговорка, че те не били срещу руския народ, защото никой прогресивен деец не дели мегдан с народ — бил той руски, турски, гръцки или някой друг. Стефан Стамболов не прави изключение от своите

велики учители. Като следва прокламираната от В. Левски политика за самостоятелност на българското националноосвободително дело, големият държавен мъж често пъти влиза в остри стълкновения с царската дипломация и извънредните комисари, така щедро изпращани от Петербург, за да изпълняват волята на „государя император“. Срещу тези сили воюва Ст. Стамболов, като влага целия си държавнически гений, неизчерпаема енергия и революционна страст в отстояване на българските национални интереси. На него е изключително трудно, защото народът, обикновеният отруден българин обича своите освободители, носи венци и цветя на жертвите, останали по бранните поля, и трудно разбира от държавната политика. Ето защо Стамболов от трибуната на Народното събрание обяснява своята човешка и гражданска позиция по отношение на русите — братя на българи по кръв и техни освободители. Срещу тъмните, подмолни сили на царизма обаче той води безпощадна борба, в която изгубва живота си. Мъченическата смърт на Ст. Стамболов, потресла цяла Европа, е необходима на княз Фердинанд, който желае да бъде припознат от Русия.

Ст. Стамболов навлиза в българското национално-революционно движение съвсем млад. Семейната и обществена среда в старопрестолния град Търново създават благоприятни условия за едно изключително бързо възмъжаване. Неизличим душевен трус предизвикват у него, вече ученик, бунтовните 1867—1868 г. Стефан е на 13—14 години и добре помни четите. На Хаджи Димитър и Стефан Караджа той ще посвети прочувствената си ода „Над Караисенските херой“.⁵ Разгромът на четата на двамата войводи предизвиква националните чувства на българските граждани, още повече че в Търново са донесени главите на избитите юнаци.

„Това беше през м. юли — пише Д. Маринов. — Вестта, че водят живи от чутните герои, които бяха минали Дунава да премахнат турското, а да основат българско царство, бе раздвижила всички. От околните села бяха надошли, уж на пазаря, и бяха напълнили Марно поле хиляди зрители; а и целият град беше излязал да види страшните „комити“... Между тая бясна тълпа се мушкало и провирало едно пъргаво ниско момче, което не е имало повече от 14 години; със светкавична бързина то се повряло през тълпата и конвоя, доближило се до първия от мъчениците и казало: „Живейте юнаци; ще ви последваме!“... Юношата беше Стефан Николов Стамболов, а юнакът беше Ангел Тихов Обретенов“.⁶

По-късно Стамболов ще пише за своето бойно кръщение в ода-та, посветена на героите и ще ги оцени по достойнство:

„Не жалехте за народа
ни деца, имот;
А за милата свобода
Своият живот.
Но кат' левове безстрашни
Дойдохте при нас;
Нож, куршуми, кол, бесилки
Нищо зарад вас!“⁷

Моментът е изключително благоприятен за творческото съзряване на Ст. Стамболов. Той е на 14—15 г., когато В. Левски полага основите на ВРО. В Търново е изграден частен български революционен комитет. Богато надареният юноша става страстен привър-

женик на делото на В. Левски. Но Стамболов е още ученик. Неговите феноменални способности са направили впечатление на търновските педагози, по чийто съвети той трябвало да продължи образованието си в чужбина.

Отишъл да учи в Одеската духовна семинария, младият Стамболов, според собствените му признания, се сдружава с руската революционна младеж. Той става член и библиотекар на nihilistическия кръжок на Иван Ковалски.⁸ Социалната му позиция е вече определена. Той издига страстен протест срещу силите на мракобесието и царизма, с който ще воюва до края на живота си. Зареден с революционните идеали в родината си, младият поет пише:

„У вас палати мраморни,
Аз няма де да спя;
У вас безценни камъни,
Пък аз от глад да мря.“⁹

Видял острите социални контрасти и революционния кипез в Русия, Ст. Стамболов взема страната на потиснатите. Всичко това изостря неговото гражданско чувство за социална справедливост. Отвратен от всяка власт, национална и социална, той изразява отношението си към положението на собствения си народ:

„Турците не са власт
От бога установена.
И няма власт
На бога приятна.
Аз нямам началници.
Господари на волята.
Ний всички сме работници
Свободен сме народ.“¹⁰

Когато се завръща от Одеса, Ст. Стамболов поема пътя на професионален революционер. С делата на ВРО е запознат отдавна и ги следи ревностно, макар и да е далеч от родината си. Това проличава от писмото му до Никола Обретенков от 2 януари 1872 г., изпратено от Одеса в Русе. През 1872 г. е писал и на Шишков в Белград.¹¹ Тези кратки податки са доказателство за огромния интерес на одеския семинарист към българското националноосвободително движение.

През 1873 г. Стамболов се среща със семейството на Никола Обретенков, който го привлича в кръга около читалище „Зора“, а после го представя на събранието на Русенския частен комитет.¹² Наистина през 1873 г. Вътрешната революционна организация е тежко ударена след смъртта на своя велик първотворец Васил Левски. Комитетите в по-голямата си част обаче са запазени, а верните последователи на великия Апостол продължават неговото дело.

Според Ал. Бурмов след като БРЦК в Ловеч прекратява своята дейност поради арестуването на най-активните си членове, функциите на център на комитетската мрежа се поемат от Търновския комитет.¹³ Това мнение трябва да претърпи известна корекция, защото основите на новия БРЦК в Българско са поставени от великия Апостол много по-рано¹⁴ и причините за промяна на седалището не са само тези. Данните от редица автентични извори доказват, че БРЦК в Българско и след Общото събрание остава ръководен орган с председател Васил Левски, съсредоточил в своите ръце цялата върховна власт над ВРО.¹⁵ Според разбиранията на Апостола БРЦК в Българско според приетия Устав може да има своята база, „навсякъде и

нигде“.¹⁶ За осъществяването и дейността на БРЦК в Българско със седалище Търново имаме данни от Христо Ив. Големия. Под псевдонима си Дели Христемага Анадолу той пише от Търново на П. Хитов на 16 януари 1873 г., когато великият Апостол е все още жив в турската тъмница: „Като ви поздравявам нарочно от страната на тукашния юнаци, и тукашният Цен. К. [Централен комитет] и от сичките частни комитети] по България.“¹⁷ По-нататък уведомява войводата за съдбата на Левски и попадналите в ръцете на властта документи и недвусмислено говори за дейността на новия БРЦК с псевдоним „Асен“, а също и за състоянието на ВРО.

Подобно на БРЦК в Българско преди 1873 г. Търновският централен комитет се опитва да координира своята дейност с Букурещкия център. Но както и при Левски това се осъществява без особен успех, както разбираме от писмото на Хр. Иванов Големия от 20 март 1873 г.¹⁸

Михаил Греков също пише до П. Хитов на 18 март 1874 г., че „главният център в Асен [Търново — б. р.] ръководи ВРО, т. е. Търновския комитет е БРЦК в Българско.“¹⁹ След смъртта на Апостола окръжните комитети не съумяват да приемат отговорната дейност по разширяване и укрепване мрежата на ВРО, затова отново се въвежда изпитаната дейност чрез апостол. След провалите на Атанас Узунов и Михаил Греков изборът е върху Стефан Стамболов. БРЦК в Търново утвърждава новия апостол по ВРО преди 24 септември 1874 г.,²⁰ като взема мнението и на Русенския комитет, един от активните центрове.

Стефан Стамболов въпреки своята младост до такава степен изпитва мощното обаяние на Апостола, че отдавна желае да приеме неговото дело. През лятото на 1873 г. става член на Търновския частен революционен комитет, а завърнал се отново в Одеса, той води редовна преписка с комитетски дейци. „Още тогава, през месец октомври 1873 г. — съобщава Н. Обретенов, — той ми изпрати важно писмо за председателя на Търновския комитет Иван Х. Димитров, което аз изпратих в Търново с нашата комитетска поща.“²¹ Това е и важно доказателство, че по това време Стамболов е съзаклятник, а не само симпатизант. През 1874 г. Стамболов моли Илия Луканов да му ходатайствува пред Русенския комитет и пред Н. Обретенов, за да му бъде възложено апостолството. След това следва и писмо до ЧБРК — Русе, вероятно от май 1874 г.²² Видно е, че още с постъпването си в редовете на съзаклятниците Ст. Стамболов се домогва до най-отговорната и рискована работа. Възможно е в това желание да е имало известна доза романтизъм и младежко честолюбие.

През пролетта на 1874 г. Стамболов окончателно напуска Одеската семинария въпреки отличния си успех. За известно време отива в Цариград, а после се завръща в родния си град. Изключването му заради революционна дейност ще да е била най-добра препоръка пред търновските съзаклятници. Стамболов е изпратен делегат на общото събрание в Букурещ през август 1874 г. В началото на септември той се завръща оттам с нови инструкции за работата на Търновския комитет.²³ Сведения за избора на Ст. Стамболов ни дава З. Стоянов: „И така — пише той — Българският революционен комитет пристъпи към дело, като свика извънредно събрание. В това време най-дейтелният революционен апостол беше Стефан Н. Стамболов, родом от Търново, който застъпваше мястото на Левски, на Узунов

и на други още пострадали мъченици. Наистина че Стамболов беше още дете, двадесетгодишен школьник, както го наричаха мнозина... но неговото пламенно слово, неговата безпримерна решителност и обаятелните му патриотически песни бяха в състояние да трогнат и най-заспалилите му слушатели. После Левски и Бенковски той е имал най-голямо влияние между народа.²⁴

Макар Ст. Стамболов като апостол да няма върховната власт на В. Левски, с него трябвало да се съобразяват външните дейци, затова М. Греков още на 18 март 1874 г. напомня на П. Хитов да се споразумее „с човекът, когото провождаме“, т. е. Стамболов, и чийто подпис е необходим.²⁵ На 19 октомври 1874 г. „Кубрат“ също уведомява П. Хитов за приемане на новия апостол Ют ЧБРК — Русе. „... човекът [Ст. Стамболов — б. р.], който доди при нас за работа са прие твърде добре и след едно събрание от 15 члена реши са да замине за Одеса...“²⁶ Препоръките на Сливен и Русе са твърде показателни за ролята на новия апостол.

Зает с енергично за работа по комитетската мрежа, Стамболов е постоянно спъван от недостиг на средства. Русенският ЧБРК например известява на Болградския на 23 октомври 1874 г. за получаването на скръпната сума 7 л. т. и очакванията си да събере още и от няколко други комитети, за да се набави необходимата сума „незабавно ще се погрижим да упътим човека, когото сме и намерили, за да обхожда местата ни [т. е. частните комитети], и тогава вече вярваме, че няма да се нуждаем от парична помощ.“²⁷ Но въпреки усилията на русенци към края на октомври Стамболов е все още в Търново. Според Ал. Бурмов той прави своите обиколки през втората половина на ноември. На 9 и 14 ноември 1874 г.²⁸ е в родния си град. На 10 декември 1874 г. русенци вече съобщават на П. Хитов, че комитетските работи вървят добре и „човекът, който е пратен по България, ходи сега свободно и като се върне, ще ти явим всичко подробно или пък на събранието ще ви изложи всичко, каквото е вършил.“²⁹ На коледното събрание на БРЦК в Букурещ Хр. Ботев негодува, че човекът, който обикаля като апостол на ВРО, т. е. представителят на БРЦК в България, отсъства. Стамболов пристига по-късно за кратко време и отново заминава за българските земи. Твърдението на Ал. Бурмов може да бъде коригирано, защото обиколките на новия апостол едва ли продължават само 2 седмици. Обстоятелствата, че по това или онова време Стамболов е в Търново, не изключват възможността той да е посещавал междувременно някои селища. От дневника му и от броя на посетения от него комитети, както и от престоята в тях се разбира, че обиколката е траяла много по-дълго време.

От анализа на бележките в дневника, този изключително важен документ, въпреки лаконичния тон и някои засега неразчетени съкращения добиваме информация за обиколките на Ст. Стамболов по укрепването на ВРО и за паричните суми, които свидетелствуват за сериозна дейност по комитетите. Неизвестно защо Ал. Бурмов смята, че младият апостол отива с мисия първо в Габрово.³⁰ От наличните данни се вижда, че преди това селище той посещава редица други, като пътува много повече Ют 15—20 дена, както се приемаше досега. Апостолските обиколки фактически продължават също през пролетта на 1875 г., след завръщането му от коледното събрание на БРЦК.

Ст. Стамболов продължава една твърде интензивна дейност в

Северна и Южна България. В тази връзка П. Хитов съобщава на Ив. Драсов в писмото си от 30 март 1875 г., че не намира за необходимо да се намесва пряко в делата на ВРО: „Аз нищо не ща да им пиша, сам Стамболов е бил преди някои ден у един мой приятел и са го изпратили за у Тракия. Искал е един да го доведе у Влашко, но не зная по коя причина е не е дошел у Влашко, но е заминал надолу и неговата работа е опасна, ако се улови, ще бъде зло.“³¹

В тефтерчетата на Ст. Стамболов ясно се откроява дейността му като апостол, особено от записваните точни сметки. Една бележка, написана с мастило и с молив, например се отбелязва следното:

„Дал [парични суми]

За ходение в Б[укуреш]

За юбла и пътни разноски до Р[усчук] — 60 гроша.“³²

От цитираното следва, че Стамболов е ходил в Букуреш и Русе и с каруци, за което е платил 60 гр. Но в документа се говори и за отиване „От Р[усчук] до Б[укуреш]“, за което са похарчени 22 гроша. И отново — от „Б[укуреш] до Р[усчук]“ — 22 гроша. Видно е, че апостолът е ходил три пъти от Букуреш до Русе и обратно, за което е заплатил за път и разноски общо 104 гр. След като се завръща в Русе, по всяка вероятност остава за известно време там или обикаля някои комитети.³³ Неизвестно как, той стига до Горни Турчета (Бяла черква), където има активен комитет, ръководен от Бачо Кирю Петров. За дейността на Стамболов в търновските села Ив. Андонов пише: „В късо време той заобиколил всички градове и по-големи села около Търново и образувал революционни комитети.“ Най-добър прием той намира в с. Горни Турчета, дето старият учител Бачо Киро е организатор.³⁴ Изглежда, че комитетът в Горни Турчета е посетен няколко пъти от Стамболов — през 1874 и през 1875 година. При престойте си той продава там много от своите книжки „За парите“, получава парични помощи и един кон, необходим за обиколките му,³⁵ но това едва ли става при първото му отиване, защото в дневника е отбелязано, че от Горни Турчета е отпътувал с каруца за К. (вероятно става дума за Казанлък или Карлово). След обиколките, при които отново се връща в Букуреш, където стои 4 дена, прави разноски за хана и храна по 4 франка на ден, а заедно с пътя 126 франка.³⁶ И отново е в Русчук, откъдето пътува за Търново. По пътя похарчва 55 гроша, което показва, че вероятно се е отбивал някъде. След Търново Стамболов е отново в Русчук, но престоява съвсем кратко, защото похарчва само 15 гроша. Тези пътувания, отивания, връщания, минаване през Дунава при Русе—Гюргево са свързани с разностранната му дейност на апостол.

Все към първата обиколка трябва да се причислят и пътуванията на младия апостол за събиране на средства, които е отбелязал към вземанията на пари за път и разноски. Документът съдържа следните данни:

„Зел [с молив]

Зел съм за Б[укуреш] 105 гр.

За Русе 253 гр.

За Г[аброво] и Т[ърново] 162 гр.

Зел 54 гр.

От П. С. Танас 91 гр.

От С[ухин] Д[ол] 108 гр.

От Мих[илци] 303 гр.³⁷

С интензивната си дейност по събиране на средства Ст. Стамболов като посещава комитетите и отделните съзаклятници, се явява продължител на генералната линия на В. Левски по създаване парични фондове на ВРО, жизненоважни за въоръжаването ѝ с оглед на бъдещото въстание. В този смисъл новият апостол е упълномощен да представлява БРЦК в Българско. Ст. Стамболов обаче не изпълнява командните функции на В. Левски и нито притежава върховната власт над ВРО.

По-горе посочените вземания се отнасят до обиколките на Ст. Стамболов, което проличава от записаното: „Зех от Генче за кирия на коня — 51 гр.

Зех от Славча за Кирия на коня

498 гр.

От Генча — „ —

10 гр.³⁸

Събраните пари са следователно за нуждите на ВРО и само малка част от тях апостолът употребява за своите скромни нужди, за което води строг отчет.

Дейността на Ст. Стамболов по укрепване на комитетската мрежа е твърде интензивна по характер и немалка по обем. Според наличните данни той посещава Д. Георгиев от Емен, Х. х. Попов (от Мусина), П. Иванчев от Михалци, В. Неделчев „от Турчата“ (Бяла черква), Т. Дончев и М. Петров от Ново село, Киро Ковача от Сухиндол, Коста от Сухиндол, поп Бальо от Вишовград.³⁹ Съзаклятниците трябвало да събират пари и да закупуват оръжие, най-важна тяхна задача.

БРЦК в Букурещ подкрепя предложението на БРЦК в Търново относно апостолството на младия революционер. Още след изгонването му от руската полиция Стамболов отива в Румъния и се среща с Л. Каравелов, а също и с Христо Ботев. От тях получава също пълномощно и известни указания за работата в България.⁴⁰ Но много по-голяма е помощта на отец Матей Преображенски, който се намира в Търново и е добре запознат с всички планове, методи и средства, които В. Левски прилагал в своята дейност. Стамболов получава важни сведения относно местата, където имало комитети за укрепване, които великият Апостол бил основал, както и хората, на които могъл да се довери новият пратеник на БРЦК.⁴¹

От дневника научаваме и за втора обиколка на Ст. Стамболов като апостол на БРЦК за цялата ВРО. В документа четем:

„Второ ходение в Р[усчук] от Т[ърново]

За пътни разноски насам и нататък

111

Разноски в Р[усчук] за храна в продължение на 8 дена

48⁴²

по в гр.

467

През втората обиколка, която по време ще да е била твърде близка до първата, Стамболов посещава Габрово, където престоява 7 дена и похарчва общо 560 гроша. След това отново обикаля „по селата [Търновски]“, отива и в Лясковец, за да се срещне със сподвижниците на Левски.⁴³ Стамболов възстановява комитетската мрежа, но според А. Х. Биман създава и нови частни и най-вече „клонови“, т. е. местни комитети, подчинени организационно на частните. Според структурата на ВРО⁴⁴ всеки ЧБРК имал по-нисши звена МРК или „клонови“ и Стамболов за кратък срок е създал 40 такива.⁴⁵ Те-

зи изключително важни сведения хвърлят обилна светлина върху структурата на ВРО и ЧБРК, останали непроменени при приемника на Левски.

Все през 1874 г. Стамболов посещава СевлиеВСкия ЧБРК с псевдоними Вичо Севлиевец и Димитър Мишооглу (?).⁴⁶ В Южна България младият апостол посещава Сопот, среща се с Петър Богоев, по Юнова време вероятно касиер на комитета.⁴⁷ В две градчета Стамболов могъл да бъде в пълна безопасност, защото в тях имало мрежа от тайни явки и скривалища. От Гюпса заминава за Пловдив, за да се срещне със съзаклятника Никола Петков Недялков⁴⁸, вероятно в Търновския хан.

Анализът на подобения документален материал ни дава обилна информация за дейността на Стамболов като главен апостол на Вътрешната революционна организация. Във всяко отношение той следва организационния опит на В. Левски. Резюмирана тази дейност се състои главно в укрепване на комитетите, създаване на нови звена, на тайната полиция и на тайната поща. Извършена е практическа дейност по решаване главния стратегически проблем за събиране на средства, въоръжаване на комитетите, военно обучение на съзаклятниците, като ВРО се подготвя за непосредствени въоръжени действия.

Дотук се аргументирахме главно с документален материал, който е доста спорадичен. Въпреки това проличава организационната дейност на заместника на Левски, значителна по характер и обем. Ако се обърнем към данните от спомените, ще видим, че диапазонът на тази дейност е още по-широк.

Според Н. Обретенков Стамболов обикаля комитетите така, „както правеше Левски“. „Стамболов тръгна с отче Матей Преображенски и двамата на коне, да споходи комитетите в Северна България, да съживява угасналите след Софийската катастрофа и да образува нови комитети там, гдето нямаше.“⁴⁹ Според Ив. Андонов дейността на Ст. Стамболов е била внушителна и в Южна България. Това не е изключено, както се вижда от по-горе цитираните документи. Чирпанският съзаклятник обаче смесва обиколките на Стамболов през 1874 и 1875 г. През март 1875 г. Стамболов посещава частните комитети в Пловдив, Чирпан, Търново—Сеймен (дн. Симеоновград) и др., но дали това става за първи път, мемоаристът не отговаря. Според него Стамболов минава от Търново за Пловдив през Дряново, Габрово, Казанлък, Ески Заара, Чирпан, но по този маршрут е минавал и друг път при посещенията на Пловдив. При това Иван Андонов допълня, че пътем към Чирпан новият апостол посещава Ганьо Маджареца в Карлово, Иван Арабаджията в Царацово и Д. Матевски в Пловдив, което става през 1874 година. Според Биман Стамболов посещава Ловеч, старата столица на В. Левски, откъдето заминава за Пловдив, Т. Пазарджик, а после за Казанлък, Габрово, Дряново и Търново. Мемоарите на Ив. Андонов, колкото и да съдържат субективни моменти и неточности, притежават и доказателствена стойност. Те потвърждават отиването на Стамболов в Карлово, Казанлък и Дряново, както и в някои други селища през 1874 и 1875 година.

Така завършва първият период от организаторската дейност на Стефан Стамболов като главен апостол на Вътрешната революционна

организация и заместник на Васил Левски. Но тази дейност не е само организаторска. Младият апостол намира благодатна почва за своите възгледи в идеологическата платформа на Вътрешната революционна организация. Всички документи, мемоари и изследвания доказват, че Стамболов като върховен апостол на организацията, изпратен в БРЦК, напълно приема идейното наследство на В. Левски, Програмата и Устава на БРЦК, провежда необходимата пропагандна дейност в мрежата на Вътрешната революционна организация, протряла крила по цялата българска земя.

БЕЛЕЖКИ

1) Архив на Г. С. Раковски (А. Р.), т. I, С., 1952, д. 167, с. 275 АР, т. III, С., 1966, д. 393, с. 888. Преселение в Русия или руската убийствена политика за българите, С., 1886, с. 11—28.

2) Васил Левски, Документално наследство, С., 1973, № 12, с. 67; № 20, с. 81; № 32, с. 102; ОДА — Пазарджик, ф. 453к, оп. I, а. е. 12, л. 2, 3, 9.

3) Христо Ботев, т. I, С., 1971, с. 103—104, 114—115; 128—130, 148—150, 179, 246, 266, 268, 311, 314, 317, 358—359, 365, 383, 389, 411, 418—419; т. II, с. 5896, 115, 134, 146, 181, 184, 196, 253, 279—280, 409, 440, 445, 472, 475—476, 515, 518, 545, 565, 568, 584, 604, 628, 671—672, 720, 729, 732—736, 747, 748—749, 752, 756, 757, 762, 764, 768.

4) Стефан Стамболов и днешното положение на България, Издава ИЗС С., 1915.

* „Отговор на речта на г. Стойлов“ от Ст. Стамболов е издадена в отделна брошура от издателя Делчев в печатницата на Грок през 1894.

5) Песни и стихотворения от Ботйова и Стамболова, книжка първа, Букурещ, 1885, с. 64 (фототипно издание, С., 1976 г.).

6) Д. Маринов, Стефан Стамболов и новейшата ни история, С., 1909, с. 15—16.

7) Песни и стихотворения на Ботйова и Стамболова, с. 64.

8) А. Х. Биман, Стефан Стамболов, София, 1896.

9) Д. Маринов, Пос. съч., с. 18.

10) Пак там.

11) НБКМ—БИА, ф. 63, а. е. 94, л. 2.

12) Н. Т. Обретенов, Спомени за българските въстания, С., 1942, с. 186.

13) Ал. Бурмов, Избрани произведения, т. III, С., 1976, с. 48.

14) Подробно за БРЦК в България след Общото събрание вж: Цв. Павлова, Васил Левски и БРЦК в България, ВИС, 1987, кн. 3, с. 100—102.

15) Васил Левски, Документално наследство (ВЛДН), С., 1973, № 95, с. 184; № 151, с. 260; № 112, с. 201; № 111, с. 200; № 125, с. 218.

16) Пак там, № 86, с. 172.

17) Д. Т. Страшимиров, Архив на Възраждането, т. I, с., 1908, № 7, с. 280.

18) Пак там, № 8, с. 281.

19) Пак там, № 12, с. 124.

20) Ал. Бурмов, Избрани произведения, Т. III, с. 63.

21) Н. Обретенов, Пос. съч., с. 186.

22) Пак там.

23) НБКМ—БИА, ф. 63, л. 5; Ал. Бурмов, Избрани произведения, т. III, с. 63.

24) Ал. Бурмов, Събрани съчинения, т. III, с. 64.

- 25 Д. Т. Страшимиров, Архив на Възраждането, № 12, с. 124.
- 26 Пак там, № 20, с. 130.
- 27 Ал. Бурмов, Избрани произведения, т. III, с. 64.
- 28 Пак там.
- 29 Д. Т. Страшимиров, Архив на Възраждането, № 21, с. 131.
- 30 Ал. Бурмов, Революционната дейност на Ст. Стамболов..., с. 89.
- 31 Д. Т. Страшимиров, Архив на Възраждането, № 4, с. 103.
- 32 НБКМ—БИА, ф. 63, а. е. 95, л. 31.
- 33 Пак там, а. е. 65, л. 31—32.
- 34 Ив. Андонов, Из спомените ми от турско време, ч. 1, Пловдив, 1927, с. 42—43.
- 35 НБКМ—БИА, ф. 63, а. е. 65, л. 31.
- 36 Пак там.
- 37 Пак там, а. е. 95, л. 32.
- 38 Пак там.
- 39 Пак там, л. 33.
- 40 Ив. Андонов, Пос. съч., 41—42.
- 41 А. Х. Биман, Стефан Стамболов, С., 1896, с. 14.
- 42 НБКМ — БИА, ф. 63, а. е. 95, л. 31
- 43 Пак там.
- 44 Цв. Павловска, Към въпроса за характера на частния комитет на Вътрешната революционна организация, Васил Левски (1837—1987), С., 1987, с.
- 45 Пак там.
- 46 НБКМ—БИА, ф. 63, а. е. 95, л. 34.
- 47 Пак там, л. 35; Цв. Павловска, Възрожденският Сопот, Пловдив, 1987, с.
- 48 НБКМ—БИА, ф. 63, а. е. 95, л. 34.
- 49 Н. Обретенков, Пос. съч., с. 187.

STEFAN STAMBOLOV AS A SUCCESSOR OF VASSIL LEVSKI

Tzvetana Pavlovska

(resume)

The paper traces the first period of the social activity of Stefan Stambolov, a leading Apostle of the internal Revolutionary organization in the days before the national liberation. He restored the old committees and founded new private ones with the active support of the followers and associates of Vassil Levski. All documents, memoirs and research prove that Stambolov, the supreme apostle of the organization, delegated by the Bulgarian Revolutionary Central Committee, is the real ideological successor of Vassil Levski. Stambolov sticks to the Programme and Statute of the Bulgarian Revolutionary Central Committee and the works for the dissemination of these ideas.

ДЕПУТАТИТЕ ОТ ТЪРНОВСКА ГУБЕРНИЯ В УЧРЕДИТЕЛНОТО СЪБРАНИЕ 1879 год.

ТЯНКА МИНЧЕВА

Въпросът за държавното устройство и управление на възстановената българска държава през Руско-турската освободителна война 1877—1878 г. е един от най-важните в историческата съдба на млада България. Юридически той бе решен с Търновската конституция, в изработването на която активно участие вземат и депутатите от Търновска губерния.

Настоящото изследване е опит да се очертае социалният състав и участието на търновските депутати в първия български парламент. То е разработено въз основа на издирените биографични сведения за участниците, съхраняващи се във фондовете на музеите в гр. Велико Търново, Ловеч, Елена, Габрово, Севлиево, Троян и Омуртаг, а така също и на сведения, почерпани от литературата по този проблем.

* * *

Съгласно чл. 4 от Берлинския договор, който предвиждал „едно събрание от старейшините на България, свикано в Търново, ще изработи преди избора на княза Органически устав на Княжеството“,¹ в първите дни на февруари 1879 г. към старата българска столица се отправят депутатите за Учредителното събрание от петте губернии на Княжеството — Софийска, Търновска, Русчушка, Видинска и Варненска. Сред пристигналите имало и мнозина от Източна Румелия и Македония — одни изпратени от местните общини, а други дошли по собствена инициатива, а така също и от Добруджа, Бесарабия и от земите, които били дадени на Сърбия. Не били малко и кореспондентите на големите европейски вестници, които заедно с дипломатическите представители на европейските сили щели не само да отразяват събитията, но и да се опитват да ги насочват в желаната от тях насока.²

Всяка от петте губернии включва от 6 до 7 окръга, общо 33 за цялото Княжество. В губерниите имало губернтски съвети, ръководени от губернатор и губернаторски съдилища. В окръзите действували окръжни съдилища, окръжни народни съвети и градски народни съвети в градовете, където било местонахождението на окръзите.

За място на първия български парламент била определена най-представителната сграда в града — бившия конак, построен 1872 г. от големия майстор строител Колю Фичето. Дни преди откриването му градът бил необикновено оживен. „По единствената главна улица — отбелязва дупнишкият депутат Иван Цв. Каранов, се виждаше много народ, размесен с офицери, войници руски и български новобранци“. ³ Издигнатите арки на трите входа на града, спуснатите килими, шарени черги и знамена по балконите придавали празнично настроение на целия град.⁴

Преди официалното откриване на Учредителното събрание в

училището при църквата „Св. Никола“ били открити неофициални заседания на народните представители от всички краища на българското отечество. Дневният им ред се състоял от една-единствена точка „Общонародният въпрос“, т. е. въпроса за пълното освобождение и обединение на целия български народ.

„До 10 февруари — ден, определен за откриване на събранието — пише в спомените си депутатът от Ломско-белоградчишкия окръжен съд Димитър Маринов — времето минаваше във взаимно запознаване и в чести срещи по домовете. Стана много ясно, че всички се мъчеха от факта, дето Санстефанска България бе унищожена и дето нашия народ бе разделен на пет части...“⁵

В събиранията при църквата „Св. Никола“ се оформили три становища: 1. Учредителното събрание да се разтури на това основание, че не представлява целия български народ и по този начин да не се приеме Берлинският договор; 2. Учредителното събрание да се отложи за три месеца, а през това време да се изпрати една депутация до Великите сили от страна на целокупния български народ и 3. Учредителното събрание да започне работата си, като междувременно на Великите сили да бъде връчен „мемоар-протест“ срещу рзпокъсването на българския народ, а в същото време да се изпрати депутация до Великите сили.⁶

Най-активни в разгорелите се спорове в училището при църквата „Св. Никола“ били Д. Греков, М. Балабанов, П. Р. Славейков, Н. Геров и най-вече младият Стефан Стамболов. Разногласията в този „якобински клуб“ налагат избирането на една двадесетчленна комисия, „която да определи как трябва българските представители да действуват, за да се постигне народната програма, сиреч освобождението на целия български народ и неговото съединение в едно цяло тяло“.⁷ Членовете на тая комисия били лица, представляващи различните мнения, а така също и представители от Тракия и Македония. От Търновска губерния в нея били включени Петко Р. Славейков, Иван Гюзелев, Петко Горбанов и д-р Димитър Моллов. Член на комисията бил и Стефан Стамболов.

След бурни дебати били пуонати два листа — на единия да се подпишат ония, които са за разпускане на събранието, а на другия, които са за предназначенията му дейност. На първия лист — за разпускане на събранието, се подписали само 10 души, а всички останали — за втория.⁸ В същото време от Петербург идвали настоятелни нареждания събранието да изпълни своята задача. Взема се решение Учредителното събрание да се открие в определения ден — 10. II. 1879 г., но веднага да се пристъпи към официално разглеждане на общонародния въпрос.

При тази обстановка точно в 10 часа на 10. II. 1879 г. в залата на втория етаж на бившия конак в присъствието на 229 народни представители, на пратениците на Временното руско управление, на представителите на Великите сили: Германия — Брюнинг, Франция — Шафер, Англия — В. М. Палгрейв, Италия — Д. Брюони, Русия — А. Давидов, и много граждани руският императорски комисар А. М. Дондуков-Корсаков открива събранието с петминутно прочувствено слово, най-силно впечатление от което оставил призивът: „... В пълна свобода и независимост на отделните мнения и общи прения да се изкаже всеки от Вас съвестно и с убеждение, като имате наум, че във Вашите ръце е щастието, бла-

годенствието и бъдещата съдба на отечеството, което е извикано към нов политически живот... Но последната решителна дума принадлежи Вам и решително Вам...".⁹

Церемонията при откриването била изключително тържествена, щото 25 години по-късно депутатът Иван Каранов споделя: „Не съм в състояние да опиша това тържество, което туряше началото на една нова ера, която отхвърляше робството и прегръщаше свободата“.¹⁰ Тържествеността се подсилвала и от самата обстановка. „При единия край на тази твърде голяма за времето си зала — съобщава кореспондентът на в. „Марица“, е построена специална естрада. Тук са местата на председателя и подпредседателите. Тук са още и местата на княжеския комисар господин С. И. Лукиянов и трибуната на ораторите. От лявата и дясната страна на естрадата са ложите на чужденците и другите български депутати. Зад столовете на депутатите има също оставено място за публика. Залата въобще е украсена с вкус и простичко“.¹¹ Пред местата на чуждите депутати, съобщава А. Ф. Головин, било поставено „особено кресло“ за турския императорски отомански комисар Пертеф ефенди.²¹

Откриването завършило с тържествен молебен в църквата „Св. 40 мъченици“ — храм-паметник на българското средновековно величие и слава. Пътят от конака до църквата бил очертан с шпалир български войници, зад които се трупал народът. Начело на шествието вървял половин ескадрон кавалерия, а след него военна музика, която свирела руския химн и български възрожденски песни. След музикантите се движели еснафите с хоругви и знамена, а след тях депутатите, облечени със селски или еснафски дрехи и с кожуси. Само тук-таме се мяркали официални европейски облекла. В този внушителен кортеж особено се откроявал руският императорски комисар, придружен от европейските представители. Нестихващо „Ура!“ огласяло шествието през целия му път. Молебенът бил отслужен от екзарх Антим I при непрестанен съпровод от камбанен звън, топовни гърмежи и викове „Ура!“.¹³ „Всички бяхме опиянени от радост, когато отивахме на благодарствен молебен в старата църква на български царе „Св. 40 мъченици“ — отбелязва депутатът от Пирдоп Хараламби Златанов. Ние плачехме от възмущение и радост. Всички бяхме възбудени от големите надежди и от признателност към нашите освободители“.¹⁴

Връщането на шествието в града станало по същия път. В залата на събранието била приготвена закуска за депутатите, по време на която се вдигали дълги наздравици за руския императорски комисар А. М. Дондуков—Корсаков, за руския народ, за руската войска, за успеха на Народното събрание. Пратениците на Великите сили също били обект на особено внимание, особено английския, макар че това най-малко се очаквало, но страхът идвал оттам и „това било политика“ — отбелязва депутатът от с. Боженци Калчо Дренков.¹⁵

Вълненията в града не стихнали и на следващия ден. На Марино поле се провел тържествен преглед на българската войска, на който присъствувал Дондуков, европейските представители, депутатите и цялото търновско гражданство. Успехите на младата българска армия, постигнати в такъв кратък срок, учудили чуждите представители. „Стегнатите редове на младите български войници — пише А. Ф. Головин, стойката и бодростта възхитиха българите, порази-

ха европейските представители. Те гледаха и недоумяваха на този невероятен резултат".¹⁶

С парада на Марино поле завършила официалната част от откриването на Учредителното събрание. Българският буржоазен парламентаризъм започнал своята отговорна работа по полагане основите на държавното устройство на млада България.

Общо в Учредителното събрание вземат участие 231 народни представители, подбрани от 4 категории.¹⁷ По право на заеманата длъжност участвували 118, по избор 89, от разни учреждения и дружества 5 и назначени от руския императорски комисар 19 депутати.

Това съотношение на категориите народни представители било запазено и за Търновска губерния, представена в първия български парламент от 40 народни избраници, което съставлява 17,3% от общия брой на участниците.¹⁸ По право на заеманата длъжност от нея били определени 19 депутати. Те са:

Никола Михайловски — председател на Търновския губернский съд
Иван Хр. Касабов — председател на Търновския окръжен съд
Илия Денчев Табаков — председател на Севлиевишки окръжен съд
Атанас Кунчев — председател на Ловчанския окръжен съд
Иван Златанов — председател на Габровския окръжен съд
Кръстю Байчев — председател на Османпазарския окръжен съд
Петко Бакалов — председател на Еленския окръжен съд
Петко Каравелов — председател на Търновския губернский съвет,
но същият в Учредителното събрание бил
избран за депутат от Русчушки окръг и за-
това не го включваме в общия брой на депу-
татите от Търновска губерния

Цани Ганчев — председател на Търновския окръжен съвет
Калчо С. Дренков — председател на Габровския окръжен съвет
Кръстю (Христо) Сухиндолски — председател на Севлиевишки окръжен съвет

Димитър Пъшков — председател на Ловешкия окръжен съвет
Никифор п. Константинов — председател на Еленския окръжен съвет

Стефан Дервентски — председател на Османпазарския окръжен съвет

Георги Иванов — председател на Търновския градски съвет
Сава Илиев Сирманов — председател на Габровския градски съвет
Христо Спиридонов — председател на Севлиевишки градски съвет
Коста п. Вачев — председател на Ловешкия градски съвет
Никола Икономов — председател на Еленския градски съвет
Стефан Попов — председател на Османпазарския градски съвет

По избор, избрани по 1 на 10 000 души, депутатите от Търновска губерния са 18 за шесте окръга, влизащи в обсега ѝ, разпределени така:

от Търновски окръг 5 депутати

1. Стоян п. Панов от с. Церова кория
2. Илия Костов
3. Петър Генчев от Лясковец
4. Петко Горбанов от Елена
5. д-р Стати Антонов от Търново

от Габровски окръг 2 депутати

1. Иван Гюзелев от Габрово

2. д-р Алексн Христов от Габрово
от СевлиеВСКИ окръг 3 депутати

1. Петко Ганчев от Севлиево
2. Михо Минков от с. Млечево
3. Гатъо Кънчев от Севлиево

от Ловешки окръг 5 депутати

1. Власи х. Петров
2. Михаил Димчев от Ловеч
3. Димитър х. Икономов от Троян
4. Марин поп Луканов от Ловеч
5. Иванчо Диков Влахов

от Еленски окръг 2 депутати

1. Юрдан Бакалов от Елена
2. Илия Бобчев от Елена

от Османпазарски окръг 1 депутат

1. х. Генчо х. Тинев

Депутатите, назначени от руския императорски комисар от Търновска губерния, са 3

1. Петко Р. Славейков от Търново
2. д-р Димитър Моллов от Елена
3. Андрей Манолов от Габрово, член на Търновския губернский съд.

Търновска губерния била една от най-големите в Княжеството, разделена на 6 окръга — Търновски, Габровски, СевлиеВСКИ, Ловчански, Еленски и Османпазарски. Броят на депутатите ѝ по избор обаче не се различавал особено от другите губернии, тъй като набързо събраните статистически сведения от окръзите довели до някои аномалии. Така например от Търновски и Берковски окръг били избрани по еднакъв брой, по 5 депутати, макар че населението в първия било около два пъти по-многобройно. „На нея нередност, отбелязва Марин Дринов — коя произлезе от изпратените в централното управление из окръзите статистически сведения (набързо събрани), биде обърнато внимание, но за оправяне не оставаше време“.

На този етап на проучване сме издирили сведения за живота и дейността на 39 от 40-те търновски депутати, което представлява 90% от общия им брой. За 33 разполагаме с данни за възрастовия им състав. От тях 13 са на възраст между 30 и 39, 16 между 40 и 49, 2 между 50 и 60 и 2 над 60 години. Статистиката сочи, че болшинството от търновските депутати са в годините на най-активната си творческа и обществена дейност — между 30 и 49 години. Това са хора с натрупан житейски опит, формирали своя мироглед и обществени позиции в етапа на социално-икономическите преобразования в българското общество, в етапа, в който се решаваха задачите на българската националноосвободителна революция. За 8 има сведения, че са участвували в борбата за независима българска църква. Сред тях са имената на Петко Р. Славейков, Никифор поп Константинов, Христо Спиридонов, Михаил Димчов, Власи х. Петров и др. За 18 имаме данни, че са участвували или подмагали българската националноосвободителна революция. Сред тях са Иван Хр. Касабов, Калчо Симеонов Дренков, Димитър Пъшков, Михал Димчов, Христо Спиридонов, Петър Генчев, Петко Горбанов, Стефан Дервентски, д-р Стат Антонов, Димитър Икономов, Марин поп Луканов, Петко Р. Славейков, д-р Димитър Моллов, Андрей Манолов, Стоян х. Панов и др.

Важна страна от характеристиката на търновските депутати представляват сведенията за тяхната образованост. С данни разполагаме за 35. Всички без изключение са преминали през българското възрожденско училище, което след 1835 г. навлиза в нова фаза от своето развитие, а 12 са продължили образованието си в чужди учебни заведения — в Атина, Москва, Одеса, Киев, Харков, Белград, Виена, Цариград, Букурещ. Известна страна от образоваността им представлява владеенето и ползуването на чужди езици, и то не само от учителите в чужбина. За 29 депутати разполагаме със сведения, че са знаели чужди езици. От тях 9 са владеели по 1, 6 по 2, 7 по 3 и 4 по 4 чужди езика.

Сред търновските депутати имало мнозина, които били далеч по-образовани от степента на образование, което са получили, т. е. само-образовали се. Такъв е примерът с Петко Р. Славейков, със Стоян х. Панов и др.

Относно професията на търновските депутати разполагаме с информация за 36. От тях 12 работели като учители, 2 като учители и търговци, 1 като учител и адвокат, 1 като адвокат, 3 като лекари, 12 като търговци, 1 като земеделец и търговец, 1 като чифликчия, 1 като занаятчия и 2 като администратори. От статистиката се вижда, че 19 от депутатите са се занимавали с духовна дейност, приоритет в която имала учителската професия, 14 със стопанска и 2 с административна дейност.

Интересна страна от характеристиката на депутатите представляват и сведенията за заеманата от тях длъжност по време на Временното руско управление. Един бил председател на губерньският съд и 1 член на същия, 6 били председатели на окръжни съдилища, 6 на окръжни съвети и 6 на градски съвети.

За 13 депутати разполагаме със сведения, че са били активни читалищни дейци. Сред тях личат имената на П. Р. Славейков, Никифор поп Константинов, Никола Михайловски, Сава Илиев Сирманов, Иван Касабов, Иван Златин, Георги Иванов Коджов, Петко Горбанов, Марин поп Луканов, д-р Стати Антонов и др. Девет от тях са автори на учебници и книги, преводачи, издатели и редактори на вестници и списания, изобщо хора с голяма ерудиция и култура. Такива са Петко Р. Славейков, Никола Михайловски, Иван Касабов, Петко Горбанов и др.

От изложеното дотук се налага изводът, че в Учредителното събрание през 1879 г. от Търновска губерния вземат участие хора високообразовани, хора, влизали в досег с културата на свободните народи, хора, ревностни носители на националната идея за свобода, хора с богат обществен и революционен опит, компетентни да изработят законите за държавното устройство на възстановената българска държава. Голяма част от тях вземат участие в организирането на институциите на българската буржоазна държава по време на Временното руско управление и в подготовката на Учредителното събрание. За двете непълни години на Временното руско управление те набират макар и малък административен опит и в Учредителното събрание заемат местата си с ясното съзнание за високоотговорната си мисия на народни избраници, на първостроители на млада България.

Преди откриването на Учредителното събрание Петър Генчев и Иван Гюзелев били привлечени в комисията, оглавявана от професор

Марин Дринов, да преведат проекта за Органически устав на руски на български език. По този повод в писмото си от август 1904 г. в послеписа той добавя: „Грижата за превръждане проекта за органически устав от руски на български биде възложена върх мене и в тая работа много ми спомогнаха моите достойни помощници в отдела на Народното просвещение и Духовните дела г. П. Генчев и г. И. Гюзелев. Они ведно с Р. М. Карюлева и покойния И. А. Ковачева, при малка една помощ от моя страна, направиха последното преглеждане и уреждане българския текст на Конституцията от страна на езика и правописанието й...“

От 10 февруари до 16 април 1878 г. Учредителното събрание провежда общо 27 заседания, в които се изказват 68 депутати. Тринадесет от тях са ют Търновска губерния. Най-много са вземали думата Петко Р. Славейков — 82 пъти, Никола Михайловски — 40, Иван Касабов — 18, Сава Илиев Сирманов — 15, д-р Димитър Моллов — 14, д-р Стати Антонов — 6, Иван Гюзелев и Димитър Икономов по 5, Петър Генчев — 3 и по веднъж Андрей Манолов, Генчо х. Тинев и Илия Бобчев.

В първите шест заседания учредителите се занимавали предимно с процедурни въпроси, на които Петър Генчев и Петко Горбанов били избрани за секретари, а Никола Михайловски за квестор.

Политическите възгледи на 40-те депутати от Търновска губерния били различни и това ги поляризирило в двете политически течения в Учредителното събрание, всяко от които било с точно определена програма, оформена в основни линии още преди Освобождението. Както преди Освобождението, така и в Учредителното събрание и едното, и другото били изразители на интересите на определени социални групи. Освобождението донесло не само промяна в съотношението на силите между тях, но и конкретизация на програмите им за държавното устройство и управление на българската държава.

Най-активен от търновските депутати бил Петко Р. Славейков, който заедно с Драган Цанков и Петко Каравелов възглавил либералното течение в Учредителното събрание, което наложило изработването на Търновската конституция в демократичен дух. Позицията, която той отстоявал, била позиция на човек, дълбоко вярващ в силите и възможностите на своя народ, на човек, школувал се в неговата житейска съдба.

Освен Славейков на либерални позиции застанали още Иван Касабов, Кръстьо Сухиндолски, Димитър Пъшков, Сава Илиев, Иван Гюзелев, Михо Минков, Марин поп Луканов, Андрей Манолов и др. На либерални позиции застанал и младият Стефан Стамболов, който въпреки че не бил депутат, участвувал най-живо в работата на учредителите както в неофициалните събрания в училището при църквата „Св. Никола“, така и в самото Учредително събрание.

На консервативни позиции от търновските депутати застанали Никола Михайловски, Илия Денчев Табаков, Колчо Симеонов Дренков, Петко Горбанов, д-р Стати Антонов, Гатьо Кънчев, д-р Димитър Моллов и др.

Депутатите от Търновска губерния вземат отношение при разискванията на всички въпроси за държавното устройство и управление на възстановената българска държава.

Най-големи дебати се разгарят при обсъждането на „Репорта“, изготвен от избраната по предложение на Константин Стоилов на 7 и

10 март петнадесетчленна комисия,¹⁹ в която от Търновска губерния бил включен Петко Горбанов. Задачата на тази комисия била да изучи добре проекта за Органически устав и да изготви рапорт за принципите, които трябвало да легнат в основата на бъдещата българска конституция. Комисията приела с незначителни изменения главите от руския проект, отнасящи се до изпълнителната и съдебната власт и до гражданските права и задължения, обаче направила съществени изменения, и то в консервативен дух, в главите за народното представителство. Най-съществената промяна, която тя предложила, била заменянето на Държавния съвет със Сенат или Горна камара. Сенатът или Горната камара трябвало да се състои от 25 члена — 15 назначени от княза, около 7 по право (заемащи високи духовни и светски служби) и само около 3, избрани от народа.

Срещу предложениия „Рапорт“ от комисията се обявили либералите Петко Каравелов, Драган Цанков, Петко Р. Славейков, Стефан Стамболов и др. и в заседанието от 21 март той бил отхвърлен. На това бурно заседание „поради сенатския или горцокамарския въпрос, отбелязва и спомените си Марин Дринов, главните оратори и водители в събранието се разделиха на две принципно различни партии — консерваторска и либерална, или както ги наричаха — умерени и буйни.“

Речта на П. Р. Славейков против доклада на комисията била първата му истинска реч в Учредителното събрание. Тя се откроявала със сочен и колоритен език, с богатството на мислите, оригиналност на изразите, непримиримост и принципност, с дълбокия си демократизъм. Предложения „Рапорт“ той подложил на убийствена критика, в която не само разкритикувал политическата програма на консерваторите, но разкрил и нейната антинародна същност. „... Какво е изработила комисията? Какви са тия бабини девитини? — пита Славейков. — Всичките ни неприятели са ни борили с това, че не сме узрели за свобода. Но ето, че една комисия от народното събрание иде да потвърди думите им, като казва и печатно заявява, че ний не сме още за пълна свобода, когато за тази свобода толкози драгоценна кръв проля братският наш Руский народ и нашият народ понесе толкова скъпи жертви.“²¹

След отпрадения упрек към комисията, че е подценила зрелостта на българската нация, Славейков продължава пламенната си реч с още по-гневен тон: „Комисията иска да ни дава свободата като комка — малко по малко, защото ни бил слаб стъмахът; също като на човек, който дълго време е бил под затвор и който не трябва да се пуца изведнъж на видело, но по-напред да се тури в кафеоджа, за да привикне. Монархия, която да управлява нашия нов и неопитен народ, това разбирам, но конституция консервативна не разбирам; то прилича, като да казва някой, леща на кебап. Те искат конституция, в която да вее нещо, с други думи — искат някаква вятърничава конституция. Искате народ свободен, а отнемате му свободата; искате правителство крепко и силно, но отнемате му силата; боите се от съприкосновение на правителството с народа и туряте преграда помежду им. Предлагам да се върнем направо към проекта на уставът, защото тази конституция, която ни предлага комисията, е по-долна и от турската... Като народен представител и в името на народа не приемам рапорта. На свободата се турят букани. Народът не бивало да бъде свободен, защото тъй се е родило в главата на някой си, които не бил

говорил по тоя начин даже и тогава, ако да бяха подкрепени от нашите неприятели. Предлагам да отхвърлим тоя рапорт.“²²

След знаменитата реч на П. Р. Славейков, изпратена с бурни ръкопляскания, либералното течение, в което вливат усилия представители на средните и дребните стокопроизводители от града и селото ведно с народната интелигенция, налага разглеждането на проектоконституцията член по член.

Обсъждането на проекта на Органическия устав предизвикало ожесточена борба между обособилите се две течения в Учредителното събрание — консервативно и либерално. Най-големи дебати предизвикал въпросът за държавната форма на Княжеството и по-точно за правата на бъдещия княз, на самото Народно събрание и начинът на гласуване от страна на избирателите. По тези въпроси консерваторите излезли със свой проект, който предвиждал по-големи права за държавния глава, за създаване на двукамарен парламент и пр. Но този проект срещнал острата реакция на представителите на либералното течение.

Първите членове на проекта били приети без изменение, но въпросът за местното самоуправление предизвикал разисквания.

Депутатите от Търновска губерния вземали отношение в разгорялата се дискусия на 23 и 24 март при обсъждане на член 38 за положението на българската църква.²³ На предложението на митрополит Григорий и епископ Климент Светият синод в Княжеството да бъде независим от Екзархията в Цариград противостояли убедително П. Р. Славейков и Драган Цанков. Никола Михайловски взема отношение по въпроса за вероизповеданието.

Предложението на Митрополит Милетий за приемане на още един член в конституцията съгласно който „съчиненията от духовно и догматично съдържание, Светото писание и богослужебните книги“ да се печатат и разпространяват само с предварително разрешение на Св. Синод било подкрепено от търновските депутати Никола Михайловски и Петър Генчев.

Бурна дискусия се разгоряла в седемнадесетото заседание от 27 март при разглеждане на глава XIII от Устава за народното представителство след прочитане на формулата, подписана от 13 души, в която се предлагало да се измени чл. 78 както следва: „Народното представителство на Княжеството се състои от Народно събрание и Сенат.“²⁴

Идеята за двукамарен парламент била предложена и защитена от Тодор Икономов. В една сбита реч той изложил доводите, които подтикнали него и последователите му да отстояват идеята за Сенат. С убедителни доводи проектът за Сенат бил защитен и от Греков и Стойлов.

На убедителните доводи на консерваторите за Сенат с цветисто слово, което грабва аудиторията, отговорил Петко Р. Славейков. С верния си усет на отличен познавач на народната душевност и с големия си ораторски дар, той противопоставил на консерваторите убеждаващи доводи, базиращи се на голямата му вяра в народа и на националното му самочувствие, на богатата му обща култура. Отричайки идеята за Сенат, той се обосновавал аргументирано, че „изучаването историята за установлението на сенати и държавни съвети в другите конституционни държави може най-добре, дори осезателно, да ни покаже, че ний не само не трябва да приемаме такъв уч-

реждения, но трябва и внимателно да ги избягваме“, тъй като „всички тези конституции със сенати и държавни съвети са произлезли от монархии.“²⁵ С държавническа мъдрост той убеждавал народните избраници: „Не за сенати, г-да, и не за държавни съвети предлежи нам да се стараем и премисляме; има въпроси много по-важни и по-съществени от въпросите за ряпа и салата. Много по-съществен е за нас въпроса как да се устремим, за да имаме едно силно и крепко правителство...“²⁶ Богатият му житейски опит го е научил, че ако едно правителство не е в искрени отношения с народа, то няма сила и авторитета, който би трябвало да има. Затова ѝ поучава народните представители: „Искате ли правителство силно и крепко, г-да, каквото трябва да бъде всяко правителство, каквото всички желаем да бъде нашето, поставете народа в преми отношения с него, свържете по-ярко връзките на тези отношения, отхвърлете всичко що може да отстрани добрите между них споразумения и вий ще имате онова, което желаете и търсите... Страхуват се от буйствата на младите и разпалени глави в Камарата и искат да създадат друга една държава и държавата на народното събрание — държава старческа, която да обуздава буйството на младите. Страх химерчески и мерки безцелни! Да се страхуват там, гдето няма страх, ще каже, че не са изучили и не познават добре народа ни и имат криви понятия за него.“²⁷ Убедителното слово на Славейков достига своята кулминация с призива: „Имайте, господа, по-голяма вяра към народа, към неговото благоразумие, вгледайте се по-добре в него, изучете по-положително неговите качества и свойства и бъдете уверени, че вий ще си съставите едно по-добро мнение за него...“²⁸

Речите на Славейков били пронизани отначало докрай от демократичен дух. И макар че той нямал учеността на депутати като Константин Стоилов, Марко Балабанов, Димитър Греков, Петко Каравелов и и др. с неповторимия си ораторски дар, с интуитивното си умение да намира най-верния път към поставянето на въпросите и към тяхното разрешение се налага като водеща фигура с огромна действена сила при вземането на решения. Няма да бъде пресилено, ако кажем, че именно на него се дължи отхвърлянето на двукамарния парламент в живота на млада България.

В разискванията за територията на Княжеството от Търновска губерния взема отношение Никола Михайловски. Той поставя въпроса за уточняване границите на Княжеството, тъй като съседите ни са „нагазили в земите ни на Изток и Запад“. „Като не знайме границите си, как ще си завземем заетите места?“ — пита Н. Михайловски.²⁹

Търновските представители вземат отношение и при обсъждане на предложението за избиране на София за столица и при обсъждане на националните символи герб, печат и знаме.

За пръв път идеята София да бъде избрана за столица на България се вписва в Репорта на комисията върху основните начала на Конституцията за Българско княжество. Тя приема „по вишегласие“ гл. I, чл. 1 и 2 на проекта за Органически устав за държавното устройство на Българското княжество, отнасящи се за земята (територията) на Княжеството. Комисията предложила „да се постанови, щото Българската столица да е градът София и територията да се раздели административно на: общини, околии, окръжия“. В самото Учредително събрание предложението София да стане столица прави шуменият депутат Тодор Джебаров. Разискванията по него ста-

ват в XIII заседание от 22. III. 1879 г. Никола Михайловски напомня, че той желае „щото определянето на столицата да се основава на народните интереси“ и моли „който предлага тях, да има предвид и да даде подробни разяснения“.³⁰ В отговор на Михайловски Драган Цанков обосновава предложението на Джебаров така: „Ний имаме две столици: Търново — историческа, и София — правителствена. Затова аз предлагам и за напред София да си остане за резиденция на Княза, а в Търново да става коронацията на Княза.“³¹

При обсъждане на гл. IV, чл. 20, който гласи: „Българският държавен белег е златен коронован лев на тъмночервен щит. Над щита княжеска корона“, Никола Михайловски отбелязва, че в проекта са изпуснати националните бои. Той прави и предложението цветовете на българското знаме да бъдат в хоризонтален ред. След станалите разисквания се приема нов член 23, който определя вида на българското знаме — „трицветно и се състои от бял, зелен и червен цвят, поставени хоризонтално“. По предложение на Петко Каравелов в Конституцията се вписва думата герб вместо белег.

В разискванията на чл. 73 за образованието от търновските депутати вземат отношение П. Р. Славейков и Н. Михайловски. Най-бурно е разискван въпросът да се впише ли в Конституцията, че учението ще бъде безплатно. Славейков изказва становището, че „първоначалното образование трябва да бъде задължително и безплатно, но това трябва добре да се определи.“³² Гледището издръжката на училищата да остане изцяло само на общините, както е било дотогава, е добре обосновано в изказването на Н. Михайловски. „Ние знаем, заявява той, че нашите общини поддържат училищата си или от доходите на черквите, или еснафски, или от плащане данък в натура, като в жито, вълна и пр. Заради това ако кажем, че първоначалното образование е безплатно, това би било против факта. Трябва училищата ни да се поддържат от целите села или общини, а не от правителството, защото то има други грижи. Правителството може да улеснява и спомага, но не трябва всичко от него да се очаква. Защото турците оставяха само на правителството им да се грижи за техните училища, затова тия не можаха да успеят тогаз, когато нашите училища, както и на гръците и на арменците, понеже се поддържаха от общините, успяха сравнително много повече. Но думата ми е само първоначалното образование да се възложи на общините.“³³

На 27 март при обсъждане на въпроса за свободата на печата, събранията и пр. д-р Димитър Моллов предлага да се прибави след 76-и член следното: „Българските граждани имат право да съставяват дружества, това право не подлежи на никакви предварителни разрешения.“³⁴ Под думата „дружества“ той разбирал асоциации като читалища — научни или земеделски, търговски и подобни дружества, които не принасят никаква вреда нито на държавата, нито на обществения порядък. Като припомня, че такива дружества нашият народ е образувал и в турско време, той изказва желанието си това право на гражданите да остане в Конституцията. Забележката му е относно финансовите и промишлените дружества — да се отворят след предварително разрешение, за да не би някой да отвори банка или нещо подобно и да опропасти имането на хората. На запитването на Стоилов дали и политическите дружества попадат под категорията на тия, които се споменават, д-р Моллов отговаря, че дружества-

та, които са против интересите на държавата и обществения порядък, се изключват и същите ще се преследват от закона.

В заключителната си работа Учредителното събрание взема две важни родолюбиви решения, подкрепени най-активно и от търновските депутати.

На XXV заседание от 13. IV. 1879 г. Петко Каравелов предлага: „Тъй като нямаме чикакъв паметник за освобождението си, то аз предлагам да задължим народа нравствено и да построим храм в Търново на Чанлъ тепе, който храм да се посвети на Александър Невски, руски светец и герой“. Предложението му се приема „едногласно и с възхищение“, а Драган Цанков предлага за целта да се избере и „особена комисия“.³⁵

Второ предложение за паметник на освободителите прави Васил Берон. Той твърде красноречиво развива мисълта, че, дължност на целия български народ е да въздигне храм на най-високото място на Балкана, на Св. Николая, където „толкова герои паднаха за нашата свобода“.

Предложението на В. Берон намира най-силна подкрепа в изказването на Петко Р. Славейков. Дълбоко развълнуван, той казва: „Не желал бих да говоря след последните предложения, които ни поведоха на повратки. Но предложението на г-н Берона се касае до такъв предмет, който ни кара да треперим, като си припомним великите жертви, принесени за нашата свобода и че ний сме длъжни да изкажем признателността си не словом само, но и делом. Много близо до мястото, в което толкова жертви паднаха за свободата ни, лежат развалините на паметния за народа ни Звени град, гдето е станало първото условие, за да се подчини българският народ на турците. Нямам съмнение, че освободителите ни ще въздигнат паметник на гората Св. Николай, но то не е доста за нас. Нам предлежи да въздигнем тоя паметник на това място, дето в светия подвиг за освобождението ни се сля кръвта на ратниците освободители с тази на освобождаемите, там дето в основанията на този паметник ще лежат костите на героите от двата братски народа, паднали в ожесточена борба с нашите тиранни. Тези места били свидетели на постидното ни порабощение преди 500 и толкова години и там пак в нашите дни се оми срамът на това постидно робство. Предлагам при въздигането на тоя паметник да приемем участието всички български народ, защото тоя паметник ще послужи в бъдуще като пътеводна звезда на съединението ни. Той ще привлича и ще съсредоточава погледите на всички българи от всичките страни на България.“³⁶

Предложението на Славейков се приело едногласно от всички депутати.

На 16. IV. 1879 г. точно в 14 часа след една шестдесет и пет дневна епична битка 213 народни представители слагат подписите си под 169-те члена на първата българска Конституция, влязла в историята с името Търновска.³⁷ Сред подписаните я са и подписите на 39 депутати от Търновска губерния.

Търновската конституция затвърди юридически освобождението на отечеството ни и възвести правните и политическите принципи, върху които щеше да се развива възстановената българска държава. Разбира се, тя не бе Конституция на „чистата и свята република“, за която бе мечтал Апостола на свободата Васил Левски, но в конкретните условия на 1879 г. тя е безспорно една от най-демократичните

за своето време, очертаваща основите на младата буржоазно-демократична държава.

В думите на председателя на Учредителното събрание екзарх Антим I, изречени миг преди закриването му, „Направихме закони от народа и за народа“³⁸ съзираме достойно изпълнения дълг на търновските законодатели, към които принадлежат и депутатите от Търновска губерния.

БЕЛЕЖКИ

¹ Кесяков, Б., Принос към дипломатическата история на България 1878—1915, т. I, С., 1925, с. 3.

² Алманах на Българската конституция (По случай създаване Третото българско царство). Уреждане и прегледи на Конституцията (Нейния произход и изменения), Пловдив, 1911, с. 43—44.

³ Стателова, Е. и З. Маркова, Спомени за Учредителното събрание от 1879 г., С., 1979, Спомени на Иван Цв. Каранов.

⁴ Виж по-подробно по този въпрос: Драганова, Т., Търново в навечерието на Учредителното събрание, В: Юб. сб. Търновските законодатели, ВК, 1980, с. 190—205; Георгиева, Г., Учредителното събрание. Наша родина, 1979, № 1, с. 17—20.

⁵ Стателова, Е. и З. Маркова, цит. съч., стр. 129. Спомени на Димитър Маринов. Съгласно Берлинския договор (I. VII. 1878 г.) българските земи са разпокъсани на три основни части — васалното Княжество, Източна Румелия като автономна област в пределите на Османската империя и Македония и Тракия, оставени под турско владичество. По-малки територии, населени с българи, са предадени на Румъния (Северна Добруджа) и на Сърбия (Нишко и Пиротско). Димитър Маринов има предвид тези територии, когато говори, че българският народ е разделен на пет части.

⁶ В. Марица, бр. 61 от 27 февр. 1879 г.; Стателова, Е. и З. Маркова, цит. съч., стр. 91—96. Спомени на Григор Начович.

⁷ Пак там.

⁸ Русев, Б., „Якобинският клуб“ в Търново, в. Великѡ Търново от март 1879 г., с. 3.

⁹ Алманах на Българската конституция... стр. 167—168.

¹⁰ Стателова, Е. и З. Маркова, цит. съч., стр. 195.

¹¹ Пак там, стр. 91; В. Марица, II, бр. 59 от 20 февр. 1879 г.

¹² Стателова, Е. и З. Маркова, цит. съч., стр. 185.

¹³ Драганова, Т., цит. съч., стр. 202.

¹⁴ Стателова, Е. и З. Маркова, цит. съч., стр. 208. Спомени на Харалампи Златанов.

¹⁵ Пак там, 180—181, Спомени на Калчо Симеонов Дренков.

¹⁶ Головин, А., Княз Александър I българский 1879—1887, Варна, 1987, с. 3—44.

¹⁷ Сведенията за броя на участниците в Учредителното събрание са твърде противоречиви. Докато в първите заседания като основен състав се посочват 231 или 232 души, от XI заседание нататък се говори вече за 229 души. По всяка вероятност двама-трима от депутатите или въобще не са се явили, или още в първите заседания са напуснали. В хода на работата на събраниято е съставен нов списък, озаглавен „Списък на присъстващите представители“, в който са от-

белязани 229 души. Този списък е приложен само към един от съхраняващите се в ИБКМ екземпляри от дневниците на Учредителното събрание.

¹⁸ Списъкът на депутатите от Търновска губерния е изготвен въз основа на списъка, поместен от Елена Стателова и Зина Маркова в цит. съч., на списъка от Алманаха на Българската конституция и със съдействието на специалистите от музеите в Елена, Габрово, Ловеч, Омуртаг, Троян и Севлиево, работещи по този проблем, за което им изказваме най-искрената си благодарност.

¹⁹ Стателова, Е. и З. Маркова, цит. съч. стр. 22. Спомен на Мария С. Дрянов.

²⁰ Пак там, стр. 23

²¹ Дневници на Народното събрание в Търново, кн. I, дневник XII от 21 март 1879 г.

²² Пак там

²³ Пак там, дневник XIV и XV от 23 и 24 март 1879 г.

²⁴ Пак там, дневник XVII от 27 март 1879 г.

²⁵ Пак там

²⁶ Пак там

²⁷ Пак там

²⁸ Пак там

²⁹ Пак там, дневник XIII от 22 март 1879 г.

³⁰ Пак там

³¹ Пак там

³² Пак там, дневник XVII от 27 март 1879 г.

³³ Пак там

³⁴ Пак там

³⁵ Пак там, дневник XXV от 13 април 1879 г.

³⁶ Пак там

³⁷ Пак там

³⁸ Учредителното събрание приключва своята работа на 16. IV. 1879 г., когато депутатите подписват окончателния текст на изработената Конституция. На 17. IV. 1879 г. се открива Първото Велико народно събрание, което избира Александър Бателберг за български княз. Едва след това депутатите се разотиват, за да се съберат отново на 26. VI. 1879 г., когато княз Александър полага клетва за вярност към Конституцията и встъпва на българския престол.

³⁹ Дневници на Народното събрание... дневник XXVI от 14 април 1879 г.

THE DEPUTIES FROM THE PROVINCE OF TURNOVO AND THE CONSTITUENT ASSEMBLY OF 1879

Tyanka Mincheva

(resume)

The present research tries to delineate the social descent and the participation of the 40 deputies from the province of Turnovo in the First Bulgarian Parliament in 1879. It is developed on the grounds of biographical data about the participants, kept in the stocks of the museums in the towns of Turnovo, Lovetch, Elena, Gabrovo, Sevlievo, Troyan and Omourtag, as well as data taken from literature on the problem.

The points stated in the paper prove that well-educated people took part in the Constituent Assembly. They were in contact with the culture of the people living in the free countries in Europe, they were ardent bearers of the national idea for freedom, they were people of rich social and revolutionary experience, people politically mature who could quite competently forge the basic laws of the restored Bulgarian Kingdom. They served their duty with dignity and they contributed a great deal to the drawing of the first Bulgarian constitution, known by the name of Turnovo constitution, and their names were rightly written among the first founding builders of Bulgaria.

ДИСЛОКАЦИЯ НА БЪЛГАРСКИТЕ ДРУЖИНИ В РАЙОНА НА ТЪРНОВО ПРЕЗ 1877—1884 г.

КИНКА ПАНАЙотова

През 1987 г. при строително-възстановителни работи в къщата, бившо притежание на Прокопи Шишков в Асенова махала, под стар миндерлък във вътрешна тъмна стая бяха намерени две кавалерийски саби (руско производство) и много добре запазена офицерска нагайка, както и свитък от 9 оригинални снимки, каширани върху картон с различна големина, и тетрадка (силно повредена) от 80 листа малък формат със спомени. Голяма част от снимките, които бяха увити в домашнотъканено вече полуизгнило платно, са почти негодни. Обаче могат да се уточнят засниманите личности по надписите върху гърба на всяка от тях. В много тежко състояние е личната снимка на Прокопи Шишков. Образа му виждаме на групова снимка — членовете на инициативния комитет за преименуване на Долната (Табашката) в Асенова махала (1890)¹. Тази снимка също е силно повредена, но още два идентични екземпляра се съхраняват в Историческия музей във В. Търново². От музейния фонд могат да бъдат възстановени още 4 повредени в свитъка групови снимки на офицери и войници от 9-а и 17-а пехотна дружина³. Почти напълно е заличена снимката на поручик Поликарп Фьодорович (Тодоров) Чорбаджиев, който макар с руско име е българин и както потвърждават руските военни документи, е родом от Велико Търново⁴. Неговия лик можем да видим върху запазената снимка на командирите на 17-а пехотна дружина, която е една от двете отлично съхранили се снимки в свитъка⁵. Освен това г-н Илия Маринов от София беше любезен да ми предостави фотокопие от друг идентичен на повредената снимка екземпляр⁶. Втората снимка, която е в добро състояние, представлява част от доброволческата чета „Ботев“ в Сръбско-българската война. Двете снимки са запазени благодарение на това, че всяка от тях има покритие от мек тънък лист и допълнително са увити във вестник (Великотърновски общински вестник от 1899 г.).

Тази находка и други съхранени в музея снимки, документи, лични вещи, спомени, както и публикуваните в сборници документи и материали (на руски език) от военните архиви у нас и СССР ме наведоха на мисълта, че ще бъде интересно за мнозина да узнаят някои подробности около сформирането и историята на военните дружини на територията на Търново и околността му през бурните и неспокойни години 1877—1884, когато градът играе важна роля в полагане основите на възобновената българска държава. Необходимо е и поради това, че те не са били обект на подробната история на 18-и пехотен Етърски полк⁷.

На 25 юни (7 юли н.ст.) 1877 г. към 16 часа войските на Предния отряд под командването на ген.-лейтенант И. В. Гурко влизат в старата българска столица, което по същество е акт с важно политическо значение, символизиращ възстановяването на държавата. Ос-

вен това от стратегическа гледна точка градът е ключ към четирите старопланински прохода — Твърдишки, Хаинбоазки, Шипченски и Тревненски. Той се превръща в център на движението на войските. Тук са съсредоточени резервите, щабни и тилова части, обози, лазарети, новосформираните 7-а и 8-а опълченски дружини, бежанци от южнобългарските земи. Най-голяма грижа на градската управа е как рационално да бъдат подпомогнати руските войски за успешен завършек на войната и за бъдещата сигурност на свободна България.

По инициатива на Търновската община на 25 юли 1877 г. е свикано събрание, на което присъствуват представители на Търново, Габрово, Г. Оряховица, Севлиево, Елена, Трявна, Дряново, Казанлък, Стара Загора, Беброво и други. Основното в протокола е предложението пред Гражданското управление за издаване на закон за сформирание на българска народна войска освен волниците, т. е. доброволците опълченци. За тази цел се предвижда да бъде закупено оръжие от Русия, като средствата ще се осигурят чрез народен заем от Русия, Румъния или друга страна. Избрана е 6-членна комисия в състав: архимандрит Стефан Радков — игумен на Капиновския манастир, д-р Васил х. Ст. Берон — лекар и общественик, Петър Цоков — търговец, Георги Живков — кмет на града, Георги Смилов — окръжен управител, и Г. Д. Папазов — собственик на розоварна в Казанлък. Тази комисия има за задача да уведоми началника на Гражданското управление княз В. А. Черкаски и началника на Търновски окръг кап. Черевков за взетите от събранието решения⁸. Това е първото организирано предложение на българите, изработено на демократични начала за създаване на редовна българска войска, която да участва в боевете за успешния край на войната и да бъде опора и щит на българската държава.

Идеята за създаване на редовна българска войска възниква по същото време и у ген.-майор Н. Г. Столетов след боевете при Стара Загора, където българските опълченци показват високи воински качества. В рапорт от 25 юли 1877 г. той изтъква, че българинът може да се направи за кратко време добър воиник и затова освен включването им в опълченските дружини могат да се призват в законна форма млади българи, годни да носят оръжие, на възраст от 20 до 25 години. През октомври същата година с рапорт до началник щаба на действащата армия предложил да се създаде наборна комисия⁹. Командувачият Дунавската армия княз Николай Николаевич приел благосклонно предложението му, но не е издадена заповед, а княз В. А. Черкаски, следвайки имперски амбиции, не споделял тази идея. Той оставя без последствия и предложението на търновци¹⁰. Като имал предвид обаче необходимостта от сформирание на втората серия дружини на Българското опълчение (БО), на 27 юли 1877 г. той издава заповед за обучението на 250 млади търновци на техни разноски, без оръжие, под ръководството на двама офицери и 12 подофицери от 42-и Якутски полк, установен като резерв в Търново. Съществуват различни мнения дали заповедта е изпълнена. Обикновено опонентите цитират спомените на полк. Ф. М. Депрерадович, според който в Търново една дружина от 200 деца на възраст от 9 до 13 години излизат извън града под командването на сина на ханджийката Бяла Бона, 13-годишен хлапак, водела истински бойни учения. Войниците-лилпути, както той ги нарича, имали дружинно знаме, ковчежничество и санитарен отдел¹¹, т. е. нещо, което едва ли би било организирано само от хлапаци. Около потомството на Бяла Бона има неясни неща.

Сведения има единствено за Никола Станев Българов като неин син, който по това време е на 29 години и е преводач в канцеларията на княз В. А. Черкасски¹². В намерената тетрадка със спомени на Прокопи Шишков се потвърждава, че на обучение излизат над 200 търновски момчета, без да отбелязва възрастта им. Броят им всеки ден бил различен, защото едни се отказвали, но идвали нови. По това време в града пристигнал кап. Райчо Николов по набирането на опълченци. За това започнатото от младите търновци обучение продължило 10 дни¹³.

По предложение на ген.-майор Н. Г. Столетов, командир на БО, Търново станал център за сформирание и обучение на новите опълченски дружини. В града пристигат основните ядра на 7-а и 8-а опълченски дружини. Обучаваните търновски младежи до 4 август след селекция са включени в 8-а дружина¹⁴. Спомените на старите търновци се потвърждават и от писмата на В. А. Черкасски до ген.-адютанта А. А. Непокойчицки и до И. С. Аксаков за намерението му обучаваните търновски младежи да се вляят в редовете на опълчението¹⁵. От подготовения в музея списък на опълченците от Великотърновски окръг (1958—1987), който все още не може да бъде считан за окончателен, се вижда, че в 8-а опълченска дружина се числят 122 търновци. От уточнените досега 1340 души от окръга 776 са в първите 6 дружини и 563 във вторите, т. е. в Сборната бригада. Една трета от общия брой са от Велико Търново — 452, от Свищов — 203, от Г. Оряховица — 131 и т. н.¹⁶.

В подкрепа на казаното по-горе е и един рапорт на полк. Д. И. Корсаков, командир на Сборната бригада, който като че ли разрешава спора. Той пристига в Търново на 2 август и настанява основните ядра на новите дружини в свободните къщи в турската махала, определени му от градските власти. На 3 август приема 400 новобранци, от които 80 уволнил като малолетни. На 4 август пристъпва към занятия¹⁷. От биографиите на редица търновски опълченци става ясно, че голяма част от тях са под 18 години, а някои дори и на 16 години¹⁸. Можем да предположим, че уволнените са под 18 и 16 години. Спомените и документите ни дават основание да твърдим, че в града действително е организирана подготовка на над 200 млади търновци на възраст от 13 до 20 и повече години, част от които са приети в опълчението.

7-а дружина е сформирана на основата на 2-а рота от 1-а опълченска дружина под командването на кап. А. О. Стрижевский. Тя се състояла от двама кадрови руски войници и 38 българи. Към 15 август по списък в дружината са записани 274 души, от които се явили 219¹⁹.

8-а дружина има за формиращо звено 5-а рота от 2-а опълченска дружина с командир поручик Обнинский. Тя се състояла от 5 кадрови руски войници и 38 българи. До средата на август към нея се числяли 284 души, от които постъпили 239. За командир на дружината е назначен кап. Райчо Николов²⁰. Той заедно с кап. В. В. Гансон и щабс-кап. Лебедев продължават да обикалят села и да записват опълченци²¹.

Търново е и център на учредения военен съд при Сборната бригада с председател кап. А. О. Стрижевский, членове щабс.-кап. Севрик и Григориев, деловодител Теминский. Специализираните военни складове на дружините се завеждат от поручиците Стоянов, Покровский и Михайлов.

С телеграма от 25 или 26 август ген.-майор Н. Г. Столетов иска незабавно да бъдат изпратени на Шипка 7-а и 8-а дружина без основните им формиращи звена, а също и опитни офицери. Веднага заминават опитните офицери ротни командири от 7-а и 8-а дружина щабс-капитаните Рогозински и Лобановски, поручик Шпилев и адютанта на 8-а дружина прапорщик Соколов²².

Големите загуби на Шипка налагат да се ускори обучението и екипирането на новите опълченски дружини, които от 1 септември попълват първите шест. От 1-а рота на 7-а дружина са изпратени 29 души, от 2-а рота — 12, от 3-а рота — 21, от 4-а рота — 15; от 1-а рота на 8-а дружина — 81, от 2-а рота — 68, от 3-а рота — 84 и от 4-а рота — 70²³. По-голям е броят на опълченците от 8-а дружина, тъй като тяхната подготовка на основата на една по-висока интелигентност и грамотност е по-добра. Така че като цяло двете дружини не участвуват в боевете на Шипка и при Шейново, но голяма част от техния първоначален състав воюва по тези места.

Около основните ядра започва ново попълване с доброволци от града и околните села и бързото им обучение. Както изтъква полк. Д. И. Корсаков, Търново е изключително удобен пункт за сформирание и обучение на военни подразделения²⁴. Към средата на септември 7-а дружина след попълване по списък има 230 бойци, а на служба — 207. В 8-а дружина по списък са 280 души, а на служба 246²⁵. Занятията по обучението им се водят два пъти на ден — единично обучение, стрелба, топографска подготовка и правила на стражевата служба по руско пособие в превод на кап. Райчо Николов. Съществува несъответствие между строгостта и скоростта на подготовка, снабдяване с облекло и обувки, безцелните дълги походи, лобоните с пръчки по заповед на ротните командири за провинения. За това пише в спомените си и полк. Ф. М. Депрерадович. Всичко това предизвиквало бягство на мнозина опълченци от търновските дружини²⁶.

От 3 октомври 1877 г. дружините в БО се прегрупира в три бригади, като 1-а и 2-а дружина заедно със 7-а и 8-а, чиито основни ядра произхождат от първите две, сформират 1-а бригада с командир полк. Ф. М. Депрерадович²⁷. От 10 ноември на 7-а и 8-а дружина по заповед на главнокомандувачия княз Николай Николаевич е възложено да носят местната караулна и полицейска служба²⁸. В тази връзка командирът на 7-а дружина кап. А. О. Стрижевский е сменен от подполковник граф П. Ф. Тизенхаузен, а кап. Райчо Николов от гвардейския кап. Н. В. Илин. С оглед по-нататъшното използване на дружините като полицейски части княз В. А. Черкасски поставя въпроса пред началник щаба на Дунавската армия ген.-адютанта А. А. Непокойчицки за уреждане на заплата, обувки и оръжие на личния състав, неща поради липсата на които според него много от доброволците напускат.

В средата на ноември за отблъскването на башибозуци в района на Златарица са изпратени войници от 42-и Якутски полк и заедно с тях опълченци от 8-а дружина, след което се връщат в Търново²⁹. Тук е прехвърлена и 11-а дружина, която заедно със 7-а и 8-а са включени като последен резерв на XI армейски корпус³⁰. На 22 ноември за подсилване на десния фланг на XIII армейски корпус при Чаир (Камен), Джулюница и Кесарево са изпратени всички руски военни части, които се намират в Търново, като за отбрана на града са оставени трите опълченски дружини. На 24 ноември 8-а дружина е изпратена

в Лясковец за прикриване на артилерийския парк. Заедно с нея са 60 опълченци и 4 унтер-офицери от 7-а дружина. На 26 ноември опълченците, командувани от кап. Н. В. Илин, се връщат в Търново и са настанени в турските къщи край пътя за Осман пазар (Търговище), за да може в случай на тревога бързо да заемат позиция³¹.

В началото на декември е направено прегрупиране на руската армия с оглед преминаването ѝ в настъпление през Балкана. XI армейски корпус и 13-а кавалерийска дивизия имат задачата да охраняват Търново от изток и да бъдат в резерв. Между Търново и Боруш се съсредоточават големи военни резерви. За преход през Балкана на изток, юг и запад войските потеглят през Търново³². Почти през целия месец декември търновските дружини конвоират пленени турци от боевете при Шипка и Шейново. В края на месеца 8-а опълченска дружина заедно с руски военни части е изпратена в посока на Елена, Беброво, Сливен (Еленския и Сливенския балкан) за охрана на българските селища от башибозушки нападения³³. По заповед на император Александър II от 21 юли 1878 г. опълченец от 8-а дружина получава за проявен героизъм и мъжество в този рейд метален отличителен знак (отличка), който се носи на калпаците, с надпис „За отличие в Турецкую войну 1877 и 1878 годов“³⁴.

През втората половина на януари 1878 г. 7-а, 8-а, 9-а и 11-а дружини са дислоцирани в Търново, където се намират важни складове с оръжие, муниципи, облекло и обувки, хранителни продукти за армията, действащи на изток и през Балкана. Те изпълняват главно охранителни и конвоиращи задачи, както и полицейски функции. В края на януари в града избухва тифусна епидемия, която застрашава дружините. По разпореждане на командира на 4-и армейски корпус генерал-лейтенант Зотов 7-а и 8-а дружина са преместени в Арбанаси при задължението да продължават стражевите служби на военните и граждански обекти, 9-а дружина се премества в Котел, а 11-а — в Елена, но понеже и там избухва тифусна епидемия, е настанена в Стара река³⁵. В това местопребиваване дружините посрещат подписването на примирието и Сан-Стефанския мирен договор.

На основание чл. 6 от Сан-Стефанския мирен договор българското Княжество има право на своя земска войска. В чл. 8 се посочва, че тя трябва да бъде достатъчна за запазване на реда, безопасността и спокойствието на страната. В щаба на Дунавската армия са предприети действия за сформирание на Българската земска войска (БЗВ) начело с опитни руски офицери, както и за подготовката на бъдещите ѝ български командири. Кадровият въпрос е решаван още на 20 март 1878 г. в няколко посоки — прехвърляне на българските офицери и войници от руските полкове в дружините на БО; произвеждане в офицерско звание отличили се в боевете умни и образовани млади българи; връщането на юнкерите в Русия да завършат военното си образование и изпращане на нови да се учат; откриване на военно училище в София, от което през 1879 г. излиза първият випуск български офицери. От Търново сред първите български офицери са Константин Паница, Андрей Блъсков, Сава Муткуров, Иван Сарафов, Поликарп Чорбаджиев, Степан (Стефан) Анастасов Мазаков, Стефан Н. Златарски, Панайот Ангелов, Константин Сапунов, Георги Абаджиев, Димитър Витанов, Генчо Георгиев, Георги Люцканов, Христо Чавов, Димитър Недялкович, Георги Панайотов, Тодор Янков, Георги Тодоров, Христо Рашеев и други³⁶.

По заповед на княз Николай Николаевич от 24 март 1878 г. помощник-началник щаба ген.-лейтенант Кучевски с окръжно от 31 март се разпорежда да се попълни всяка дружина от БО до 1000 бойци, като доброволният принцип се заменя със задължително призоваване. Търновски окръг трябва да мобилизира 2000 души, Свищовски — 1000 и т. н. Разрешено е доброволците при желание да бъдат уволнявани. В Търново остават 7-а и 8-а дружина³⁷.

Първият набор в Търново е свикан през втората половина на април 1878 г. От седемте махали на града са мобилизирани 256 младежи, родени през 1856, 1857 и две трети от тях родени през 1858 г. Както пише в спомените си Прокопи Шишков, повечето младежи били синове на занаятчий и самите те занаятчийски калфи и чираци, което малко попретило на работата. Наборната комисия се председателствувала от кмета на града Г. Живков. В нея влизали още капиновският игумен, т. е. архимандрит Стефан, уважаваният търговец Никола Момчев, Никола Икономов, присъствували и командирите на 7-а дружина подполковник П. Ф. Тизенхаузен, финландски граф, и на 8-а дружина — майор Ефремов³⁸.

Към 1 май 1878 г. голяма част от опълченците в 7-а и 8-а дружина се уволнили. Във всяка една от тях остават по 50 души като кадрови състав. С новото попълнение от първия редовен набор 7-а дружина има числен състав 422 души, а 8-а — 218. По-нататъшното попълнение става с втория набор през август. За въоръжение и обучение на новобранците са доставени 1840 пушки система „Кринка“ и трофейни — няколко „Шаспо“ и „Пибоди—Мартини“³⁹.

От запазен списък на офицерите се знае командният състав на 7-а дружина в периода от началото на октомври 1877 до средата на юли 1878 г., когато дружината е трансформирана в 9-а дружина на БЗВ. Командир на дружината е подполковник Павел Фьодорович Тизенхаузен, на 1-а рота щабс-кап. Семьон Иванович Кулаковский, на 2-а рота щабс-кап. Антон Моисеевич Ковалевский (поляк), на 3-а рота щабс-кап. Иван Антонович Новицкий, на 4-а рота кап. Виктор Вилхелмович Гансон, офицери в ротите — кап. Александър Осипович Стрижевский, кап. Райчо Николов, щабс-кап. Николай Онуфриевич Заболоцкий (поляк), щабс-кап. Николай Иванович Павлович (украинец) — дружинен адютант, поручиците Иван Григориевич Михайлов — дружинен ковчегник, Иван Яковлевич Делов, подпоручиците Емилий Августинович Сенкевич (поляк, братовчед на Хенрих Ю. Сенкевич) — зав. оръжието, прапорщици Георгий Иванович Иванов и Фьодор Лукич Пустовойтов⁴⁰.

През юли на разположение на щаба на БЗВ в Търново е изпратена група руски офицери: кап. Франкенгейзер и прапорщик Ермолаев от Драгунския полк, поручик фон Имзен от С. Петербургския гренадирски полк, поручик Розанов от Ломжинския батальон, подпоручик Фешис и прапорщик Чехович от Варшавския крепостен полк, прапорщик Дементиев от 26 Могилевски полк, прапорщик Кржижанский от 23 Нилowski полк, прапорщиците Грабовски и Брилкин от 145 Новочеркаски полк, подпоручиците Михайлов, Иванов, Бружас, прапорщиците Черкасов, Мещерский, Герасимов, Любимов, Свенторжипский, Родионов-1, Родионов-2 от 86 Вилмандstrandски полк и подпоручик Лукницкий от 8 Естляндски полк⁴¹.

На 7 април 1878 г. в Петербург в присъствието на военния министър ген.-адютант Д. А. Милютин, княз А. М. Дондуков-Корсаков и

ген.-лейтенант Н. Н. Обручев са обсъдени изработените от ген.-майор Д. И. Анучин „Временни правила за създаване на българска земска войска“, утвърдени от император Александър II на 25 април. Задачата по изграждането на БЗВ е възложена на императорския комисар княз А. М. Дондуков-Корсаков.

Българската земска войска се изгражда на базата на БО, но като постоянна войска чрез всеобща задължителна военна служба. Попълнените с новобранци от април и август дружини получават нова номерация в системата на БЗВ. Седма опълченска дружина се именува 9-а Търновска, а 8-а — 12 Габровска дружина. И до днес във В. Търново има улица „8-а дружина“. Двете дружини остават в града до края на октомври 1878 г., докато 12-а се премества в Габрово. На 28 юни майор Ефремов предава командването ѝ на майор Аркадий Иванович Аммосов⁴². За командир на 9-а дружина след демобилизацията на граф П. Ф. Тизенхаузен остава кап. В. В. Гансон, човек сприхав и мнителен. Кап. Ковалевски се оплакал от него и бил приведен в друга дружина⁴³.

По определение на императорския комисар княз А. М. Дондуков-Корсаков от 8 юли 1878 г. до края на май 1879 г., т. е. през целия период на съществуване на БЗВ в Търново се установява нейното командване — ген.-майор Александър Панкратович Шелейховский с щаба: ген.-майор Ф. В. Давидов, полк. Липранди, старши адютант щаба-кап. Скондаков, пор. Астафев, д-р Константин Бонев (търновец), лекарски помощник Конков⁴⁴. За търновски губернски воински началник е назначен един от най-добрите български офицери гвардейският полковник Константин Искров Кесяков и управлението с още 4 офицери. В града е преместена от Пловдив военната прокуратура с главен прокурор подполковник Мордвинов. Тук е и военният съд на 9-а дружина в състав: кап. Афанасиев, щаба-капитаните Лебедев и Кулаковский⁴⁵.

В Търново и околностите му са съсредоточени значителни военни подразделения. Тъй като градът не може да поеме всички, по заповед на княз А. М. Дондуков-Корсаков някои от тях са разположени в непосредствена близост — Г. Оряховица, Лясковец и Самоводене. Трите нови дружини, които нямат за база опълченските, са сформирани от двата набора — 10-а Севлиевска с командир граф Сполатбог, 11-а Ловешка и 13-а Еленска с командир щаба-капитан (по-късно майор) Константин А. Рудановски. След двата набора 9-а и 12-а дружини, които от февруари до края на октомври 1878 г. са на бивак в Арбанаси, имат почти пълен числен състав до 1000 войници и офицери (по 984 души)⁴⁶. В края на октомври 12-а дружина е преместена в Габрово и настанена в 8 частни къщи. 9-а Търновска дружина е настанена в сградата на бившия турски конак. Тя е в състав: 1 щаба-офицер, 12 оберофицери, 43 унтерофицери, 2 музиканти, 879 редовни и 13 нестроеви от които в строя 33 унтерофицери, 816 редови и 102 помощни с 4 каруци, 8 товарни коня и един кавалерийски кон, 915 пушки „Бердана“. Започнато е и превъоръжаване на 9-а дружина с пушки „Бердана“. Офицерите получават револвери, пушки „Шаспо“, „Шнайдер“ и „Пибоди-Мартини“⁴⁷.

Занятията в 9-а дружина започват на 1 ноември 1878 г. Грамотните войници са разпределени по равно в ротите. Отначало заниманията са гимнастика, маршировка, индивидуални занятия. След две-три седмици на най-добрите се дава оръжие като награда. През

втория месец се изучават начала на аритметиката, грамотност, гимнастика, военно майсторство. През третия месец се добавя и стрелба, а през четвъртия — взводни и дивизионни учения, пеши строй, повторение на наученото. През петия месец се провеждат взводно, дивизионно и батареино-конни учения и подготовка към общ изпит, който се провежда през втората половина на февруари. Особено внимание се отделя на стрелковата подготовка, фехтовка и на дисциплината. Същевременно на командирите се препоръчва да бъдат внимателни в своите разпореждания, изисква се да няма излишна строгост, жестокост, но не и снизходителност. Самите те трябва да служат за пример на войниците. От 30 януари 1879 г. се поставя началото на обучението на младежите от предказармена възраст⁴⁸.

Другото военно подразделение на територията на Търново е скорострелната пеша артилерийска рота. Първоначалният ѝ състав пристига в града на 26 декември 1878 г. под командуването на щабс-кап. Николай Василиевич Илин, който известно време преди това е командир на 8-а опълченска дружина. Артилеристите се установяват на квартири на Марино поле. Поради демобилизация на руските войници и офицери ротата е попълнена с българи от втория набор до 250 души и се оформя като артилерийска рота № 3 на БЗВ⁴⁹.

Търновската конна сотня № 3 от БЗВ е разположена в Самоводене още през юли в състав от 164 души под командуването на кап. Франкенгейзер и адютанта му прапорщик Ермолаев⁵⁰.

На 13 септември 1878 г. сборната сапъорна рота под командуването на подполк. Гапонов се прехвърля от Пловдив в Г. Оряховица и се установява на квартири. Част от нея начело с подполк. Гапонов се отделя и образува сапъорна учебна рота, настанена в Лясковец. Тя съществува до края на май 1879 г., когато е разформирована. Лясковчани се отнасят с голямо уважение към офицерите и войниците. През февруари 1879 г. жителите на града тържествено връчват на ротата почетно знаме в памет на Освобождението на България. По това време в учебната рота са зачислени 870 души.

Останалата част от сборната сапъорска рота в Г. Оряховица след попълнение с българи от втория набор до 484 души се оформят сапъорна и военнопинженерна част на БЗВ под командуването на инж. щабс-кап. Е. С. Саранчов и адютант подпор. Жданов. Горнооряховската община определя за казарма сградата на турската джамия. В нея и съседни къщи се помещават 4-те взвода — учебен, понтонен, минен, телеграфен. През март 1879 г. инж. кап. Е. С. Саранчов предлага за одобрение проект за сформирание на самостоятелна военно-телеграфна рота, която при мирно време да има 3 офицери и 80 войници, а при война — 4 офицери и 138 войници. Предложението е прието. За старши на сформираната телеграфна команда е назначен унтерофицерът Александров и за негов помощник поручик Саммер⁵¹.

Търновската, Горнооряховската и Лясковската общини изпитват големи затруднения по изхранването на войската в района си и особено при военни учения, когато се съсредоточават повече дружини на лагерен сбор⁵². Задълженията на общините по издръжката на войската продължават до създаването на Министерството на войната. По това време в Търновски окръг е съсредоточена една шеста от БЗВ, разположена на територията на очертаното от Берлинския конгрес Княжество България. Разходите за 20-хилядната българска армия били над 9 млн. франка годишно или по 400 франка на войник⁵³. Голя-

ма помощ за доставката на облекло, обувки, снаряжение и въоръжение на БЗВ оказват руското командване и Славянският благотворителен комитет. Доставени са руски униформи, „тъй както населението поради голяма бедност не е в състояние да си достави“⁵⁴. Търново е един от пунктовете за интендантско и артилерийско продоволствие (Марино поле), което в известна степен облекчава снабдяването в дружините. През 1878 г. на търновското интендантство са предадени 2850 броя пушки „Кринка“, още 300 броя с дълъг щик и 150 броя драгунски, 180 драгунски саби (шашки), револвери и други. През ноември са получени трофейните (от турската армия) 52 броя пушки „Пибоди-Мартини“, 939 броя пушки „Шаспо“, 250 броя пушки „Шнайдер“, 1025 ятагана, обозни и строеви (ездитни) коне⁵⁵.

Войниците от отделните родове войски се отличавали освен по пагони, емблеми, портупени и по шапките (калпаци) с цилиндрична форма от овнешка кожа или вълненотъкан плат, високи 8 см (2 вершка — 4 по 2), различно по цвят сукнено дъно: синьо на кавалерията, червено на пехотата и кафяво на артилерията⁵⁶. Част от тези калпаци по поръчка на търновското интендантство се шиели в града.

Едно от големите затруднения е грижата за здравето на войниците и медицинското обслужване при струпването и суровите условия на живот на толкова много млади хора. В рапорт до началника на БЗВ от 10 януари 1879 г. полк. К. И. Кесяков се застъпва и моли от човеколюбие за подобрене на условията в Търновския затвор, където излежават наказаня войници от различни дружини. „Хората спят на гола земя — пише той, — без нар, без дюшек. Всички са без шинели, нито една стая не се отоплява, кал, воня, войниците не се водят на баня, няма отговорен постоянен надзирател“⁵⁷. Преценката на щаба е, че заболяемостта и смъртността в БЗВ са големи поради недостатъчния медицински персонал, а също и поради високата обща заболяемост на българското население, както и лошите жизнени условия⁵⁸. Освен тифусната епидемия се появяват и венерически болести, скарлатина, охтика (туберкулоза) и други. Старшият търновски губернский военен лекар Антон Шацфайер и фелдшерите Иван Чапиков и Анфил Гуляев не успяват да се справят с трудната ситуация. Често на помощ идват търновските градски лекари и женското дружество „Миротивий самарянин“. Затова главният лекар на БЗВ д-р К. Бонев, подкрепен от търновския губернатор кемер-юнкер Николай Щербински, прави предложение пред ген.-майор А. П. Шелейховски в Търново, София и Пловдив да бъдат открити фелдшерски школи⁵⁹. По това време общината ремонтира лазарета на Марино поле, като временно болните се изнасят на палатки⁶⁰.

В края на декември 1878 г. въз основа на решенията на Берлинския конгрес Временното руско управление започва пълното изтегляне на руските офицери от дружините на БЗВ в Източна Румелия. На тяхно място са изпратени най-подготвените български офицери, произвежда и обучава нови. Предпочитанията са към родените в Княжество България, като по този начин залага в Източна Румелия дейни сили, които няма да се примирят с разделението, а са и в състояние да организират и реализират при благоприятни условия една успешна съединистка акция. В тази връзка полк. К. И. Кесяков е изпратен в Пловдив, а подполк. Петр Тимофеевич Редкин идва от Пловдив в Търново. До пристигането на Редкин търновски губернский воински началник временно е майор фон Бремзен. В Източна Румелия са приведени

търновните Сава Муткуров, Стефан Мазаков, Константин Паница, Поликарп Чорбаджиев и Андрей Блъсков⁶¹.

В началото на февруари 1879 г. 9-а Търновска дружина започва да се подготвя за тържественото откриване на Учредителното събрание (19 февруари 1879 г.). В града пристига духовата музика на Бесарабския полк, която участва в парада⁶². През тези дни е проведен изпит и преглед в дружината в присъствието на княз А. М. Дондуков-Корсаков. В приветственото си слово към дружината той дава висока оценка на нейната организация и подготовка⁶³. През март в Прага е сформирана военна духова музика от 20 чехи наемници. Те пристигат с параход в Свищов, където са зачислени в БЗВ, облечени във военни униформи и изпратени в Търново. На 18 април в 12 часа на обед 9-а Търновска пехотна дружина в строй по 16 реда на взвод минава през града в церемониален марш начело с първата българска военна духова музика по случай приемането на Търновската конституция и избирането на княз Александър Батенберг за държавен глава⁶⁴.

С приемането на Конституцията, избирането на български княз и формирането на правителство се изчерпват прерогативите на Временното руско управление у нас. Руските войски напускат страната. Остават само ония руски офицери, които желаят да бъдат назначени на служба във войската на Княжество България⁶⁵. БЗВ съществува до края на май, след което е направена преномерация на дружините без тези в Източна Румелия. 9-а Търновска дружина става 17-а пехотна Търновска дружина на името на княз А. М. Дондуков-Корсаков.

От юни 1879 г. до създаването на полковата организация в армията през 1884 г. командир на 17-а дружина е майор Александър Осипович Балин де Балю, финландски аристократ, много уважаван от търновските граждани, човек с богата ерудиция и култура, с разбиране към проблемите на града. Той неведнъж оказва съдействие на градската община в нейните начинания. Така например още през януари 1879 г. вицегубернаторът на Търново Петко Каравелов моли началника на БЗВ ген.-майор А. П. Шелейховски за съдействие да бъде възстановена превърнатата в джамия църква „Св. 40 мъченици“, а митрополит Григорий да я освети в храм на българското воинство⁶⁶. Молбата му не могла да бъде изпълнена поради други неотложни задачи. По-късно общината потърсила съдействието на граф Балин де Балю и с помощта на войниците от поверената му дружина започва разчистване на църквата „Св. 40 мъченици“, която е превърната във военна църква, и са поставени основите на търновския военен празник на 22 март. Това е отбелязано и в спомените на П. Шишков. Когато ръководството на читалище „Надежда“ решило да построи театрален салон на мястото на старата турска кадийница, то се обърнало за съвет и помощ отново към командира на 17-а дружина. Балин де Балю дава войници за разрушаване на старата сграда и предложил да избера в читалищното ръководство инженерът от понтонните войски кап. Михаил Павлович Бениславски (поляк), който може да им бъде полезен като специалист и като търновски зет. М. П. Бениславски бил женен за Ани́ка (Ана) Панайодова от известна търновска търговска фамилия. Тя заедно с майка си Кирия́ки (по баща Язаджиева-Писарева) по поръчение на Михаил К. Сарафов шила знамето за търновските въстаници през 1876 г.⁶⁷ Кап. М. П. Бениславски бил много интелигентен човек, полиглот, много бързо научил български език. Често ходел из окръга и подпомагал за поправката на стари и построяването

на нови мостове. Бил много контактен и хората го обичали. Починал млад и бил погребан в двора на военната църква „Св. 40 мъченици“. Бениславски бил командир на 3-а рота от 17-а дружина с ординарец поляка Блащик. Той бил голям приятел с командира на сапйорно-инженерната рота инж. подполк. Евграф Семьонович Саранчов. Заедно живеели на квартира в Панайодови. Чрез брака си с Ана Бениславски се сродил с други двама офицери от 17-а дружина — командирът на втора рота кап. Николай Василиевич Белов по-късно (генерал), женен за братовчедката на жена му Стефани Писарева, както и с командира на 4-а рота кап. Емилий Августиневич Сенкевич, женен за сестрата на Стефани Пелагия, която заминала с него за Полша през 1884 г. Потомците от рода Писареви си спомнят за леля Пелаги като за изтънчена знатна дама, модна, с изискани обноски и богата култура⁶⁸.

На гърба на снимката на командирите на 17-а дружина са написани още интересни подробности от техния личен живот. Така например синът на ген. Белов се оженил по-късно за дъщерята на проф. Георги Н. Златарски (търновец) Веселина, която е внучка на търновския фабрикант и сарафин Стефан Сарафов-Сарафиди и Венетия. Командирът на 1-а рота кап. Николай Иванович Павлович, който както и Сенкевич служил дълго време в Търново, се оженил за търновската учителка Христина Желязкова, умна, очарователна и уважавана. И други руски офицери се оженили за търновки, защото ги намирали разумни, скромни и културни. Майор Галицникий се оженил за сестрата на кап. Поповилиев, а кап. Вашкевич — за Етерни Парамонова. Руският аристократ, командир на 10-а Севлиевска дружина майор Сполатбог, след като често препускал до Търново, се оженил за Фроси Събева, известната по-късно знатна дама в Петербург Ефросина Себастиановна Сполатбог, покровителка на българските студенти.

Снимката дава информация и за българските офицери, помощници на командирите на роти. На първия ред отляво надясно са седнали подпоручик Хинко Маринов Караконовски от Ловеч, който след бунта на офицерите през 1886 г. емигрирал в Русия, и поручик Иван Степанович (Стефанов) Иванов от Стара Загора, починал в Търново и погребан в двора на църквата „Св. 40 мъченици“. На третия ред зад своите командири (отляво надясно) са помощниците им. Поручик Димитър Витанов е от стар търновски търговски род, починал в родния си град и погребан също в двора на военната черква⁶⁹. До него е поручик Добри Петков от Церова кория, женен за Бона, дъщеря на известния търновски търговец хаджи Николи х. Минчов. През 1885 г. е преместен в Чирпанската дружина. Участва в Сръбско-българската война като началник на Счетното отделение на фронта. Привърженик е на Стефан Стамболов. Като доверено лице е назначен от военния министър ген.-майор Сава Муткуров в Генералния щаб. Той е доставчик на оръжие система „Манлихер“ по програмата за превъоръжаване на българската армия. След падането на правителството на Ст. Стамболов е пенсиониран. Деец е на Народнолибералната партия. След арестуването на лидера ѝ Никола Генадиев през периода 1915–1918 г. той е негов заместник. Остава двама сина и едно осиновено сираче от Гюмюрджина, което довежда по време на войната⁷⁰.

В средата на снимката е военният лекар на 17-а пехотна Търновска дружина Михаил Петков Калпаклов (1848–1907), роден в Търново. Учил в средно медицинско училище в Букурещ (1863–1869), след което записва медицина в Париж (1870–1872), но завършва висшето

си образование в Букурещ (1877). Участвува в Сръбско-турската война (1876) и Руско-турската война (1877-1878). В 1883 г. като военен лекар в Търново защитава докторат в Букурещката медицинска академия⁷¹. До него на снимката е подпоручик Георги Панайотов (Котката), син на известния търновски печатар, издател и книжар Панайот хаджи Панайотов. По-надясно е поручик Поликарп Фьодорович (Тодоров) Чорбаджиев, търновец, герой от боевете при Шейново в състава на 4-а рота от 2-а опълченска дружина. Служи в 60-и Замоски полк, в 12-а Габровска дружина на БЗВ, в частите на източнорумелийската милиция. Учи офицерска стрелкова школа в Русия. Известно време е помощник ротен командир в 17-а дружина. През Сръбско-българската война е командир на Трънското опълчение, което спира сръбското настъпление на Моравската дивизия, а след това е на служба във Военното училище в София⁷². Както и мнозина от първите български офицери той се разболява и умира едва 28-годишен (1887). Погребан е в родния си град в двора на църквата „Св. 40 мъченици“.

Проследяването на конкретните факти от историята на първите военни подразделения на територията на Търново през 1877—1884 г. ни дава основание за следните изводи:

В Търново още по време на освободителната Руско-турска война за пръв път открито се прави опит за създаване на редовна българска войска, показват своята готовност да я подпомагат със средства. Макар и неуспешен, този опит е твърде показателен за перспективното виждане на търновската общественост за подпомагане не само на руските войски в хода на войната, а и за бъдещето на свободна България.

Търновската община оказва всестранно съдействие и създава условия за сформирание на нови опълченски дружини, улеснява преминването на всички части на освободителните руски войски. Редица млади търновци откликват ентузиазирано на повика да дадат своя принос за освобождението на страната. Част от тях се сражават на Шипка и при Шейново, а други осъществяват стражеви и полицейски функции, а когато се наложи, показват воинска доблест и чест.

Търново е не само стратегически пункт с важно политическо значение. Той е превърнат от руското командване в улюбено средище за резултатна военна подготовка на дружините от БО, БЗВ, а след това на войската на Княжество България. Чрез правилното насочване в дружините на най-добрите офицери е създадена организация, стил и модел на войнишка военна подготовка. Създадени са традиции на високи военни изисквания. Търновската военна школа е сурова, но ползотворна с оглед на целта. Не случайно по-късно 6-и, а след това и 18-и пехотен полк показват високи воински качества и победи по фронтовете.

Търново дава на българската войска млади и талантиливи офицери, възпитаници на руските военни училища и академии, на Военното училище в София, които вземат дейно участие в Съединението, Сръбско-българската, Балканската, Междусъюзническата и Първата световна войни.

Военните дружини на територията на Търново се вплитат тясно в историческата съдба и ежедневие на града, остават спомени за редица талантиливи руски и български офицери, имат определен дял и внасят допълнителен колорит в неговата социална структура, в поведението на търновското офицерство и отношението и взаимодействие-

то на търновската общественост с него. Първите търновски дружини имат съществена роля и място в общонационалните въоръжени сили за защита на страната, а градът се превръща в първия център за командването на българската редовна войска.

БЕЛЕЖКИ

¹ Членове на комитета по реда на снимката отляво надясно са: Кръстю Мюфетчиев (офицер), Никола Х. Шанов (табак), Паскал Петров, Прокопи Шишков (търговец), Еню Трифонов (табак), Никифор монах, Николи Шишков (търговец), Янко Христов, Михаил Н. Михов, Петър П. Генков (учител), Панайот Бечев (учител).

² Окръжен исторически музей (ОИМ) — В. Търново, ф. В 3—III—3.

³ Пак там, ф. В 11—III—5.

⁴ Българската земска войска 1878—1879 г. Сборник от документи и материали, С., 1959, с. 303.

⁵ ОИМ — В. Търново, ф. В 512—IV—4.

⁶ По сведения на Илия Маринов, София—1000, бул. Хр. Ботев 20.

⁷ История на 18-и пехотен Етърски на Негово величество цар Фердинанд I полк 1889—1939 г., С., 1939, с. 5—7.

⁸ ОИМ — В. Търново, инв. № 781, Възраждане, експозиция.

⁹ Стойчев, И. Неизвестен ръкопис на Николай Григориевич Столетов относно българското опълчение от 1877—1878 г., ВИСБ, 1953, № 4, с. 418—419.

¹⁰ Овчаров, Д. Неуспешен опит за създаване на редовна българска войска по време на Освободителната война 1877—1878 г., ИОИМ — В. Търново, № 4, В., 1968, с. 97—100.

¹¹ Депрерадович, Ф. Из воспоминаний о Русско-турецкой войне 1877—1878 г., С. Петербург, 1881, с. 194—195.

¹² Бележити търновци, С., 1985, с. 298—299; В сраженията при Пирот в 1885 г. участва португей-юнкер Българов.

¹³ Шишков, Прокопи. Спомени. Препис машинопис, Справочен фонд на отдел „Възраждане“, Биографии на опълченци.

¹⁴ Пак там.

¹⁵ Славянский сборник. Славянский вопрос и русское общество в 1867—1878 годах, Москва, 1948, с. 182—185.

¹⁶ ОИМ — В. Търново, отдел „Възраждане“, Справочен фонд. Биографии на опълченци.

¹⁷ Българското опълчение. Сборник от документи и материали, т. 2, С., 1959, с. 195—197.

¹⁸ ОИМ — В. Търново, отдел „Възраждане“, Справочен фонд. Биографии на опълченци.

¹⁹ Българското опълчение. Сборник..., с. 136, 147, 204.

²⁰ Пак там, т. 1, С., 1956, с. 266, 399, 400, 490, 512—517.

²¹ Пак там, т. 2, с. 195—197.

²² Пак там, с. 146—147.

²³ Пак там, 161—169.

²⁴ Пак там, с. 220, 221, 233.

²⁵ Пак там, с. 188.

²⁶ Пак там, с. 267; Депрерадович, Ф. Пос. съч., с. 196—197.

²⁷ Българското опълчение. Сборник..., т. 2, с. 200—201, 230—231.

²⁸ Пак там, с. 207.

- 29 Пак там, с. 271.
- 30 Пак там, с. 253.
- 31 Пак там, с. 275, 290.
- 32 Пак там, с. 291—295.
- 33 Пак там, с. 349, 354, 359.
- 34 История на 18-и пехотен Етърски... полк, с. 8.
- 35 Българското опълчение. Сборник..., т. 2, с. 447—450, 452, 453, 455, 458.
- 36 Пак там, с. 439, 489, 492; Българската земска войска. Сборник документи и материали, С., 1959, с. 542—544, 560—563, 623, 610, 713, 715.
- 37 Българското опълчение. Сборник..., т. 2, с. 497, 521, 553.
- 38 Шишков, Прокони, Спомени, препис-машинопис, отдел „Възраждане“, Справочен фонд — Биографии на опълчени.
- 39 Българското опълчение. Сборник..., т. 2, с. 541, 547.
- 40 Пак там, с. 592—593.
- 41 Пак там, с. 667—669.
- 42 Пак там, с. 624.
- 43 Българската земска войска, с. 594.
- 44 Пак там, с. 340—341.
- 45 Пак там, с. 421, 576, 584.
- 46 Пак там, с. 354—355, 370, 395, 607.
- 47 Пак там, с. 116, 196, 207, 488—489.
- 48 Пак там, с. 427, 494, 495, 498—499, 635.
- 49 Пак там, с. 85, 317.
- 50 Пак там, с. 85, 244, 279, 318—319, 339, 369.
- 51 Пак там, с. 85, 244, 279, 318—319, 339, 369.
- 51 Пак там.
- 52 Пак там, с. 395, 400—401.
- 53 Пак там, с. 120.
- 54 Пак там, с. 65, 82.
- 55 Пак там, с. 196, 205, 207, 331—332, 339, 340—341.
- 56 Пак там, с. 327.
- 57 Пак там, с. 604.
- 58 Пак там, с. 115.
- 59 Пак там, с. 303, 545, 546.
- 60 Пак там, с. 431, 435, 439, 452, 466, 467.
- 61 Пак там, с. 303, 502, 552—553, 555.
- 62 Пак там, с. 303.
- 63 Пак там, с. 618—620.
- 64 Пак там, с. 305, 559.
- 65 Пак там, с. 555.
- 66 Пак там, с. 605, 606.
- 67 ОИМ — В. Търново, В ф. 70—V—28, ф. 522—IV—18, 19, 22.

68 Информацията е получена от сестри Георгиеви от В. Търново, ул. „Васил Друев“ 7, които са от рода Писареви по майчина линия.

69 Информацията е от надписа върху гърба на снимката на командирите на 17-а дружина, която се съхранява в семейство Анастасови.

70 По сведения на потомците на Добри Петков, събрани от Станчо Лешников, юрист-пенсионер, родоизследовател и краевед, които ми бяха любезно предоставени за ползуване.

71 Бележити търновци, с. 101, 102; Б. А. Авторите са допуснали грешка, като не са успели да видят идентичността на фактите и са раздвоили личността под две имена. Допуснати са неточности и нелогични връзки, а 17-а пехотна дружина на името

на княз А. М. Дондуков-Корсаков е представена като 17-а руска дружина, командувана от Дондуков-Корсаков.

72 В. „Народна армия“, № 10642, 13 май 1984 г.

MILITARY DETACHMENTS IN VELICO TURNOVO 1877—1884

Kinka Panayotova

(resume)

Velico Turnovo had an important strategic position during the Russo-Turkish war and after it. Moreover, being the old capital of Bulgaria, it had its political importance as well. In the turbulent years from 1877 to 1884 the town was a centre for raising units of volunteer corps, which became the basis for the Bulgarian infantry, which later on became the basis for the army of the Bulgarian Principality. It was the Provisional Russian administration that conducted the transition from volunteer forces to the regular Bulgarian army by conscript. In a very short time gifted Russian officers managed to train quite a number of energetic young Bulgarian commanding officers, who would dauntlessly defend Bulgaria in the Serbo-Bulgarian war in 1885.

ГЕНЕРАЛ-МАЙОР САВА МУТКУРОВ

БАНЯ СТАНЧЕВА

Генерал-майор Сава Атанасов Муткуров е един от първите български офицери, участник в Освобождението и обединението на България, заслужил военен и държавен деец. Сведенията за неговия живот и оценката на неговото дело са твърде разпокъсани и оскъдни, а в някои случаи неточни и противоречиви¹.

Въз основа на написаното за него досега, на обнародвани оригинални документи, заповеди и писма, спомени на съвременници, устни справки и информации от негови сродници си поставяме за цел да направим един по-точен и по-цялостен биографичен обзор на този позабравен от годините голям български патриот и военен министър. Възможно е в отделни колекции на лични и ведомствени архиви, съхранявани в ЦВА, БИА, ЦДИА и някои окръжни държавни архиви, както и в музейни фондове, да има неизползвани досега документи, снимки и спомени, които неминуемо ще дообогатят с нови конкретни сведения биографията на С. А. Муткуров — един от първите български генерали. Надяваме се също така, че много от почитателите му ще проявят интерес към неговата войнска съдба, ще разтворят семейните архиви, в които може да се съдържат неизвестни на широката общественост факти.

Фамилията Муткурови се счита за една от старите търновски фамилии. По всяка вероятност обаче, както подсказва съхранената у потомците родова памет, нейните корени трябва да търсим в селата от Сливенския балкан². Бащата Атанас Муткуров бил сред известните търновски медникари (бакърджии). Той често кръстосвал пътищата на Османската империя. Ползувал се сред търновци с име на буден и добър човек. Майката, сестра на Стоянчо П. Ахтар, също се откроявала с жив интелект, който умело възпитала у децата си — двама сина и една дъщеря.

По-големият брат на Сава Петър е роден през 1839 г. Учи във взаимното и класно училище в родния си град, а след това продължава образованието си в Атина. През 1862 г. се завръща в Търново. По това време градът е в разгара по подготовката на Хаджиставревата буна. Начело на бунта на българите стоял хаджи Ставри Койнов, пълномощник на Г. С. Раковски, капитан от българските доброволчески отряди през Кримската война (1853—1856). Четата на хаджи Ставри наброявала около 70 души. В състава на търновската чета, отправила се на 14 юни 1862 г. към Габровския балкан, е и Петър Муткуров. В неравен брой въстаниците били разгромени. И този опит за въстание в Търновско завършил с неуспех. Заловените бунтовници били изпратени на заточение в Диарбекир, Кюгая и Цариградската терсана³. Сред тях е и Петър, заловен на Еньовден (24 юни) — празника на Търново. По пътя той се разболял тежко. Будна и енергична въпреки трудностите, майка му намира начин да отиде в Цариград заедно с по-малкия си син Сава и прави всичко възможно да го освободи. Чрез приятелите на брат си и синовете му тя успява да про-

никне в затвора при първородния си син и дори да се грижи за неговото здраве. Въпреки това състоянието на 24-годишния Петър се влошава все повече. Майката издействува настаняването му в болница и дори освобождението му, но той умира в същия ден, в който получава свободата си (1867)⁴.

По-малкият син на Муткурови Сава е роден в Търново на 4 декември 1852 г. Учи във взаимното и класно училище в родния си град. Във връзка със заточението на брат му и поради отсъствието на бащата той е принуден да придружи майка си до Цариград. Времето, което Сава Муткуров прекарва в сърцето на Османската империя, не минава напразно. Майка му със съдействието на племенника си д-р Никола С. Ахтар успява да го запише в едно от реномираните учебни заведения Мектеба султанне (султанско училище)⁵, което дава и средно военномедицинско образование. Сава изживява много тежко загубата на брат си. В неговите очи той е герой за национално освобождение. Бихме казали, че примерът на по-големия брат предопределя в известен смисъл и неговата воинска съдба като борец за освобождението на своя народ и като защитник на свободата и целостта на родината.

След смъртта на брат си (1867) С. Муткуров не може да остане в турската столица, където всичко го гнети и предизвиква болка и ненавист към поробителя. С турската ученическа униформа той се озовава в Одеса, вероятно укрит в руски кораб. Там постъпва в Юнкерското пехотно училище, което завършва през 1872 г. и остава на служба в руската армия като унтерофицер⁶.

През 1876 г. Сава Муткуров участва в Сръбско-турската война в състава на руско-българската доброволческа бригада под командването на полк. Н. Медведовски. За командири в частите на двата батальона били назначени руси и българи, които са руски военни възпитаници. Вторият български батальон бил командван от кап. Райчо Николов. Всички български доброволци били проникнати от прокламацията на ген. М. Г. Черняев: „Ставайте всички българи като един човек, вече е настанал часа да сразиме неприятеля и от робството му да се избавиме!“. Стратегическият план предвиждал настъпление по направление на Ниш—София—Цариград. Бойното кръщение на Сава Муткуров е на 16 септември 1876 г. на височината на брега на р. Морава при Кривет-Гредетин. В това сражение руско-българската доброволческа бригада, командвана от полк. Хорватович, показва голяма храброст и воля за победа и постига големи бойни успехи, отхвърляйки превъзхождащите сили на противника.⁷

През пролетта на 1877 г. Сава Муткуров се връща в Русия и е зачислен в 53 Волински пехотен полк като помощник ротен командир. С този полк той участва в Руско-турската освободителна война (1877—1878). Полкът е включен в 14-а пехотна дивизия под командването на ген.-майор М. И. Драгомиров, която има за задача да форсира р. Дунав при Свищов на 15 (27 н. ст.) юни 1877 г., да създаде предмостие и да осигури превърлянето на Дунавската армия. Сава Муткуров участва с Волинския полк във форсирането под убийствения огън на бреговата турска артилерия, в ожесточените боеве на левия фланг на подстъпите към Свищов⁸. На 16 (28 н. ст.) юни следобед градът е освободен. Споменът за неописуемата радост на първия свободен български град, за което дава своя принос и прап. Сава Муткуров, навярно завинаги е останал у него. Волинският полк оста-

ва в града на почивка и осигурява реда по движението и прехвърлянето на основните войски. През септември-декември 1877 г. той участва в боевете на Шипка и при Шейново. За проявен героизъм в Руско-турската освободителна война подпор. Сава Муткуров е награден с офицерските ордени „Св. Станислав“ (IV степен) и „Св. Анна“ (IV степен).

След подписването на Сан-Стефанския мирен договор (1878) в съответствие с неговия чл. 6 започва сформирването на Българската земска войска (БЗВ). За нейно ядро послужили дружините на Българското опълчение, попълнени от мобилизираните през април и август български младежи от първи набор. Създадени са и нови дружини. За командири на БЗВ са назначени опитни руски и български офицери, извадени от състава на руските военни подразделения. Поради това че Берлинският конгрес (1878) разкъсал териториалната цялост на Сан-Стефанска България, част от дружините на БЗВ остават в новооформената област Източна Румелия. Временното руско управление по силата на този нов договор е задължено да изтегли офицерите си от българските дружини. Затова от началото на 1879 г. дипломатическите и военни представители на Русия в Пловдив се стремят да назначат в дружините на източнорумелийската милиция проруски настроени български офицери. В това те виждат и перспективата за бъдещото обединение на България¹⁰.

През декември 1878 г. поручик Сава Муткуров е изпратен на служба в 20-а Пловдивска пеша дружина. По това време за началник на източнорумелийската милиция и жандармерия е назначен гвардейският полковник Константин Искров Кесяков, преди това командир на 1-а дружина на Българското опълчение и губернерски воински началник от БЗВ в Търново¹¹.

По време на своята служба в Източна Румелия Сава Муткуров се проявява като способен и дисциплиниран офицер и голям патриот. Неговите качества са оценени от полк. К. И. Кесяков. На 12 август 1881 г. е произведен в чин капитан, а през март 1882 г. — в чин майор и назначен за началник на администрацията и жандармерията в Главния щаб на източнорумелийската милиция. Като такъв той играе важна роля в съединението на Източна Румелия с Княжество България. Той осигурява сигурността на жандармерията, в която служат офицери от руски, френски, немски и английски произход, осъществява връзката ѝ с войските под общото командване на майор Данаил Николаев.

Съединението има своя предистория. Като националноосвободително и националнообединително движение то преминава през спонтанния народен протест срещу Берлинския договор, дипломатическите акции от 1880 и 1884 г., изявява се в усилията за утвърждаване на тази област като жива и неразделна част от Княжество България. След неуспешния опит през 1880 г. от страна на политически дейци в Княжество България за създаване на тайна организация на 10 (22 н. ст.) февруари 1885 г. в Пловдив е основан Български таен централен революционен комитет (БТЦРК) с председател Захари Стоянов. Според Илчо Димитров по всяка вероятност именно княз Александър Батенберг е преценил, че мястото на З. Стоянов е в Пловдив. Със славата си на апостол на Априлското въстание по тези места, на смел защитник на народните права, с популярността си, добита от „Записки по българските въстания“, а и с откритата си позиция срещу по-

литиката на княза той е най-подходящият да оглави движението за съединение¹². Първоначално БТЦРК замисля „революция морална и с оръжие за освобождението на Тракия и Македония“, като започва да изгражда повсеместно комитети. Решителен тласък на борбата за съединение дава обединението на трите централни комитета — БТЦРК начело със З. Стоянов, дружество „Македонски глас“ — София, с председател Димитър Ризов и комитет „Искра“ — Русе, начело с търновеца кап. Константин Паница. Създаването на единен таен комитет за обединението на двете Българи на 25 юли 1885 г. в Дермендере (днес с. Първенец, Пловдивско) с председател Захари Стоянов временно оставя на по-заден план македонския въпрос и като непосредствена задача, по-близка за реализиране, си поставя съединението на Източна Румелия с Княжество България. Набелязват се политическите, стратегически и организационни мерки за осъществяване на съединението чрез участието на армията. За реализирането им спомага твърде много политическата опитност на Д. Ризов, военните знания и интелигентност на кап. К. Паница¹³.

На 14 август се състои последното по-важно заседание на БТЦРК, на което се потвърждава решението за съгласувани действия на въоръжените сили в удобен момент с подкрепата на целия народ. Изпращат се двама делегати — майор Сава Муткуров и Димитър Ризов — със специални пълномощия на комитета да разговарят с княз Александър Батенберг по всички въпроси за осъществяване на съединението, за неговото лично участие, като самият акт на провъзгласяването да стане от негово име¹⁴. Както се вижда, задачата на майор Сава Муткуров в тази мисия е много отговорна и трудна. Самото тайно пътуване на началника на администрацията и жандармерията при Главния щаб на източнорумелийската милиция е и голям риск, който може да поеме само човек, който е уверен в себе си и в своите възможности. Срещата с княз Батенберг се състои на 29 август в Шумен по време на военни маневри на войските на Княжество България. Постигнато е споразумение по много въпроси, но официалният отговор на княз Александър Батенберг за участието му във военен преврат е уклончив¹⁵. Всъщност може да се каже, че мисията им е успешна. Те получават неофициалното одобрение на българския княз за обединението на България.

Волевите качества, самообладанието и мъжеството на Сава Муткуров проличават и по време на съединението. На 6 септември на разсъмване в присъствието на Д. Николаев, Д. Филев и С. Муткуров се осъществява арестуването на главния управител на Източна Румелия Гаврил Кръстевич. Наблюдавайки Муткуров, З. Стоянов имал чувството, че той се готви за преглед на войските, а не за преврат. „Вълнуващи моменти, които в сто години един път се случват!“. „Това „Долу!“ запали сухо и сурово, така щото и Араби паша с всичкото свое майорско величие, увлече се и такава нара нададе, щото като викаше „Долу“, сне си и шапката от главата. Муткуров си помръдна само единия мустак и каза: „Излишно е“, като махна в същото време на пашата да стъпи в приготвения за него файтон¹⁶“. След това Захари Стоянов и Сава Муткуров се отправят към градския съвет, където същия ден в Прокламация на БТЦРК в Пловдив е обявен съставът на Временното правителство на Източна Румелия. В него е включен и майор С. Муткуров¹⁷. Провъзгласяването на Съединението в Пловдив на 6 септември 1885 г. е тържествен момент. „Величестве-

ни са в тая минута майорите Николаев, Филев и Муткуров — пише З. Стоянов, — възседнали на коне, с голи сабли... Викаха... Да живее Съединението и българския княз Александър!¹⁸

Непосредствено след Съединението майор С. Муткуров е изпратен за командир на Айтоската дружина, с която се отправя към южната граница в очакване на нападение от страна на Турция. По това време е произведен в чин подполковник. Със започването на Сръбско-българската война частите, които командувал С. Муткуров, са превърнати на бойното поле. Назначен е за началник на войските на Царибродската позиция. В боевете при Пирот на 13—15 ноември 1885 г. командувал дясната колона на Западния корпус, състояща се от 6 дружини и една батарея, между селата Петерлаш и Милойковци¹⁹. Тя настъпва от района на Остри връх по десния бряг на р. Нишава. Колоната със силен артилерийски огън от околните височини на изток от Милойковци принуждава сръбските войски с разузнавателните си патрули да отстъпят бързо назад и да открият пътя към Пирот²⁰. На 16 ноември е сключено примирие.

След Съединението и Сръбско-българската война като началник на Пловдивския гарнизон авторитетът на подполк. С. А. Муткуров по-раства много. Той се ползува с голямо влияние сред офицерството, войниците и обществеността в Пловдив. Когато група български офицери русофили извършват преврат и смъкват княз Александър Батенберг, по внушение на английския консул в Пловдив Джонс Сава Муткуров и кап. В. Велчев подкрепят контрапреврата на Стефан Стамболов. Последният е имал голямо доверие на С. Муткуров като негов съгражданин, другар и съмишленик. Начело на войските от Южна България С. А. Муткуров настъпва към София, арестува инициаторите за детронацията на Александър Батенберг и иска тяхното най-тежко наказание. След контрапреврата той е утвърден от княза за главнокомандуващ²¹.

Последвалата наскоро абдикация на княз Александър Батенберг изправя страната пред тежка политическа криза. Като председател на Народното събрание на 25 август 1886 г. Стефан Стамболов съставя регентство: Ст. Стамболов, подполк. С. Муткуров и Петко Каравелов. Различията по много въпроси довеждат до конфликт между Ст. Стамболов и П. Каравелов. Поради това на 1 ноември 1886 г. с телеграма до III Велико народно събрание в Търново Петко Каравелов си подава оставката. По предложение на Ст. Стамболов на негово място като регент е избран друг съгражданин и съидейник на Стамболов, председател на III ВНС Георги Атанасов Живков²². Регентството управлява страната до идването на княз Фердинанд в България (2 август 1887 г.). Подполк. С. А. Муткуров изпълнява в него функцията на главнокомандуващ на българската войска.

Бурният политически живот кара Ст. Стамболов да търси повече верни хора, на които да се опре. В тази връзка той дори не се поколебава да се намеси в личния живот на любимата си най-малка сестра Мария. Стамболов възлага на своя довереник Сава Муткуров да му помогне в избора на съпруг за сестра си, като държал той да бъде влиятелна и перспективна личност. По-близките контакти, които установява Муткуров със семейството и самата Мария, предопределят неговата лична съдба. Той се влюбва и ѝ предлага брак, който се приема с одобрение от Стамболов. Мария много обичала и уважавала брат си Стефан и вероятно в желанието си бъде в негова услуга

и да не му противоречи потиска чувствата си към майор Петър Тантилов. Основание за това предположение ни дава фактът, че след ранната смърт на Муткуров много скоро тя свързва живота си със също овдовелия П. Тантилов вече с 4 деца. А може би красивата външност, природен интелект и изключителен чар на Сава Муткуров, този мълчалив, сдържан и влиятелен български офицер, да са пробудили естествени симпатии и чувства у Мария. Грижовна и всеотдайна съпруга, достойна дъщеря на Стамболовия род, тя дарява Муткуров с две красиви деца. Дъщеря му Венка по-късно се омъжва за Александър Кисъов от Елена, който е началник на жандармерията, а след това военен министър в правителството на Андрей Ляпчев. Синът му Атанас става офицер. Откроява се с красотата и интелекта си. Самоубива се като ерген на 26–27-годишна възраст по сантиментални причини²³.

След избирането на Фердинанд за български княз регентството и правителството си подават оставката. Новият държавен глава назовава Ст. Стамболов да състави правителство, утвърдено на 20 август 1887 г. За военен министър в новия кабинет е предпочетен дотогава изпълняващият длъжността главнокомандуващ 35-годишният подполк. Сава Муткуров. Той добросъвестно изпълнява задълженията си в продължение на 3 години и 5 месеца. През това време е повишен в чин до генерал-майор²⁴. Като военен министър показва редица делови качества и на първо място перспективно виждане за развитието на българската войска. Промените, които се извършват по негова заповед, в основата си имат дълготраен характер. По негова инициатива нашата войска е една от първите, които се превъоръжават с новото магазинно стрелково оръжие система „Манлихер“, образец 1885 г. Закупени са 60 хил. пушки. Този тип оръжие остава на въоръжение в българската армия до края на 40-те години²⁵. По заповед на военния министър са подготвени, внесени и приети от Народното събрание три важни за реда във войската закони: Закон за носене оръжие, Закон за общовойсковия обоз и Закон за носене тегобите на военната служба. По инициатива на министър С. А. Муткуров започва да излиза и първото българско военно списание „Военен журнал“ (май 1888 г.)²⁶.

Възникналият конфликт между княз Фердинанд и Стефан Стамболов се отразява и върху отношението на монарха към военния министър и сестра му госпожица Бушка (Ламбуша) Муткурова, внедрена от Стамболов като фрейлина на княгиня Мария Луиза²⁷. В тайно писмо до Рихард фон Мах, кореспондент на вестник „Кьолнише цайтунг“ в България, което да се отвори и публикува след смъртта му, в послеписа Стамболов споменава, че княз Фердинанд създава много неприятели на военния министър, негов зет. Последният неколкостранно желаел да подаде оставка, но Ст. Стамболов го възпирал²⁸.

В началото на 1891 г. заболяването на генерал-майор Сава Муткуров се влошило. По тази причина на 4 февруари той подава оставка и заминава на лечение в Неапол. Но там състоянието му се влошава още повече и вероятно е приет в болница в Рим, където умира от ангина пекторис (гърдна жаба) на 3 март 1891 г. Както отбелязва нашият известен антрополог д-р Йордан Йорданов, още в Италия според международните изисквания тялото е получило мимуфициране по определена рецепта и е запечатано в метален ковчег, след кое-

то е пренесено в София²⁹. Генерал-майор Сава Муткуров е погребан с воински почести в двора на църквата „Св. Спас“, която се намирала в центъра на София (зад градските хали), разрушена частично от бомбардировките през 1944 г. и напълно срината през 1971 г. Тогава гробът на Сава Муткуров е отворен, извършено е проучване от д-р И. Йорданов и останките са пренесени в централните софийски гробища³⁰.

Генерал-майор Сава Атанасов Муткуров е един от първите наши образовани офицери, с богата ерудиция и култура. Той е човек, съпричастен към борбите на своя народ за освобождение. Притежава верен усет за същността на главните събития, стреми се към тях и участва до постигане на целта. Външно спокоен, а всъщност разсъдителен, трезво преценяващ своите възможности, когато е необходимо, е готов да заложил и живота си, но не със саможертвата на обречения, а в името на победата и разумния риск.

Като човек на мисълта ген.-майор Сава Муткуров се стреми да види в перспектива даденото начинание, да се ориентира в политическата ситуация, за да намери изход от нея. Затова не можем да твърдим, че само фанатична привързаност към Стефан Стамболов го е водила в неговите действия. Фактът, че по негова заповед и с негово участие са разработени важни военни закони, че по негова инициатива излиза първото теоретическо военно списание и започва превъоръжаването на българската армия със съвременно оръжие, го характеризира като човек на перспективното виждане и действие.

Ген.-майор Сава Муткуров е един от плеядата български военни дейци, дали съществен принос за развитието на българската войска.

БЕЛЕЖКИ

¹ Енциклопедия на България, т. VI, 1988, с. 392; Военен журнал, 1925; № 6, с. 1; Българска военна история, т. II, С., 1884, с. 115; Бележити търновци, С., 1985, с. 322.

² По спомени на Надежда Г. Муткурова от София, ул. Прага 17: вторият клон на фамилията се води от братя на Атанас Муткуров, който се установява като занаятчия в Сливен.

³ История на България, т. VI, С., 1987, с. 133.

⁴ Поборник опълченец, Русе, 1898, с. 6.

⁵ Пак там,

⁶ Драганова, Т. Освобождението на Великотърновски окръг. В: Освободителната война 1877—1878 г. и Великотърновски окръг, С., 1977, с. 10.

⁷ История на България, т. VI, С., 1987, с. 422—425.

⁸ Енциклопедия на България, т. VI, С., 1988, с. 392.

⁹ Пак там

¹⁰ Съединението 1885 г., С., 1985, с. 46.

¹¹ Пак там..., с. 119.

¹² Димитров, И. Към идейното и политическо развитие на Захари Стоянов след Освобождението, В: Захари Стоянов и Съединението, Русе 1986, с. 17.

¹³ Дойнов, Д. Някои нови моменти за създаването и характера на БТЦРК и мястото на Захари Стоянов в тази дейност, В: Захари Стоянов и Съединението, Русе, 1986, с. 96—97.

- 14 Андонов, И. Спомени В: Спомени за Съединението 1885 г., С, 1980, с. 38—40.
- 15 Радев, С. Строителите на съвременна България, С, 1973, т. I, с. 506
- 16 Стоянов, З. Чардафон Велики, С, 1887, с. 243, 245, 249.
- 17 Съединението 1885 г., С, 1985, с. 74.
- 18 История на 18-ти пехотен Етърски на Негово величество цар Фердинанд I полк, 1889—1939 г., С, 1939, с. 30.
- 19 Българска военна история, т. II, 1984, с. 115.
- 20 Радев, С. Строителите на съвременна България, т. II, С., 1977, с. 68.
- 21 Алманах на Българската конституция, Пловдив, 1911, с. 608—609.
- 22 Пак там.
- 23 По информация от г-н инж. Г. Чехларов от София, родственик на Стефан Стамболов.
- 24 Ташев, Т. Военните министри на България (1879—1944 г.), В: Известия на националния военноисторически музей, № 8, С, 1989, с. 9, 26.
- 25 Пак там.
- 26 Пак там.
- 27 Ганчев Д. Спомени за княжеското време, С, 1973, с. 117.
- 28 Пешев П. Историческите събития и дейтели от навечерието на Освобождението до днес, С, 1929, с. 293.
- 29 По сведения на специалистите от Музея за история на София, януари 1991 г.
- 30 Йорданов И. В. Захари Стоянов и Съединението, С, 1986, с. 192, 194.

MAJOR-GENERAL SAVA MOUTKOUROV

Vanya Stancheva

(resume)

Major-general Sava Moutkourov was born in Velico Turnovo. He graduated the Infantry Cadet Accademy in Odessa. He took part in the Russo-Turkish war, was a close associate of Stefan Stambolov and in 1886 became one of the three regents of Bulgaria. He was minister of war from August 20, 1887 till February 4, 1891. Important military haws been passed in his day. Rearming of the Bulgarian army was carried out.

РЕЗУЛТАТИ И ПЕРСПЕКТИВИ НА ПРАИСТОРИЧЕСКИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ ВЪВ ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ РЕГИОН

ПЕТЪР ИВ. СТАНЕВ

Великотърновският регион географски се покрива с южната част на Дунавската равнина и Предбалкана, т. е. със средния и северната част на горния басейн на река Янтра. Посредством удобните си комуникативни речни тераси той играе в продължение на хилядолетия активна роля при разпространението на праисторическите, елинистични и антични културни влияния от Предна Азия и Тракия към земите северно от река Дунав¹.

Изследванията в областта на праисторията в региона през 1990 година навършват сто години. Най-ранните археологически проучвания на праисторически обект в България са извършени през 1890 година в пещерата „Полички“ до Дряновския манастир². От историко-графска гледна точка изследванията в региона се делят на три основни етапа: проучвания до Втората световна война, от 1945 до 1971 и след 1971 година.

Археологическите изследвания до Втората световна война са ограничени по площ. Изследователите извършват малки сондажи и се задоволяват с описание и най-общо датиране на базата на типологически сравнения, на разкритите по време на разкопките находки. На този етап това в много отношения се определя от общото методическо и научно ниво на праисторическите изследвания по онова време.

Резултатите от разкопките през 1890 година С. Юринич обнародва през 1892 г.³ Несъстоятелността на застъпените от автора на публикацията тези са забелязани и правилно за времето си реинтерпретирани от Рафаил Попов⁴.

В горния и средния басейн на р. Янтра значително по-целенасочени и задълбочени проучвания провежда Р. Попов. През лятото на 1897 г. той посещава някои пещери от Беляковското плато, които през следващите години стават обект на неговите изследвания. През 1899, 1901 и 1905 г. Р. Попов прави разкопки в пещерите източно от Беляковското плато⁵, а през 1906 и 1907 г. в тези северно от него⁶. През 1920 г. той отново обхожда Търновския край. Сега посещава пещерите около Дряновския манастир⁷ и района западно от В. Търново⁸. През 1937 г. подпомогнат от В. Арnaudов, асистент в Софийския университет, Р. Попов провежда сондажни проучвания в Голямата и Малката пещера до Дряновския манастир⁹.

На резултатите от проучванията си на пещерите от Беляковското плато Р. Попов се спира в няколко свои публикации, най-голям интерес сред които представлява монографичното му изследване „Беляковското плато. Пещери и доисторически селища“¹⁰. В него авторът извършва спелеологически и археологически анализ на резултатите от сондажните проучвания в пещерите. Археологическите материали от пласт „А“ той отнася към палеолита, а тези от пласт „В“ приема

за „неолитични“. През 1920 г. Р. Попов публикува спелеологически и кратки археологически данни за пещерите от Беляковското плато, тези около Дряновския манастир и Еменската пещера¹¹, а в 1938 г. обнародва резултатите от проведените през 1937 г. проучвания в Голямата и Малка пещера при Дряновския манастир¹². Според него от установените в пещерите до Дряновския манастир два пласта по-ранният се отнася към палеолита, а по-късният (алувиалният) той нарича неолитичен. Р. Попов приема, че по-голямата част от откритите в Еменската пещера материали са от неолита, но не са рядкост и такива от по-късно време.

В монографичното изследване на В. Миков „Предисторически селища и находки в България“, излязло от печат през 1933 година, има сведения за енеолитната селищна могила в землището на с. Драгижево¹³.

Част от археологическите материали от пласт „В“ в Голямата, Малката и Разцепената пещери при Преображенския манастир за пръв път по типологически път Джеймс Гол отнася към ранния неолит¹⁴.

През втория етап, от 1945 до 1971 г., праисторическите изследвания са съсредоточени върху Хотнишката енеолитна селищна могила¹⁵ и Еменската пещера¹⁶. Локализирани са и няколко неолитни и енеолитни обекта¹⁷. Поставя се и началото на интензивните археологически разкопки на хълма Царевец, в резултат на което са придобити значителни количества археологически материали от най-ранния тракийския културен пласт¹⁸.

В селищната могила източно от с. Хотница са изследвани най-късните строителни хоризонти. Откритите тук археологически материали се отнасят към късния енеолит. Изключителен научен интерес представляват откритите за пръв път у нас работилница за плоски костени идоли и златно съкровище. Уникалността на златното съкровище се състои в това, че заедно със съкровището от Варненския халколитен некропол и няколко други златни накити от Североизточна България представляват най-ранните златни предмети в световното изкуство¹⁹. Докато във Варна и другите обекти от Североизточна България златните накити са открити в некрополи, то тези от Хотнишката селищна могила произхождат от опожарено жилище в рамките на селищната могила.

Проучванията в Еменската пещера наложиха корекция в становището на Р. Попов относно времето на обитаването ѝ. По стратиграфски път със значителен археологически материал се доказва, че най-ранните ѝ обитатели са се настанили тук не през неолита, а в късния енеолит и след известно прекъсване са я населявали отново през средната бронзова епоха²⁰. В Еменската пещера са открити две златни халки от късния енеолит.

През този период бяха локализирани неолитните селища на територията на гр. Г. Оряховица²¹ и в местността Орловка северно от енеолитната селищна могила до с. Хотница²². Локализирана е и енеолитната селищна могила до с. Паскалевец²³.

Що се отнася до тракийското селище на хълма Царевец във Велико Търново, типологически се установи, че то е възникнало в края на бронзовата епоха и е обитавано през ранната и късна желязна епоха до установяването на римляните по тези места през I век²⁴.

Резултатите от археологическите проучвания на Хотнишката се-

лищна могила са представени в три статии на проучвателя ѝ Н. Ангелов²⁵. В една публикация от 1961 г. Я. Николова и Н. Ангелов обнародват резултатите от разкопките в Еменската пещера²⁶. Кратка информация за тракийския културен пласт намираме в някои публикации на Н. Ангелов²⁷. Нито едно от горепосочените изследвания няма претенциите за изчерпателност. В тях по-скоро е засегната най-общо топографията и стратиграфията на проучвания обект. Планиграфията, жилищното строителство, статистиката и типологията, най-вече на керамичния материал, са останали извън обсега на публикациите.

По въпросите на неолита през този етап информация намираме единствено в изследванията на Г. Георгиев²⁸ и Е. Комша²⁹.

Откритите в Голямата и Малка пещери при Преображенския манастир сърп от еленов рог и костени лъжички Г. Георгиев синхронизира с тези от Карановската селищна могила и ги отнася към ранния неолит³⁰. Същият автор определя откритите в селищата Орловка до с. Хотница и на територията на Г. Оряховица керамични фрагменти като синхронни на керамиката от Караново III в Тракия³¹. Е. Комша пръв вкарва в научно обръщение керамиката от неолитното селище в местността Орловка до с. Хотница и дава наименованието на култура Хотница I. Същата той синхронизира с култура Дудещи в Румъния³².

Третият етап от развитието на прαιсторическите изследвания във Великотърновския регион е най-активният. Свързан е с интензивни археологически проучвания в областта на палеолита, неолита, енеолита, прехода от енеолит към бронз, края на бронзовата епоха и желязната епоха.

Проучвания в областта на палеолита извършва българо-полска експедиция в Малката пещера до Дряновския манастир³³. Резултатите от изследванията на експедицията показват, че пещерата е обитавана през средния и късния палеолит. Към късния палеолит се отнасят и откритите в Малката пещера до Преображенския манастир кремъчни оръдия³⁴. Археологически материали от неолита в Малката пещера до Дряновския манастир не са открити³⁵. Такива не са установени и от проучванията в пещерата „Полички“ през 1972 г.³⁶.

Най-значими за региона са резултатите от проучванията в областта на неолита в средния басейн на р. Янтра. Археологическите разкопки са проведени в неолитната селищна могила Самоводене (неолит 1974—1990 г.)³⁷, прαιсторическото селище Качица (неолит и енеолит 1972—1979 г.)³⁸ и неолитното селище Г. Оряховица (1975—1976 г.)³⁹. В региона са локализирани: селищните могили Дайча и Дражана до гр. Златарица, селищната могила до с. Янтра, Голямата пещера до с. Пушево, теренните селища Къшлата до с. Хотница, Кая бунар до с. Хотница, Момин сбор, Козлек до с. Пушево, Камъка до гр. Г. Оряховица, до с. Драгижево, до с. Джулюница, до с. Любенци и до гр. Стражица⁴⁰.

В резултат на археологическите разкопки на неолитна селищна могила Самоводене, които продължават и сега, се откри архитектура и отделни находки с изключителна стойност за българската и европейска прαιсторическа наука. Селищната могила Самоводене със своите II строителни хоризонта в пет културни пласта от ранния и средния неолит е епоним на неолитната култура за Долния басейн на р. Дунав. Откритият тук култов комплекс с шахта от ранния неолит е най-ранния засег в Югоизточна Европа. Към ранния неолит се отнася и откритата фортификационна система, състояща се от ров, вал и

палисада. Тя е най-ранната на Балканския полуостров и има единствен паралел в Олтения, Румъния⁴¹. Към ранния неолит се отнася и жилище № 1, което има площ от 13 кв. м. По размери то е засега най-голямото жилище от неолита в Европа⁴². В периферията на селищната могила се откриха два комплекса от пещни съоръжения от средния неолит. Пещите имат по-особена конструкция, което ги отличава от типа пещи, характерни за Балкано-Дунавския неолитен комплекс⁴³. Имат единствен паралел в Олтения, Румъния⁴⁴. Това са най-ранните в Югоизточна Европа пещни съоръжения за изпичане вероятно на битова керамика⁴⁵. Особен интерес заслужава и откритата в средно-неолитен хоризонт знакова група, изобразена върху дъното на купа⁴⁶. Знаковата група от Самоводене заедно със знаците от Турдаш и Винча представляват най-ранната предписменост на Европа, с близо две хиляди години предшестваша писмеността на Месопотамия⁴⁷. По-нататъшното развитие на знаковите групи и знаците въобще намираме в енеолитните комплекси Градешница в Северозападна България⁴⁸, Караново VI в Тракия⁴⁹ и Тартария в Румъния⁵⁰. За съжаление знаковите групи от басейна на Средния и Долен Дунав не прерастват в писменост поради цялостния срив, настъпил в късноенеолитните култури в Югоизточна Европа. Краят на неолитната могила Самоводене съвпада с възникването на праисторическото селище Качица.

Праисторическото селище Качица се намира в западната част на съвременния град Велико Търново. Възникнало през прехода от среден към късен неолит, с няколко по-големи и по-малки прекъсвания, то е обитавано през късния неолит и ранния и късен етап на енеолита, т. е. близо 1000 години⁵¹. Единствената добра планиграфия на неолитен обект в региона се свързва с късноенеолитния IV хоризонт на праисторическото селище Качица⁵². Едно от откритите в жилищния хоризонт опожарено жилище е по-голямо от другите и е триделно. От Качица произхождат и единствените досега дати C_{14} за късния неолит на България. Некалибрираните дати от IV хоризонт (късен неолит) имат следните стойности: Блн. 1682—4240+50_{вс}, Блн. 1685—4210+50_{вс}, Блн. 1686—4240+50_{вс}, Блн. 1687—4220—50_{вс}⁵³. Изследванията на праисторическото селище Качица удължиха с над 3 000 години историческото развитие на гр. В. Търново⁵⁴.

Проучванията на неолитното селище Г. Оряховица дадоха поскромни резултати. Чрез тях се установи, че селището е обитавано през крайния етап на средния и през прехода към късния неолит⁵⁵. Това е най-ранното открито досега селище на територията на съвременния град Г. Оряховица.

Останалите неолитни селища все още са само локализирани. Тяхната хронология е изградена въз основа на типологията на керамиката и е включена в хронологията на основните обекти Самоводене и Качица⁵⁶.

По проблемите на неолита във Великотърновския регион след 1972 година са излезли от печат 18 самостоятелни публикации на Петър Станев, проучвател на неолитна селищна могила Самоводене, праисторическото селище Качица и неолитното селище Г. Оряховица. В тях са засегнати въпросите на поселищния живот, оръдията на труда, стратиграфията и периодизацията на неолитните култури, палеоикономиката, духовния живот и синхронизацията със съседни културни групи и райони. Направено е цялостно изследване на оръдията на труда, керамиката, остеологическия и палеоботанически материал.

Керамиката е обработена статистически и типологически, а на антропоморфната пластика е направена серията с тази от Усое I и II⁵⁷. Неолитните процеси в региона в една или друга степен намират място и в изследванията на Х. Тодорова⁵⁸, В. Николов⁵⁹, Е. Комша⁶⁰, М. Ника⁶¹ и Г. Георгиев⁶².

Проучвания от енеолита П. Станев е провел в праисторическото селище Качица и селищната могила Джулюница. Втори хоризонт в Качица е наситен с археологически материали от ранния енеолит. В селищната могила Джулюница се установи наличие на седем строителни хоризонта от ранния и късния енеолит. Проучванията се извършиха в северната част на могилата. Локализиран бяха и селищни могили в землището на гр. Златарица⁶³, гр. Лясковец⁶⁴, с. Сашево⁶⁵ и терасно селище в землището на село Беляковец⁶⁶. В резултат на обхождане на проучваните от Р. Попов пещери от Беляковското плато със студенти от ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ П. Станев установява наличието на енеолитни материали във всички пещери⁶⁷. Резултатите от проучването на енеолитните обекти в региона са намерили място в някои от публикациите на П. Станев⁶⁸ и в една публикация на П. Славчев⁶⁹. Особен интерес представлява колекцията от фино изработени кремъчни стрели от Качица⁷⁰.

Преходът от енеолита към бронзовата епоха заема основно място в проучванията на В. Илчева на праисторическото селище Хотница-водопада⁷¹. Материали от същия етап са открити и в сектор IX на праисторическото селище Качица и в сектор X на селището в местността Клисе баир в землището на с. Шемшево⁷². Резултатите от проучванията на селището Хотница-водопада са представени в публикациите на В. Илчева⁷³, а тези от Качица и Шемшево в някои изследвания на П. Станев⁷⁴. С една обобщителна публикация за бронзовата епоха регионът е представен от В. Илчева⁷⁵.

Продължаващите и през този етап активни археологически проучвания на Царевец увеличават познанията ни за тракийското селище както вътре в крепостната стена, так и извън нея⁷⁶. На тракийското селище на Царевец са посветени няколко публикации от авторите Н. Ангелов⁷⁷, М. Долмова⁷⁸ и П. Станев⁷⁹. С тях в научно обръщение са приведени както масов материал, така и някои данни за архитектурата на тракийското селище. Има данни и за обществено-икономическия и духовния живот на тракийското население, обитавало селището.

Като резултат от стогодишните проучвания и най-вече в резултат на изследванията през последния етап може да се приеме, че познанията ни за праисторията на региона чувствително са се обогатили. Значително са намалени и белите петна както в теренната работа, така и в обнародването на резултатите от изследванията. Независимо от това обаче пред бъдещите изследователи остават за разрешаване важни проблеми, свързани с праисторията на региона.

Проучванията в областта на палеолита и мезолита и в бъдеще според нас трябва да бъдат задача на специалисти от Археологическия институт, при което музеят ще изпълнява повече спомагателна и координираща дейност. Усилията тук трябва да се насочат към някои пещери от Беляковското плато и на първо място към Голямата и Малка пещера при Преображенския манастир и Царската пещера вдясно от извора на р. Раковец. Струва ни се, че на резултати от пост-

палеолитни изследвания в района трудно може да се разчита дори и при локализирането на такива обекти.

Що се отнася до изследването на неолита тук нещата стоят най-добре както по отношение на теренната и лабораторна работа, така и с цялостната обработка и обнародване на резултатите от проучвателската дейност. И тук обаче има известни празноти както в хронологията на неолита, така и в синхронизацията със съседни култури. Празнотата, отнасяща се до най-ранния керамичен неолит, би могла да се запълни с едни бъдещи проучвания в неолитното селище Орловец, намиращо се на северната граница на Великотърновския регион. Изясняването на къснонеолитните фази и най-вече на втората фаза на късния неолит може да се осъществи при едни бъдещи сондажни проучвания в терасните селища Орловка и Къшлата до с. Хотница. Проучванията на селищната могила Самоводене е абсолютно необходимо да продължат и в следващите десетина години.

Бъдещите изследвания в областта на енеолита би трябвало според нас да се съсредоточат в изясняването на въпросите, касаещи прехода от неолит към енеолит. За това може би ще спомогнат бъдещи разкопки на една от двете селищни могили (Дайча и Дражана) в землището на гр. Златарица, където бяха открити неолитни и енеолитни материали. Необходимо е още провеждането на проучвания на селищните могили до селата Хотница и Джулюница. За първия обект те са наложителни с оглед изясняване стратиграфията му от гледна точка на съвременните методически изисквания и с оглед облекчаване обработката на придобития вече масов материал. За втория обект такива проучвания са наложителни поради това че къснонеолитният културен пласт беше силно нарушен от намиращите се в района на разкопките коренища от едра дървесна растителност. Необходимо е в Хотница да се потърси енеолитният некропол с оглед евентуално изясняване на въпроса: златни накити от жилището и златни накити от некропола.

Едни бъдещи проучвания на селището в местността Клисе баир вероятно ще дадат нови данни за преходния период от енеолит към бронз. Засега остава непроучена и раннобронзовата епоха в региона. Налага се и едно по-цялостно изследване въобще на бронзовата епоха с цел придобиване на по-пълна информация за архитектурата, поселищния живот и масовия материал.

Цялостната обработка на данните от археологическите проучвания на тракийското селище на Царевец е абсолютно наложителна.

Едва тогава може да се пристъпи към една цялостна интерпретация на праисторическите изследвания във Великотърновския регион и съпоставка на резултатите със съседни по-близки и по-далечни региони.

БЕЛЕЖКИ

¹ Stanev, P., V. Ilcheva, M. Tchotchew, A. Pissarev. La culture matérielle des tribus thraces entre les rivières de Jantra et d'Ossam et leurs relations avec le Thrace. — Dritter internationaler trakologischer kongress, S., 1984, Bd I, p. 82.

² Юринич. С. Пещерата „Полички“ при Дряновския манастир. — Сб. НУ, VI, 1898, с. 362—378.

- 3 Пак там, с. 362—378.
- 4 Попов Р. Материали за предисторията на България — ГНМ, 1920, с. 52.
- 5 Попов Р. Беляковското плато. Пещери и доисторически селища. С., 1925, с. 8.
- 6 Пак там, с. 28.
- 7 Попов Р. Материали за предисторията на ..., с. 41.
- 8 Пак там, с. 42.
- 9 Попов Р. Голямата и Малка пещера при Дряновския манастир — ИБАИ, 1938, с. 314.
- 10 Попов Р. Беляковското плато ..., с. 6 и сл.
- 11 Попов Р. Материали за предисторията на ..., с. 41.
- 12 Попов Р. Голямата и Малката пещера..., с. 314 и сл.
- 13 Миков В. Предисторически селища и находки в България. С., 1933, с. 58.
- 14 Gaul I. H. The Neolithic Period in Bulgaria, American Scholl of Preistoric Ressearch — Buletin, 16, 1948.
- 15 Ангелов Н. Селищна могила при с. Хотница. Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. С., 1958, с. 389.
- 16 Николова Я., Н. Ангелов. Разкопки в Емената пещера — ИАИ, 1961, с. 297—316.
- 17 Неолитните и енеолитните обекти са локализиращи от Н. Ангелов.
- 18 Ангелов Н. Търновград през вековете — сб. Прослава на Велико Търново, С., 1978, с. 40 и сл.
- 19 Ангелов Н. Златното съкровище от с. Хотница — Археология, кн. I—II, 1959, с. 39; Иванов И. Енеолитният некропол при Варна — МПК, кн. 2—3, с. 44—47.
- 20 Илчева В. Проучване на бронзовата епоха по басейна на река Янтра, ГМСБ, кн. VIII, 1982, с. 21.
- 21 Станев П. Състояние на проучванията на праисторическите култури в централна Северна България — ГМСБ, кн. III, 1977, с. 15.
- 22 Пак там, с. 15.
- 23 Енеолитната селищна могила е локализирана от Н. Ангелов.
- 24 Ангелов Н. Търновград през..., с. 40 и сл.
- 25 Ангелов Н. Селищна могила при..., с. 389; Златното съкровище от..., с. 39; Работилница за плоски костени идоли — Археология, 1961, с. 43.
- 26 Николова Я., Н. Ангелов. Цит. съч., с. 297—316.
- 27 Ангелов Н. Тракийски културен пласт. Царевград Търнов, С., 1973, т. I, с. 262.
- 28 Георгиев Г. Ил. За някои оръдия за производство от неолита и енеолита в България. Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. 6., 1958, с. 370—375.
- 29 Комша Е. К вопросу об относительной хронологии и о развитии неолитических культур на Юговостоке Румынской народной республики и на востоке Н. Р. Болгарии — ДАСИА, VI, 1962, с. 58.
- 30 Георгиев Г. Ил. Цит. съч., с. 369—375.
- 31 Georgiev G. IL. Verbreitung und Entwicklung der neolithischen Kulturgruppen in Bulgarien — Actes du prer congrès international des Etudes Balkaniques et Sud — Est Europeens. II, S., 1969, p. 220.
- 32 Комша Е. Цит. съч., с. 58 и сл.
- 33 Гинтер Б., Н. Сираков. Резултати от разкопките в пещерата „Бачо Киро“ през 1973 г. — Археология, 1974, кн. 2, с. 8.
- 34 Попов Р. Беляковското плато..., с. 19.
- 35 Информацията дължа на Н. Сираков.
- 36 Проучванията са извършени от Д. Димитров, а материалите са експонирани в Дряновския манастир.

- 37 Станев П. Стратиграфия и периодизация на неолитните обекти и култури по басейна на река Янтра — ГМСБ, кн. VIII, 1982, с. 3.
- 38 Пак там, с. 7.
- 39 Пак там, с. 6.
- 40 Пак там, с. 12 и сл.
- 41 Станев П. Най-старата писменост — В-к Велико Търново, бр. 1, 1990; M. Nica. Nouvelles données sur le neolithiques ancien d'Olténie — DACIA, XXIII, 1977, p. 31, fig. 14.
- 42 Станев П. Поселищен живот през неолита по басейна на река Янтра. — ГМСБ, кн. VI, 1981, с. 5.
- 43 Станев П. Най-старата..., с. 11.
- 44 Nica M. et T. Nita. Les établissements neolithiques de Leu et Padea de la zone d'interférence des cultures Dudești et Vinca — DACIA, XXIII, 1979, p. 38, fig. 4, p. 62, fig. 23.
- 45 Petarch. G.
- 46 Станев П. Археологически данни за духовния живот през неолита в басейна на река Янтра — ГМСБ, кн. XIV, 1988, с. 18.
- 47 Пак там, с. 18.
- 48 Nicolov B. Signes sur des ouvrages en argile de l'époque préhistorique en Bulgarie occidentale — Studia Praehistorica, 1986, p. 160.
- 49 Миков, В. Г. Георгиев. Надписът върху кръглия печат от Караново — Археология, кн. 1, 1969, с. 1—13, обр. 1—3.
- 50 Vlassa N. Neolithicul Transilvaniei, Cluje-Napoca, 1976, p. 41.
- 51 Станев П. Праисторически и тракийски селища на територията на град Велико Търново — История на Велико Търново, т. 1, С., 1986, с. 22—30.
- 52 Станев П. Поселищен живот през..., с. 8.
- 53 Станев П. Културни връзки и взаимоотношения. Произход. Релативна и абсолютна хронология на неолитните култури в централна Северна България — ГМСБ, кн. XI, 1985, с. 27.
- 54 Станев П. Праисторически и тракийски селища..., с. 19—33.
- 55 Станев П. Стратиграфия и периодизация..., с. 6.
- 56 Пак там, с. 10—14.
- 57 Сериацията е извършена от И. Вайсов.
- 58 Тодорова Х. Тридесет години праисторически проучвания в България. — Сп. Векове, кн. 4—5, 1974, с. 85; Todorova H. Das Chronologiesysteme von Karanovo im Lichte der neuen Forschungsergebnisse in Bulgarien — Slovenska archeologia, N., XXIV, 1981, p. 207.
- 59 Николов В. Неолитно селище в Горна Оряховица. В: Сб. Студенски проучвания, т. III, 1975, с. 21—40.
- 60 Comsa E. Données sur la civilisation de Dudești — Praehistorische Zeitschrift, 46 Band, 1971, Heft 2, p. 195.
- 61 Nica M. La culture de Dudești en Oltenie — DACIA, XX, 1976, p. 71.
- 62 Георгиев Г. Развита родова община през повокаменната и меднокаменната епоха. — История на България, т. 1, 1979, с. 82.
- 63 Станев П. Състояние на проучванията..., с. 16.
- 64 Славчев П. Стари селища и находки в землището на гр. Лясковец. Известия на ОИМ — Велико Търново, кн. V, 1972, с. 33.
- 65 Селищната могила е локализирана от Н. Ангелов.
- 66 Селището е локализирано през 1975 г. от П. Станев; Станев П. Състояние на..., с. 15.
- 67 Станев П. Праисторически и тракийски селища..., с. 22.
- 68 Пак там, с. 22; Станев П. Неолитни и раннохалколитни селища по средното течение на река Янтра — ГМСБ, кн. II, 1976, с. 7 и сл.

- 69 Славчев П. Цит. съч., с. 37.
 70 Кънчев К., П. Станев. Кремъчни върхове за стрели от Великотърновския край и употребата им като оръжие през халколита — ВИС6, кн. 6, 1982, с. 146.
 71 Илчева В. Цит. съч., с. 18 и сл.
 72 Станев П. Праисторически и тракийски селища..., с. 28.
 73 Илчева В. Цит. съч., с. 18.
 74 Станев П. Праисторически и тракийски селища..., с. 28—29.
 75 Илчева В. Цит. съч., с. 17—24.
 76 Ангелов Н. Тракийски културен пласт..., с. 262.
 77 Пак там, с. 262.
 78 Долмова М. Към въпроса за тракийското селище на Царевец — Thracia, VI 1984, с. 236.
 79 Станев П. Праисторически и тракийски селища..., с. 30—34.

RESULTS AND PERSPECTIVES OF THE PREHISTORIC RESEARCH IN THE REGION OF VELICO TURNOUO

Peter Stanev

(resume)

Till the second world war the basic research for the region had been done on Belyakovets plateau and in the caves near Dryanovo monastery. From 1945 to 1971 archeological excavations were carried out on Hotnitsa settlement mound, in Emen cave and at the Thracian cultural layer on the hill of Tsarevets.

Most intensive ressearch work has been carried out since 1971. Archeological excavation work has been carried out or is still being carried out in the small cave near Dryanovo monastery, on the neolithic settlement mound near Samovodene, in the prehistoric settlement of Katchitsa, near Turnovo, in the neolithic settlement near Gorna Oryahovitsa, on the eneolithic settlement mound near Djulyunitsa and in the prehistoric settlement of Hotnitsa, near the waterfall.

The problems of the region are the topics of papers by R. Popov, V. Mikov, James Gall, P. Stanev, V. Ilcheva, H. Todorova, G. Georgiev, V. Nicolov, E. Komsha, M. Nica, In the future, research should be directed toward excavating new sites in the region which can highlight the prehistory of the region.

ТЕХНИКО-ТЕХНОЛОГИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА ГЛИНЕН СЪД ОТ НЕОЛИТНА СЕЛИЩНА МОГИЛА САМОВОДЕНЕ

ЮЛИЯ ГЕНЧЕВА

Въпросът каква е била технологията за правене на глинени съдове е привличал вниманието на много специалисти¹. В българската пранстория с технологията на керамичното производство по-задълбочено се е занимавал В. Миков².

Глинени съдове от неолитната епоха се характеризират с голямо разнообразие на формите и украсата. В тях поражда умението на неолитния майстор да предаде с изключително чувство за мярка и красота както съразмерност на формата, така и ритъм при разполагането на орнамента. Интересно е да се проследи какъв е бил цялостният технико-технологичен процес при изработването на глинени съдове от ранния неолит, когато произвеждащата икономика налага принципно нов начин за ползуване на хранителните продукти.³ За района, в който технологията не е изследвана, проблемът стои открит.

През 1988 г. по време на археологически разкопки на неолитна селищна могила Самоводене, намираща се на 9 км северно от гр. Велико Търново, бе открит голям глинен съд⁴. Съдът е намерен в квадрат V_2^A . IX строителен хоризонт, в жилище, което е било опожарено (краен етап на ранния неолит)⁵. Той е изпълнявал функция на хранилище. Поради големия престой в културния пласт след откриването му и вследствие на настъпилата промяна във физико-химичните условия на средата, съдът се намираше във фрагментирано състояние — обр. 1. Полевата консервация успя да предотврати по-нататъшното му разпадане. Консервацията на съда е извършена с разтвор на Винавил К-50 в етанол. Видът на съда след реставрацията е показан на обр. 2. Консервационно-реставрационният процес е осъществен от автора на изследването⁶.

Технико-технологичното изследване започна преди консервационната намеса. Използвани са следните анализи: кристалооптичен, granulометричен, имерсионен, рентгеноструктурен, емисионен спектрален, микроскопичен, метод за разделяне на мономинерални фракции и дактилоскопия.

Типологически съдът се отнася към подтип Аз⁷. Липсва устието на съда. Неговите размери са следните: запазена височина — 46 см, диаметър на най-изпъкналата част — 50 см, диаметър на дъното — 14 см. Дебелината на стената е 1,2 см. До 35 см формата е по очертанието на овала, след което става скосяване на стената към дъното. Тази граница се очертава от шнур, украсен чрез прищипване с пръсти на всеки 1—1,5 см⁸. Подобна украса е характерна за грубата керамика от неолитна селищна могила Самоводене. Стените на съда са украсени с барботинна техника.

В напречен разрез на фрагмент от съда се наблюдават три слоя. След моделирането на съда повърхността на черепа е покрита с око-

до 1 мм слой по-пречистена глина. Тази шликовка е нанасяна в течно състояние и покрива равномерно керамичния череп.

Наличието на релефни следи от възглавничките на пръстите на ръцете дава основание да се твърди, че глината, върху която се е постигнал този ефект, е била в полусухо състояние. Положението на пръстите на ръцете е следното: показалец, среден и безименен⁹. Малкият пръст почти не е участвувал. Движението на пръстите е от дъното нагоре и обратно, праволинейно и вълнообразно — обр. 3, обр. 4 и обр. 5. На места се вижда тройна примка — обр. 6. Следите, оставени върху повърхността на съда, са динамични, докато статични липсват.

Формата на съда, големината на най-изпъкналата му част, както и динамичните следи от пръсти дават основание да предположим, че при формуването на съда е бил използван калъп¹⁰. Глината е нанасяна чрез натрупване върху калъп с форма на пресечен конус, обърнат с дъното нагоре. Затова че керамичният калъп е бил познат на жителите, които обитават днешните български земи през неолита, говори фактът, че при разкопките на неолитно селище Перник, проведени през 1975—1976, са намерени три глинени модела за калъпи¹¹. Освен това в жилище № 1 на неолитна селищна могила Русе Г. Георгиев и Н. Ангелов са намерили плътен конусовиден предмет от глина. Според тях този предмет е служел като калъп¹². Данни за използването на калъп има и за други селища¹³. При проучването на неолитна селищна могила Самоводене досега не са открити калъпи. Предположението ни е за използване на калъп от нетраен материал.

От проведените дактилоскопски изследвания са направени следните заключения:

1. При формуването на съда е използван калъп.
 2. Материалът (глината) е нанасян с две ръце, основно с три пръста — показалец, среден и безимен.
 3. Изпълнението на барботинната техника е станало след нанасяне на шликовка. Ефектът от тази техника е възможен само ако глината на шликовката е в полусухо състояние.
 4. Не е използван инструмент при украсата.
 5. Шнурът е поставен допълнително. Прищипването с пръсти не е само за украса, а е и функционално — за по-добро прилепване на шнура към стените на съда.
 6. По размера на оставените динамични следи не може да се съди за пола и възрастта на неолитния майстор.
- За изясняване на технологиите на неолитния съд се използва комплекс от методи за изследване.

Кристалооптичен анализ

Анализът е направен на микроскоп Leitz—Wetzlar.

Цветът на керамиката, установен чрез микроскопа, е в различни нюанси: от червенокафяво, светлокафяво до сивочерно. Характерно за този съд е червенокафявият цвят във вътрешността му и сивочерният цвят от дъното до шнура, преминаващ в кафяви нюанси нагоре по външната повърхност на стените. Цветът на лома също е различен — от изцяло сивочерен през преливащо кафявочервен до изцяло кафявочервен. Тъй като съдът е намерен в опожарено жилище,

не могат да се направят заключения за първоначалния цвят на керамиката.

Минералният състав е следният: калцит, кварц, мусковит, епидот, фелдшпат, късчета от органогенен варовик, късчета от варовик, изграден от микрозърнест калцит, от шамот, от метаморфни скали и глинест минерал. За спойка между отделните частици служи глинестият минерал. Структурата е неравномерно-зърнеста за теригенната съставка и алевропелитова за основния глинест компонент. Няма данни за ориентиран кристалинен строеж¹⁴. Минералите са с различна големина. Измерена е големината на някои кварцови зърна и късчета от скали:

Кварц	Късчета от скали
1. 0,09 / 0,3 мм	1. 0,48 / 0,66 мм
2. 0,18 / 0,45 мм	2. 0,84 / 0,45 мм
3. 0,63 / 0,33 мм	3. 0,72 / 0,66 мм
4. 0,45 / 0,48 мм	4. 0,63 / 0,36 мм
5. 0,90 / 0,33 мм	5. 1,14 / 0,48 мм

Спектрален анализ

Спектралният анализ е проведен на апарат на Карл Цайс PGS-2, дъгов режим, $J=19A$; експонация 50/50; ширина на процепа 0,01 мм; спектрални плаки WU₂.

Резултатите от спектралния анализ са дадени в таблица № 1.

Таблица № 1

Si	Mg	Al	Fe	Ca	Pb	Ga	Cr	Ni	Sn	V	Zn	Co	Cu	Mn
++	+++	+	++	++	5	5 10	1 3	2 5	—	10	10	10 20	сл.	50

Не се откриват Be, As, Te, Sb, Ge, W, Bi, Mo, Ag

Гранулометричен анализ

Преди да бъде подложена на механичен анализ, керамиката се дезинтегрира. Кристалооптичният анализ доказва присъствието на карбонати, които не са механични утайки. Глинестият минерал е оцветен от железни хидроокиси, покриващи повърхността му с тънък слой, от който трябва да се избавим. Разтвярането на карбонатното вещество и отделянето на железните „ризни“ се извършва чрез разтриване на пробата, на кисване във вода и прибавяне на силно разрежена киселина — 5% солна киселина¹⁵. Разтворът се отпипетира, промива се неколkokратно утайката с дестилирана вода, изсушава се на водна баня и се тегли. Неразтворимият остатък се подлага на двойно утаяване по хидравличния метод на Сабанин¹⁶.

Резултатите от анализа на неразтворимия остатък са дадени в таблица № 2.

Таблица № 2

диаметър на зърната керамика	по-голям от 1 мм	1—0,1 мм	0,1—0,05 мм	0,05—0,01 мм	по-малък от 0,01 мм
тегло в грамове	0,15	0,69	0,67	1,15	2,52
%	2,9	13,32	12,93	22,20	48,65

Резултатите от анализа на неразтворимия остатък в % спрямо цялата проба са дадени в таблица № 3.

Таблица № 3

диаметър на зърната %	по-голям от 1 мм	1—0,1 мм	0,1—0,05 мм	0,05—0,01 мм	по-малък от 0,01 мм	разтв. в-во
% спрямо цялата проба	2,06	9,22	15,82	39,49	34,66	28,75

Фракция 0,05 мм се разделя с тежка течност — бромформ /оти. тегло 2,8—2,9/, на лека и тежка фракция. Промиването на утайката се извършва с ацетон. Прави впечатление, че при промиването ацетонът се оцветява в жълто. Този факт се дължи на съдържащото се в керамиката органично вещество¹⁷.

При изследване на имерсионни препарати от леката и тежката фракция се установиха следните минерали:

Лека фракция

кварц
калцит
фелдшпати
мусковит

Тежка фракция

гранат
турмалин
эпидот
амфибол
апатит
циркон
титанит
рутил
хлорит

Рентгеноструктурен анализ

Фракция, по-малка от 0,01 мм, се изследва с помощта на рентгеноструктурния анализ. Анализът е проведен на рентгенов дифрактометър TUR M-62 при скорост на лентата 1200 мм/ч, скорост на брояча 2° в минута, с кобалтово филтрувано лъчение. Резултатите от анализа са показани на обр. 7. Наблюдават се следните минерални фази: кварц, слюда, фелдшпат и хлорит. Липсата на калцит се обяснява с неговото разтваряне в хода на гранулометричния анализ.

Микрорекристалохимичен анализ

Микрорекристалохимичният анализ се извършва за определяне на свободен СаО или Са(ОН)₂.¹⁸ Към приготвен фино стрит препарат от керамиката се прибавя фенол-нитробензолов разтвор. Така приготве-

ният имерсионен препарат се изследва при големи увеличения и включен анализатор на микроскопа. Резултатите от анализа показват, че не се наблюдават характерните кристали от калциев фенолат. Това е доказателство, че в пробата няма свободен CaO или $\text{Ca}(\text{OH})_2$.

За да се докаже, че неолитният майстор е използвал суровина от района на неолитното селище при направата на съда, бе изследвана стерилна глина от обекта¹⁹. Приложиха се гранулометричен, емисионен спектрален, имерсионен и рентгеноструктурен анализ, както и метод за разделяне на мономинерални фракции. Условиата на анализите са същите, както и при изследване на керамиката.

Гранулометричен анализ

Малка разлика има в подготовката на пробата за анализ. Тук глината не се третира с разреждана солна киселина и не се извършва определяне на неразтворимия остатък. Резултатите от анализа са дадени в таблица № 4.

Таблица № 4

диаметър на зърната	по-големи от 0,05 мм	0,05—0,01 мм	по-малки от 0,01 мм
тегло/ %			
тегло	0,33	1,05	2,60
%	9,04	19,67	71,29

Фракция 0,05—0,01 мм бе разделена с бромформ на лека и тежка фракция. Получиха се следните резултати след изследване на имерсионни препарати от двете фракции:

Лека фракция

кварц
калцит
мусковит
ортоклаз

Тежка фракция

гранат
циркон
биотит
епидот
турмалин
рутил
титанит
апатит
хлорит

Рентгеноструктурен анализ

Резултатите от рентгеноструктурния анализ са дадени на обр. 8. Съставът, който е идентифициран по тази рентгенограма, е следният: кварц, слюда, хлорит, калцит, фелдшпати.

Спектрален анализ

Резултатите от спектралния анализ са показани в таблица № 5.

Таблица № 5

Si	Mg	Al	Fe	Ca	Pb	Ga	Cr	Ni	Sn	V	Zn	Co	Cu	Mn
++	+++	+	++	++	5	10	3	2	—	5	10	5 10	сл.	50 100

Изследвана бе шликвата с кристалооптичен анализ. Получиха се следните резултати: минералните фази са представени от калцит, кварц, мусковит и глинест минерал. В сравнение с пробата от керамичния череп структурата на шликвата е по-равномернозърнеста спрямо теригенната съставка. Големината на минералите варира в границите — 0,09—0,45 мм.

Резултатите от технологията за производство на неолитния съд могат да се обобщат по следния начин:

1. Суровина

Минерален състав. Главните минерални компоненти са представени от слюда, хлорит, кварц, калцит, късчета от варовици, кварцит и метаморфни скали. Глинестият материал е основен компонент — 48,65%. Той е полиминерален — смес от слюда и хлорит. В малки количества и като единични зърна се срещат още гранат, турмалин, епидот, амфибол, апатит, циркон, титанит и рутил. Големината на минералните зърна и късчета от скали е в границите 0,09—1,14 мм.

Структура. По отношение на теригенната съставка структурата е неравномерно-зърнеста и алевропелитова за основния глинест компонент.

Спойващо вещество. Глинестият минерал служи за спойка между отделните минерални фази и късчета от скали. Няма данни за остъкляване на глинестия минерал.

2. Находище на суровината.

Сравнявайки данните от анализите за керамиката и стерилната глина от обекта, откриваме, че те съвпадат. Това е доказателство, че неолитният майстор е черпил суровината от района на неолитното селище.

3. Процес на изпичане.

Температура на изпичане. За температурата на изпичане няма директни указания. За нея може да се съди по някои косвени белези. Наличието на калцит, който не е прекристализирал, и късчетата от варовици показват, че разлагането на калциевия карбонат при използваната температура още не е започнало. По данни разлагането на калциевия карбонат е в интервал 500°—900° C²⁰. Липсата на свободен СаО или Са(ОН)₂ подкрепя този извод. Наличието на неостъклен глинест минерал е доказателство, че в процеса на изпичане не се е стигнало до образуване на силикатна стопилка, което отговаря на температура, не по-висока от 700° C²¹. Въпреки допълнителното опожаряване на съда температурата на пожара в жилището не е била достатъчно висока да разложи СаСО₃ и остъкли глинестия минерал. Това ни дава основание да заключим, че и температурата на изпичане не е била висока. Нашето предположение за температура на изпичане на неолитния съд е не по-висока от 500° C.

Среда на изпичане. Опожаряването на съда прави невъзможно изследването на средата на изпичане на съда. Червенокафявият цвят е получен в окислителна среда, а сивочерният цвят — в редукционна атмосфера, но дали това е резултат от средата на изпичане или вследствие на пожар, би било погрешно да се правят заключения. Определяща роля в този окислително-редукционен процес са играли железните окиси, чието присъствие проведените анализи доказават²².

4. Технологични прийоми на неолитния майстор

Примеси. Неолитният майстор не е използвал суровината във

вида, в който я е получил от находището. Към нея той е прибавил допълнително примеси за подобряване на нейните качества. Разликата в оцветяването на керамиката и глината при екстракцията с ацетон за определяне на леката и тежка минерални фракции показва, че към суровината е добавяно някакво органично вещество — най-вероятно растителни остатъци. Кристалооптичният анализ доказва и прибавянето на натрошена, изпечена глина — шамот.

Шликовка. За запушване на порите на порьозния керамичен череп с цел по-добра непроницаемост за течности, както и от естетически съображения, неолитният майстор е покривал повърхността на керамиката със слой от по-пречиствена глина. Тази шликовка е на насяна след изсъхване на черепа. Сравнявайки данните от кристалооптичният анализ на фрагмент от керамичния череп и шликовката, се установява, че те са идентични по минерален състав. От шликовката са отстранени грубите късчета от скали. Големината на частиците е по-малка и те са по-хомогенно разпръснати в основната глинеста маса.

Изследванията могат да се разширят с използването на силикатен анализ, ДТА²³ и реконструкция на технико-технологичния процес. Това е необходимо, ако се пренесат тези изследвания от един съд към технологията на производство на неолитната керамика от едно неолитно селище или район.

БЕЛЕЖКИ

¹ Богоевский, Б. История техники. М., 1963, с. 212—215 и 439—445; Scoot, L. Pottery A. History of Technology. I, Oxford, 1954, p. 376—409; Child, G. Rotary Motion. A History of Technology. I, Oxford, 1954, p. 181—212.

² Миков, В. Техника на керамичното производство през праисторическата епоха в България. ИАН, XXIX, 1966, с. 189

³ Николов, В. Неолитната революция в Предна Азия и нейните резултати. Археология, 1977, 4, с. 5

⁴ Възможност за работа върху материала ми бе предоставена от проучвател на неолитна селищна могила Самоводене П. Станев, за което му благодаря.

⁵ Станев П. Стратиграфия и периодизация на неолитни обекти и култури по басейна на р. Янтра. ГМСБ, VIII, 1982, с. 3—4

⁶ Голяма част от изследванията за неолитния съд са направени от автора в катедра „Петрология и литология“ на СУ „Св. Климент Охридски“ под ръководството на проф. Б. Алексиев, на когото изказвам благодарност.

⁷ Станев, П. Дисертационен труд — непубликуван.

⁸ Миков, В. Цит. съч., с. 190.

⁹ Дактилоскопските изследвания са направени от г-н Табаков, Дирекция на МВР — гр. Велико Търново, за което му благодаря.

¹⁰ Такова е и заключението на г-н Табаков от цит. и-т.

¹¹ Кхан, В. Към технологията на кермича от халколита в България в светлината на експеримента. Археология, 1979, 2, с. 37.

¹² Георгиев, Г., Н. Ангелов. Разкопки на селищна могила до Русе. ИАН, XXI, 1957, с. 123.

¹³ Георгиев, Г. Археологически открития в Тракийската низина в праисторическата епоха (VI—II хилядолетие пр. н. е.). Тракия, 1976, 3, с. 16.

- ¹⁴ Добжанска, Х. Физико-химично изследване на керамика от археологически разкопки в Полша. Интердисциплинарни изследвания, IX, 1982, с. 17.
- ¹⁵ Грим, Р. Минералогия и практическото използване глин, М., 1967, с. 116.
- ¹⁶ Фролов, В. Руководство к лабораторным занятиям по петрографии осадочных пород, М., 1964, с. 110.
- ¹⁷ Мнение на проф. Б. Алексиев от цит. и-т.
- ¹⁸ Бозаджиев, Л., А. Батанова. Техническа петрография, Бургас, 1984, с. 138.
- ⁹ Непубликувани материали на автора относно изследване суровините в района на неолитната селищна могила Самоводене.
- ²⁰ Грим, Р. Цит. съч., с. 124.
- ²¹ Волфкович, С., А. Егоров, З. Роговин, Ю. Руденко, И. Шматенков. Общая химическая технология С., 1963, с. 84.
- ²² Начева, В. Наблюдения върху технологията на изработка на керамичните съдове от пещерата „Имамова дупка“ до с. Ягодина, Смоленски окръг. Интердисциплинарни изследвания, II, 1978, с. 82.
- ²³ Шетцел, Л. Диференциален термичен анализ. Керамика, 1962, с. 394.

TECHNOLOGICAL TEST OF A CLAY UTENSIL FROM THE NEOLITHIC SETTLEMENT MOUND OF SAMOVODENE

Julia Ghencheva

(resume)

The paper attempts an all-round investigation of the technology and methods employed in pottery production in the late stages of early neolithic period in the mound of Samovodene. The material has been subjected to crystalloptic, granulometric, immersion, X-ray structural, emission-spectral and microcrystal-chemical analyses. A method for separating of monomineral fractions and dactiloscopy have been used as well. Parallel tests have been carried out on samples of the ceramics and samples of sterile clay from the site.

The way the clay was processed and the use of moulds for modelling have been found out. The material was proved to have been taken from the vicinity of the mound. The temperature at which the pottery was fired, has also been established. The technological stages of the process have been summarized.

It is suggested that this research can be taken as a starting point for further research of the technology of early neolithic pottery production.

ГЛИНЕНИ ЛАМПИ ТИП „БУТОВО“

СОНЯ СУЛТОВА

Керамичните центрове край Павликени и Бутово са едни от най-големите разкрити и проучени антични керамични комплекси у нас. Номенклатурата на произведените в тях артикули се характеризира с голямо разнообразие. Второ място в листата им заемат глинени лампи, някои от които са публикувани от н. с. Богдан Султов.¹ Разкритите по време на археологическите проучвания грънчарски работилници, пещи, лампи-модели, над 50 глинени калъпа, повече от 200 лампи и бракувана лампена продукция представляват определен научен интерес.² Поставяме си за цел публикуването на част от тях.

Моделирането на лампи в керамичния център край Павликени започва в средата на II век³, докато в центъра в Бутово това става през 70-те години на същия век⁴. Първоначалното производство представляват имитациите на широко разпространени в цялата римска империя чужди типове. И в двата центъра най-много са застъпени италианските типове лампи с триъгълен фитилник, фланкиран с волути⁵, лампи със закръглен фитилник и волути на плещите⁶, лампи с къс закръглен фитилник⁷ и „Firmalampen“⁸.

От гръцките типове разполагаме с два екземпляра—имитации на гръцкия тип лампи с трапецовиден фитилник⁹. При изработката на лампите в началото са използвани вносни калъпи. Наблюденията върху колекцията показват, че постепенно вносът преустановява и се заменя с калъпи местно производство. Според нас това са калъпи, превадени от вносни лампи.

В първите десетилетия на III в.¹⁰ в лампеното производство и на двата центъра настъпва значителна промяна. Появяват се видове лампи, дело на инициативата на местния майстор. В основата им са залегнали формите на гръцките лампи с U-образен фитилник и „Firmalampen“, но пресъздадени по един своеобразен начин. Те се явяват като техни модификации и лампи, характерни само за нашите центрове.

Анализите върху конкретния материал ни дават основание да отбележим, те тези два вида най-масово са произвеждани в керамичния център в Бутово. Освен количествено налице е разнообразие от форми и украса. Не случайно в археологическата литература са известни като лампи тип „Бутово“¹¹. Поради невъзможност да представим всички образци, с които разполагаме, ще се спрем на най-характерните от тях.

Първият вид са модификациите на лампите с U-образен фитилник. В основата му е залегнал гръцкият тип с U-образен фитилник, чието производство започва в Атина в началото на III в.¹² Разграничаваме два варианта: единият е по-ранен и се датира от първите десетилетия на III в., докато другият вариант се отнася към 40–50-те години на същия век. За първия са характерни кръглата форма на резервоара, U-образния фитилник и широките плещи. Срещат се два вида големина: средно големи (обр. 1, 2, 6, 9–10 и др.) и големи (обр. 3–4, 7–8, 11–12 и др.). При другия вариант резервоарът е с яйцевидна форма и издължен U-образен фитилник (обр. 19–26). В повечето

случаи те са с малки и големи размери, но се наблюдават отделни екземпляри с големината на средните лампи от първия вариант (обр. 19—20). Предвид на това, че двата варианта имат много общи черти, за да избегнем известни повторения, ще ги разгледаме заедно. В общи линии този вид лампи носи белезите на своя гръцки прототип, но при тях наблюдаваме и редица особености, които ги различават. Според нас майсторът грънчар запазва основните черти на типа и украсата, но ги доразвива, внасяйки свои виждания и съобразявайки се с вкуса на местния потребител. Така например интересно е оформянето на фитилника. В повечето случаи той е ограничен от плещите с релефни линии, релефни точки и др. в отделни комбинации. Най-често се среща фитилник, отделен с релефна линия, дублирана с по един ред релефни точки, кръгчета, чертички и др. (обр. 2, 6, 15—16, 18, 22, 26 и др.).

Следващата комбинация е ограничаването на фитилника с две успоредни линии и ред точки или зрънца в различни съчетания между отделните елементи: две успоредни линии между ред релефни точки (обр. 1, 3, 17, 21) или две успоредни релефни линии до ред релефни точки (обр. 5, 24). Понякога към този вариант се прибавят по още една релефна линия или ред релефни точки (обр. 7, 19). Наред с тези две комбинации се среща ограничаване на фитилника с една, две гладки или шнуровидни линии (обр. 4, 9—11, 14, 18). Има и екземпляри, чийто фитилници са без ограничителна линия.

Другия момент при оформянето на фитилника е неговото фланкиране. В повечето случаи той е фланкиран в основата си освен с познатите ни от други типове центрирани кръгчета (обр. 1, 6, 9—10, 20—21 и др.), но и розети, точки и др. (обр. 2, 4, 23, 26 и др.).

Интересен елемент от нашите лампи е и дискът. Ограден е с релефни кръгове—гладки и шнуровидни в отделни комбинации: един или два шнуровидни между или два гладки кръга (обр. 5, 7, 11, 17—19, 24), един или няколко само гладки или шнуровидни кръга (обр. 1—4, 6, 20—23, 25—26). Конкавиният диск в много от случаите е с центриран отвор за масло, от който излизат тройни релефни радиални лъчи по четири във вид на кръст (обр. 1, 4, 13—14, 15 и др.) или по пет и повече във вид на розета (обр. 5, 7, 9—10, 19, 22, 25). Много често те са дублирани с редица от релефни точки (обр. 5, 25). Украсата от радиални лъчи е характерна и за други типове лампи, но по този начин представена се среща само тук. Освен това в някои случаи този вид украса е допълнена с центрирани кръгчета, разположени в празното пространство между лъчите (обр. 14—15, 19 и др.). Среща се и украса от центрирани кръгчета най-често разположени в кръг (обр. 12). В отделни случаи украсата е подобна на тази при обр. 21, 23.

Най-специфичният елемент от лампите е украсата върху плещите. При нея преди всичко се чувства присъствието на местния майстор. Рядко той използва директно познатата ни украса от атическите лампи. В много случаи виждаме отделни мотиви само от нея, предадени по един своеобразен маниер. За голяма част от нашата украса нямаме точни паралели и можем само да предполагаме какви образци са използвани. Украсата е направена прецизно, което от своя страна потвърждава високите естетически качества на този вид лампи.

Лампите представяме според развитието на отделните видове

украса и нейните варианти. Най-характерната украса е от виещи се клонки с гроздове. Този сюжет е почерпан от атическите образци. Доказателство за пряка връзка ни дава лампа обр. 19, върху която е пресъздадена подобна на атическата украса. При анализи забелязваме, че при нас в повечето случаи тази украса е значително опростена. Виещите се клонки с гроздове са разположени само в пространството от двете страни на фитилника, като в повечето случаи останалата част от плещите остава неорнаментирана (обр. 1—6, 19—21 и др.). Най-често този вид украса се среща в съчетание с розети, които са друг елемент от украсата на атическите лампи. По вид розетите са идентични с тези на атическите лампи, но тук се срещат в отделни комбинации: розети, свързани по пет, свързани с вълнообразна линия, разположени в кръг или в съчетание с други орнаменти (обр. 1, 2, 22—23). В този случай украсата от розети заема цялото пространство на плещите, но се срещат екземпляри, където липсват виещите се клонки с гроздове (обр. 22—23). В други комбинации броят на розетите е намален по две (обр. 3—4). Освен с розети орнаментът виещи се клонки с гроздове е съчетан и с релефни кръгчета (обр. 6, 21). Следващата широко разпространена украса е спираловидната, присъща на атическите лампи¹³ (обр. 7—10). От керемичния център в Бутово разполагаме с два екземпляра, украсата на която наподобява атическата, но в нашия случай тя е съчетана веднъж с центрирани кръгчета, а втори път с розети, вписани в кръгчетата (обр. 7—8). При останалите лампи се забелязва „деградиране“ на украсата със запазване на един спираловиден орнамент около фитилника (обр. 9—10).

Другия вид украса е зигзаобразната линия в съчетание с кръгчета, разположени по цялото протежение на плещите. В този вид украсата не ни е позната, но подобна се среща при лампите от Дуросторум, само че при тях вместо зигзаобразната линия наблюдаваме украса от релефни триъгълници и кръгчета между тях (обр. 11—13). Освен това можем да я разглеждаме като модификация на разпространената украса от вълнообразни линии, срещана в атическите лампи. Следващия вид е украсата от релефни радиални линии, която също не ни е позната от други лампи (обр. 14—15, 24). Донякъде те напомнят за връзаните радиални линии от италианските типове. Разположени така по цялата дължина на плещите и косо поставени на отделни места можем да предполагаме, че те са „деградиран“ вариант на украсата „рибена кост“ от атическите лампи. По-рядко върху плещите се среща украса от кръгчета, центрирани, нецентрирани и пластични. Центрираните кръгчета са идентични на тези, които фланкират фитилника. В повечето случаи те участвуват като допълнителен елемент към друг вид украса, а по-малко са самостоятелна украса, разположени в кръг върху цялото протежение на плещите (обр. 25). Пластичните кръгчета се срещат върху втория вариант на лампите с U-образен фитилник. Поставени са също във вид на кръг върху плещите.

Последният вид украса върху нашите лампи се състои от фигурални изображения. В този случай местният майстор е взел наготово украсата от подносите, които са произвеждани в центровете. Тя се състои от схематично представени релефни, геометрични, човешки, животински и други фигури (обр. 17—18). При една от лампите украсата е съчетавана с лозови клонки с гроздове (обр. 17). Този вид

украса съществува само тук. Наред с украсата специфично са пресъздадени и останалите части на лампите. Така например се получава разнообразие при оформяне на плещите на лампите. Най-често срещани са лампите с плоски плещи (обр. 2—8, 11, 13—16, 17—22, 26). Срещат се обаче и конвексните плещи, доказателство за връзка с италианските лампи (обр. 1, 9—10, 23—25).

Разграничаваме два типа дръжка. Едните са дисковидни, с отвор или плътни, изработени в калъп (обр. 1, 3, 5, 6 и др.). Другите са лентовидни, допълнително поставени (обр. 2, 4, 7, 9, 11—12 и др.). Дъната на лампите са конкавни, оградени с един или няколко релефни кръга. Лампите и в двата центъра са изработени от фина глина, бежовокафява на цвят и покрита с кафявочервен лак, с който е покривана цялата керамична продукция.

От керамичния център в Бутово притежаваме няколко многофитилни лампи от същия вид (обр. 27—30). Срещат се в различни големина: с малки размери като лампа обр. 27, средно големи (обр. 28). В колекцията има и няколко екземпляра от големите лампи (обр. 29—30). Част от многофитилните лампи са с плоски плещи (обр. 27, 29), а други са с конвексни плещи (обр. 28, 30). Върху плещите на отделни лампи наблюдаваме подобна украса, както и при еднофитилните лампи, а именно: релефни радиални линии (обр. 27, 30). Интересни са фитилниците на трифитилните лампи, които в основата си са очертани от дъговидни линии (обр. 27, 28). Останалите части на лампите са както при еднофитилните лампи от същия вид.

Модификациите на „Firmalampen“ са следващият вид лампи, специфични за нашите центрове. Производството им започва едновременно с това на първия вариант на модификациите на гръцките лампи с U-образен фитилник, т. е. в първите десетилетия на III в.¹⁴ В този вид можем да разграничим също два варианта. Първият — това са лампи, които са имитация на „Firmalampen“, но притежаващи свои особености, които ги отличават от техния прототип. По своите качества лампите (обр. 31—36) представляват провинциални имитации на „Firmalampen“, но претърпели някои изменения. Първите две лампи са с украса на диска и плещите, а при следващите две промени се забелязват при оформянето на канала, кръга, който очертава диска и плочките върху плещите. Към тази група отнасяме и лампи, върху чийто плещи вместо две са поставени четири релефни плочки (обр. 35—36). В другия вариант включваме лампи, при които се смесват елементи от „Firmalampen“ и „Bildlampen“. Следващите няколко лампи са с излъгжен фитилник, с отворен към диска и фитилника канал и широки орнаментирани плещи, като при първата плещите са конвексни, а при останалите — плоски (обр. 37—39). При първата наблюдаваме връзка с италианските, а при другите с гръцките лампи от римската епоха. Върху лампите се среща специфичната за нашите центрове украса. Останалите елементи — дръжката и дъното на лампите, са оформени както при предходния вид.

Изследванията ни показват, че в средата на III в. лампеното производство в керамичния център в Бутово достига своята връхна точка. То прекратява в средата на IV в. заедно със загиването на центъра.

В предложената публикация ние се спираме на малка част от колекцията лампи, но считаме, че представяйки лампи от тип „Бу-

тово“, ние обогатяваме с нови видове репертоара на известните досега късноримски провинциални лампи.

Производството на центровете бързо се налага на пазарите в Долна Мизия. Откриването на отделни екземпляри в Горна Мизия и Тракия ни дава основание да смятаме, че макар и ограничено тя прониква в тези провинции. Освен това лампи от центъра в Бутово се срещат в погребение в Херсонес¹⁵. Този факт сам по себе си разширява представата ни за икономическите връзки и взаимоотношения на нашите центрове с отделните провинции.

КАТАЛОГ

I. МОДИФИКАЦИИ НА ГРЪЦКИТЕ ЛАМПИ С U-ОБРАЗЕН ФИТИЛНИК

ЕДНОФИТИЛНИ

ВАРИАНТ А. Лампи с кръгъл резервоар и U-образен фитилник.

1. Инв. № 826 А — ТОМ, обр. 1.

Горна половина. Конкавен диск с центриран отвор за масло, ограден с два релефни кръга. Украшен с четири тройки радиални лъчи. Широки, слабо конвексни плещи, орнаментирани с клонки с гроздове и розети, групирани по пет. Фитилникът ограничен от плещите с две релефни линии и ред релефни точки. Фланкиран с центрирани кръгчета. Запазена основата на дисковидна дръжка, изработена в калъп. Бежовокафява глина. Червенокафяв лак с метален блясък. Д. 8,4 см; ш. 6,1 см; в. 1,6 см.

2. Инв. № 2673 А — ТОМ обр. 2.

Конкавен диск с децентриран отвор за масло. Ограден с четири релефни кръга. Тесни плоски плещи. Върху тях украса от стилизирани гроздове, розети, лироподобни орнаменти. Фитилникът ограничен от плещите с релефна линия, фланкиран с розети. Запазена основата на лентовидна дръжка. Конкавно дъно, оградено с два релефни пръстена. Бежовокафява глина. Кафяв до кафявочервен лак с метален блясък. Д. 7,1 см; ш. 5,8 см; в. 2,3 см.

3. Инв. № 598 А — ТОМ, обр. 3.

Конкавен диск с центриран отвор за масло. Широки плоски плещи, оградени от диска с два релефни кръга. Върху тях клонки с гроздове и розети. Фитилникът ограничен от плещите с две релефни линии и ред релефни чертички. Дисковидна плътна дръжка. Конкавно дъно, оградено с релефен пръстен. По-голямата част от фитилника отчупена. Бежовокафява глина. Кафяв лак. Д. 7,9 см; ш. 6,3 см; в. 3,5 см.

4. Инв. № 589 А — ТОМ, обр. 4.

Широк конкавен диск. Върху него четири тройки радиални лъчи, образуващи кръст. Ограден от плещите с четири релефни кръга. Плоски плещи, украсени с външи се клонки с гроздове. Фитилникът ограничен от плещите с релефна линия. Фланкиран с розети. Лентовидна дръжка. Конкавно дъно, оградено с релефен пръстен. Част от диска и фитилника отчупени. Бежовокафява глина. Кафяв лак. Д. 9,4 см; ш. 5,2 см; в. 4,2 см.

5. Инв. № 1324 А — ТОМ, обр. 5.

Конкавен диск с широк, децентриран отвор за масло. Украшен с

пет радиални лъча, дублирани от двете страни с ред релефни точки. Тесни плоски плещи, оградени от диска с три релефни кръга, следният от които шнуровиден. Върху тях виещи се клонки с гроздове. Фитилникът ограничен от плещите с две релефни линии и ред релефни точки. Дискovidна плътна дръжка. Конкавно дъно, оградено с два релефни пръстена. Бежовокафява глина. Кафявочервен лак. Д. 5,3 см; ш. 3,9 см; в. 2,7 см.

6. Инв. № 2747 А—ТОМ, обр. 6.

Конкавен диск. Част от него отчупена. Ограден с два шнуровидни кръга. Плоски плещи. Украса — клонки с гроздове и центрирани кръгчета. Фитилникът ограничен от плещите с релефна линия, дублирана с ред релефни точки. Фланкиран с центрирани кръгчета. Дискovidна дръжка с отвор. Конкавно дъно, оградено с релефен пръстен. Сивкава глина. Сивокафяв лак. Д. 8,4 см; ш. 5,7 см; в. 2,1 см.

7. Инв. № 572 А — ТОМ, обр. 7.

Конкавен диск с центриран отвор за масло. Върху него 8 тройки радиални лъчи. Широки плоски плещи, оградени от диска с три релефни кръга, средният от които шнуровиден. Украсени със спираловиден орнамент, центрирани кръгчета и релефни точки. Фитилникът ограничен от плещите с ред релефни точки между две успоредни линии, дублирани с ред центрирани кръгчета. Конкавно дъно, оградено с релефен пръстен, дръжката отчупена. Бежовокафява глина. Червенокафяв лак. Д. 9,8 см; ш. 7,7 см; в. 1,6 см.

8. Инв. № 571 А—ТОМ, обр. 8.

Калъп. Бежовокафява глина. Запазени две релефни пълки върху калъпа. Реставриран. Д. 13,5 см; ш. 11,6 см; в. 2,9 см.

Конкавен диск с центриран отвор за масло. Върху него осем тройки релефни радиални лъчи. Широки плоски плещи, украсени със спираловиден орнамент и центрирани кръгчета. Фитилникът ограничен от плещите с две релефни линии, между които ред релефни точки и ред центрирани кръгчета.

9. Инв. № 601 А — ТОМ, обр. 9.

Конкавен диск с широк, децентриран отвор за масло. Върху него пет тройки радиални лъчи. Конвексни плещи, оградени от диска с два релефни кръга, украсени към фитилника със спираловиден орнамент. Фитилникът ограничен от плещите с две шнуровидни линии. Фланкиран с центрирани кръгчета и две точки. Лентовидна дръжка. Конкавно дъно, оградено с два релефни пръстена. Бежовокафява глина. Кафяв до тъмнокафяв лак. Д. 7,8 см; ш. 6,3 см; в. 4,4 см.

10. Инв. ч. 839 А — ТОМ, обр. 10.

Част от горната и по-голямата част от долната половина отчупени. Реставрирана. Бежовокафява глина. Червенокафяв до кафяв лак. Д. 6,9 см; ш. 6,2 см; в. 3,1 см.

11. Инв. № 2108 А — ТОМ, обр. 11.

Широк конкавен диск, ограден с три релефни кръга, средния от които шнуровиден. Плоски плещи, украсени със зигзагообразна линия и кръгчета. Фитилникът ограничен от плещите с две релефни линии.

Лентовидна дръжка. Конкавно дъно, оградено с три релефни пръстена. Фитилникът и част от диска отчупени. Бежовокафява глина. Кафяво-червен лак. Д. 9,4 см; ш. 7,8 см; в. 4,6 см.

12. Инв. № 618 А — ТОМ, обр. 12.

Конкавен диск с широк, децентриран отвор за масло. Украсен с центрирани кръгчета, разположени в кръг и във вид на радиални лъчи. Ограден с три релефни кръга. Конвексни плещи. Орнамент — зигзагообразна линия и центрирани кръгчета между нея. U — образен фитилник. Лентовидна дръжка. Конкавно дъно, оградено с релефен пръстен. Бежовокафява глина. Кафяв лак. Д. 7,7 см; ш. 6,1 см; в. 3,5 см.

13. Инв. № 432 А — ТОМ, обр. 13.

Конкавен диск с широк, децентриран отвор за масло. Украсен с четири тройки радиални лъчи, дублирани от двете страни с ред релефни точки. Плоски плещи, оградени от диска с два шнуровидни кръга. Орнамент — зигзагообразна линия и кръгчета между нея. Дискovidна дръжка с отвор. Конкавно дъно, оградено с два релефни пръстена. Бежовокафява глина. Червенокафяв лак с метален блясък. Д. 10 см; ш. 7,1 см; в. 5,2 см.

14. Инв. № 1356 А — ТОМ, обр. 14.

Конкавен диск с центриран отвор за масло. Украсен с четири тройки радиални лъчи, дублирани от двете страни с ред точки и центрирани кръгчета между тях. Тесни плоски плещи, оградени от диска с три релефни кръга. Орнамент — релефни радиални линийки. Фитилникът ограничен от плещите с две релефни линии. Дискovidна плътна дръжка. Конкавно дъно, оградено с релефен пръстен. Бежовокафява глина. Кафяво-червен лак. Д. 9,5 см; ш. 5,6 см; в. 4,1 см.

15. Инв. № 2674 А — ТОМ, обр. 15.

Конкавен диск с центриран отвор за масло. Ограден с два шнуровидни и един гладък релефни кръга. Върху него радиални лъчи, групирани по двойки и тройки. Плоски плещи, украсени с релефни радиални линийки. Фитилникът ограничен от плещите с релефна линия и ред релефни точки. Фланкиран с центрирани кръгчета. Дискovidна дръжка с отвор. Конкавно дъно с релефен кръст, ограден с два релефни пръстена. Фитилникът и част от горната повърхност на лампата отчупени. Фина бежовокафява глина. Кафяво-червен лак. Д. 6,1 см; ш. 4,7 см; в. 3,5 см.

16. Инв. № 596 А — ТОМ, обр. 16.

Конкавен диск с широк, децентриран отвор за масло. Ограден с три релефни кръга. Тесни плоски плещи, украсени радиални линийки. Фитилникът ограничен от плещите с ред релефни точки. Три дискovidни сацентрично разположени дръжки с отвор. Конкавно дъно, оградено с релефен пръстен. Бежова глина. Сивочерен лак. Д. 6,6 см; ш. 5,3 см; в. 3,4 см.

17. Инв. № 579 А — ТОМ, обр. 17.

Конкавен неорнаментиран диск. Ограден с два шнуровидни и един гладък релефни кръга. Широки плоски плещи, украсени с клонки с гроздове, розети, лироподобен орнамент, маски, кучета и др. Фитилни-

кът ограничен от плещите с ред релефни точки между две успоредни линии. Конкавно дъно, оградено с два релефни кръга. Дръжката и част от диска отчупени. Бежовокафява глина. Кафяв до тъмнокафяв лак. Д. 10,7 см; ш. 3 см; в. 2,5 см.

18. Инв. № 610 А — ТОМ, обр. 18.

Конкавен диск с децентриран отвор за масло, ограден с два шнуровидни и един гладък релефни кръга. Слабо конвексни плещи, украсени с ромбове, шлемове, центрирани кръгчета, маски и др. Фитилникът реставриран, ограничен от плещите с релефна линия. Фланкиран с центрирани кръгчета. Дискovidна плътна дръжка. Конкавно дъно, оградено с релефен кръг. Бежовокафява глина. Червенокафяв лак. Д. 7,9 см; ш. 5,9 см; в. 3,3 см.

ВАРИАНТ Б. Лампи с яйцевиден резервоар и издължен U-образен фитилник.

19. Инв. № 2132 А — ТОМ, обр. 19.

Конкавен диск с центриран отвор за масло, ограден с два шнуровидни кръга. Върху него пет тройки радиални лъчи и центрирани кръгчета между тях. Плоски плещи. Орнамент — гирлянда със стилизирани гроздове. Фитилникът ограничен от плещите с релефни линии, дублирани с по един ред релефни точки. Фланкиран с центрирани кръгчета. Дискovidна плътна дръжка. Конкавно дъно, оградено с релефен пръстен. Кафява глина. Кафяв до тъмнокафяв лак. Д. 7,1 см; ш. 5,2 см; в. 3,3 см.

20. Инв. № 822 А — ТОМ, обр. 20.

Конкавен диск. По-голямата част отчупена. Ограден с два шнуровидни кръга, украсен с пет тройки радиални лъчи и центрирани кръгчета между тях. Плоски плещи. Върху тях виещи се клонки с гроздове. Фитилникът ограничен от плещите с релефна линия. Дискovidна дръжка с отвор. Конкавно дъно, оградено с релефен кръг. Бежовокафява глина. Следи от кафявочервен лак. Д. 8 см; ш. 6 см; в. 4,3 см.

21. Инв. № 580 А — ТОМ, обр. 21.

Малък конкавен диск с центриран отвор за масло. Върху него четири релефни радиални лъчи. Широки плоски плещи, ограничени от диска с релефен кръг, украсени с виещи се клонки с гроздове, кръгчета и др. Фитилникът ограничен от плещите с две релефни линии и ред релефни точки между тях. Фланкиран с кръгчета. Конкавно дъно, оградено с релефен пръстен. Дръжката отчупена. Бежовокафява глина. Червенокафяв лак. Д. 7,6 см; ш. 4,4 см; в. 2,3 см.

22. Инв. № 825 А — ТОМ, обр. 22.

Горна половина. Малък конкавен диск с широк центриран отвор за масло, украсен с пет тройки радиални лъчи. Ограден с три релефни кръга. Върху тях стилизирани розети, свързани с вълнообразна линия. По-голямата част от фитилника отчупена. Ограничен от плещите с ред релефни точки, между две релефни линии. Дискovidна плътна дръжка. Бежовокафява глина. Червенокафяв лак. Д. 7,5 см; ш. 5 см; в. 1,5 см.

23. Инв. № 1319 А — ТОМ, обр. 23.

Малък конкавен диск с широк, децентриран отвор за масло, ограден с релефен кръг. Върху него седем елипсовидни кръгчета във вид на розети. Конвексни плещи, украсени с елипсовидни кръгчета във вид на розети. Фитилникът деформиран, ограничен от плещите с два реда релефни точки. Запазена основата на дисковидна дръжка, изработена в калъп. Конкавно дъно, оградено с релефен пръстен. Следи от горене върху фитилника, част от диска и плещите. Бежовокафява глина. Кафяв лак. Д. 7,3 см; ш. 4,9 см; в. 3,1 см.

24. Инв. № 1317 А — ТОМ, обр. 24.

Малък конкавен диск с широк, децентриран отвор за масло. Върху него четири тройки радиални лъчи. Ограден с пояс от релефни точки между два релефни кръга. Слабо конвексни плещи, украсени с къси радиални линии. Фитилникът ограничен от плещите с две релефни линии, дублирани с ред релефни зрънца. Конкавно дъно, оградено с релефен пръстен. Дръжката и част от резервоара отчупени. Дефектна долна половина. Бежовокафява глина. Кафявочервен лак с метален блясък. Д. 6,9 см; ш. 6 см; в. 2,6 см.

25. Инв. № 1250 А — ТОМ, обр. 25.

Малък конкавен диск с центриран отвор за масло. Върху него шест радиални лъчи, дублирани от двете страни с ред релефни точки. Ограден с два релефни кръга, външният е гладък, а вътрешният — от кръгчета. Конвексни плещи, украсени с пояс от кръгчета, релефни отсечки, центрирани кръгчета. Фитилникът ограничен от плещите с релефна линия между два реда релефни кръгчета, фланкиран с две кръгчета. Дисковидна плътна дръжка. Конкавно дъно, оградено с релефен кръг. Следи от горене върху фитилника. Бежова глина. Кафяв до тъмнокафяв лак. Д. 5,6 см; ш. 3,9 см; в. 2 см.

26. Инв. № 619 А — ТОМ, обр. 26.

Конкавен диск с центриран отвор за масло. Плоски плещи, оградени от диска с релефен кръг. Върху тях пояс от пластични кръгчета. Фитилникът отчупен, ограден от плещите с релефна линия, дублирана с ред релефни точки. Дисковидна плътна дръжка. Конкавно дъно, оградено с релефен пръстен. Бежовокафява глина. Кафявочервен лак. Д. 5,8 см; ш. 4,1 см; в. 3,3 см.

МНОГОФИТИЛНИ

27. Инв. № 611 А — ТОМ, обр. 27.

Трифитилна. Конкавен диск с центриран отвор за масло, ограден с два релефни кръга. Плоски плещи, украсени с релефни радиални линии. Фитилниците разположени на 90° един от друг. Плътна дисковидна дръжка. Конкавно дъно, оградено с два релефни пръстена. Два от фитилниците реставрирани. Бежовокафява глина. Кафяв лак. Д. 6,4 см; ш. 6,9 см; в. 3,7 см.

28. Инв. № 586 А — ТОМ, обр. 28.

Трифитилна. Малък конкавен диск с децентриран отвор за масло,

ограден с три релефни кръга. Конвексни плещи. Фитилниците разположени перпендикулярно един от друг, ограничени от плещите с релефна линия, дублирана с ред релефни точки. Фланкиран с две розети. Конкавно дъно, оградено с релефен кръг. Дръжката и част от единия фитилник отчупени. Бежовокафява глина. Кафяв до тъмнокафяв лак с метален блясък. Д. 8,1 см; ш. 7,8 см; в. 3,1 см.

29. Инв. № 830 А — ТОМ, обр. 29.

Петфитилна. Част от горна половина. Конкавен диск, ограден от плещите с три релефни кръга. Върху него релефни фигури на овца, куче, дърво и др. Плоски, неорнаментирани плещи. Фитилниците ограничени от плещите с релефна линия, дублирана с ред релефни зрънца. Фланкирани с центрирани кръгчета. Запазени са единият фитилник и основата на лентовидна дръжка. Бежовокафява глина. Кафявочервен лак. Д. 4 см; ш. 8,1 см.

30. Инв. № 582 А — ТОМ, обр. 30.

Петфитилна. Конкавен диск с широк децентриран отвор за масло, ограден с три релефни кръга, средният от които шнуровиден. Украса върху диска: пет тройки радиални лъчи и центрирани кръгчета. Конвексни плещи, украсени със спираловиден орнамент. Фитилниците ограничени от плещите с релефна линия, дублирана с ред релефни точки. Фланкирани с центрирани кръгчета. Лентовидна дръжка. Конкавно дъно, оградено с релефен пръстен. Реставрирана. Четирите фитилника и част от резервоара отчупени. Бежовокафява глина. Червенокафяв лак. Д. 7,5 см; ш. 8,5 см; в. 4,6 см.

II. МОДИФИКАЦИИ НА „FIRMALAMPEN“

31. Инв. № 558 А — ТОМ, обр. 31.

Конкавен диск с децентриран отвор за масло, украсен с два пояса: външният от розети и точки, а вътрешният от чертички. Върху плещите две плочки и украса от розети и релефни кръгчета, която преминава и към фитилника. Плоско дъно. Дръжката отчупена. Бежовокафява глина. Червенокафяв лак. Д. 7,4 см; ш. 4,6 см; в. 2,3 см.

32. Инв. № 1369 А — ТОМ, обр. 32.

Плосък диск с широк децентриран отвор за масло. Върху диска релефно изображение — съд с две дръжки и излизащи от него клонки с гроздове и розети. Ограден с релефен кръг. Върху плещите две релефни плочки. Малка пластична дръжка. Слабо конкавно дъно. Част от фитилника отчупен. Бежовокафява глина. Тъмнокафяв лак. Д. 7,8 см; ш. 5 см; в. 3,8 см.

33. Инв. № 1277 А — ТОМ, обр. 33.

Малък конкавен диск с центриран отвор за масло. Центрирани кръгчета очертават диска и канала върху фитилника. Върху плещите две големи центрирани кръгчета. Дисковидна дръжка с отвор. Конкавно дъно. Бежовокафява глина. Кафявочервен лак с метален блясък. Д. 8,4 см; ш. 5 см; в. 4 см.

34. Инв. № 1080 А — ТОМ, обр. 34.

Подобна на гореописаната. Широк децентриран отвор за масло. Две отсечки върху плещите. Дръжката, част от фитилника и повърхността на лампата отчупени. Следи от горене върху фитилника и диска. Бежовокафява глина. Кафяв до тъмнокафяв лак. Д. 6,5 см; ш. 4,7 см; в. 2,7 см.

35. Инв. № 2115 А — ТОМ, обр. 35.

Плосък диск, украсен с пояс от чертички. Част от него отчупена. Ограден с релефен кръг. Тесни плещи. Четири релефни отсечки върху тях. Върху фитилника „канал“, отворен към диска и фитилника. Украсен с редица релефни насечки. Малка плътна дръжка. Равно кръгло дъно. Следи от горене върху фитилника. Бежовокафява глина. Кафявочервен лак. Д. 8,1 см; ш. 3,9 см; в. 3,8 см.

36. Инв. № 2123 А — ТОМ, обр. 36.

Подобна на № 35. Дискът отчупен. Дисквидна дръжка с отвор. Фитилникът реставриран. Бежовокафява глина. Кафявочервен лак с метален блясък. Д. 8,2 см; ш. 4,1 см; в. 3,6 см.

37. Инв. № 827 А — ТОМ, обр. 37.

Малък конкавен диск с децентриран отвор за масло, украсен с пояс от релефни точки, центрирани кръгчета и пъпки. Конвексни плещи, оградени от диска с релефен кръг. Върху тях четири розети. Конкавно дъно, оградено с релефен пръстен. Дръжката отчупена. Бежовокафява глина. Червенокафяв лак. Д. 9,5 см; ш. 5,7 см; в. 2,9 см.

38. Инв. № 593 А — ТОМ, обр. 38.

Малък конкавен диск с децентриран отвор за масло. Върху него релефна фигура на животно и розети. Широки плоски плещи, ограничени от диска с релефен кръг. Украсени с два реда стилизирани розети. Шнуровидни линии оформят канала върху фитилника. Конкавно дъно. Дръжката отчупена. Бежовокафява глина. Тъмнокафяв лак, получен вследствие преизпичане. Д. 9,9 см; ш. 5,9 см; в. 3,7 см.

39. Инв. № 612 А — ТОМ, обр. 39.

Малък конкавен диск с децентриран отвор за масло, ограден с релефен кръг. Върху него релефна фигура на животно и две розети. Широки плоски плещи, украсени с два реда стилизирани розети. Дисквидна дръжка с отвор. По-голямата част от половината и част от фитилника отчупени. Реставрирана. Бежовокафява глина. Кафявочервен лак. Д. 8,7 см; ш. 5,6 см; в. 4,3 см.

БЕЛЕЖКИ

¹ Sultov, B. Ceramic production on the Territory of Nicopolis ad Istrum. (2nd—4th Century). *Terra Antiqua Balcanica* 1, Sofia, 1985, p. 91—92; Един занаятчийски център в Долна Мизия. *Археология*, IV 1962, 4, 30—34; Павликенският край през античността. — В: Павликеи и Павликенският край. С., 1977, 24—48; Антични центрове за производство на художествена, битова и строителна керамика — Везове, VIII, 7, с. 18.

- ² Съхраняват се в ОИМ — В. Търново, отдел Античност.
- ³ Sultov, B. Ceramic production... p. 91.
- ⁴ Ibid., p. 92.
- ⁵ Loeschke, S. Die Lampen aus Vindonissa. Zürich, 1919. Type I; Broneer, O. Corinth, Result of Excavation. Bd. 4, Part 2, Terracotta Lamps., Cambridge, Mass., 1934, Type XXII.
- ⁶ Loeschke, S. Op. cit., Type V; Broneer, O. Op. cit., Type XXIV.
- ⁷ Loeschke, S. Op. cit., Type VIII; Broneer, O. Op. cit., Type XXV.
- ⁸ Loeschke, S. Op. cit., Type IX und X; Broneer, O. Op. cit., Type XXVI.
- ⁹ Broneer, O. Op. cit., Type XXVII.
- ¹⁰ Султов, Б. Личен архив.
- ¹¹ Căcișova, M. Clay Lamps from Neva (Lower Moesia). — *Recherches sur la culture en Mesie et en Thrace (Bulgarie) (I-er — IV-er s.)*, Sofia, 1987, 159—160; Кузманов, Г. За производството на глинени лампи в Долна Мизия и Тракия. (I—IV в.) Археология, 1987, 1—2, 11—14.
- ¹² Perlzweig, J. Lamps of the Roman Period. The Athenian Agora, VII, Princeton, 1961, p. 19; Broneer, O. Op. cit., Type XXVIII.
- ¹³ Perlzweig, J. Op. cit., Pl. 51, 6.
- ¹⁴ Султов, Б. Личен архив.
- ¹⁵ Зубарь, В. и С. Сорочан. Новый погребальный комплекс II—IV в. н. э. и экономическое развитие Херсонеса. — В. Античная культура Северного Причерноморья в первые века нашей эры. Киев, 1986, рис. 6, 10.

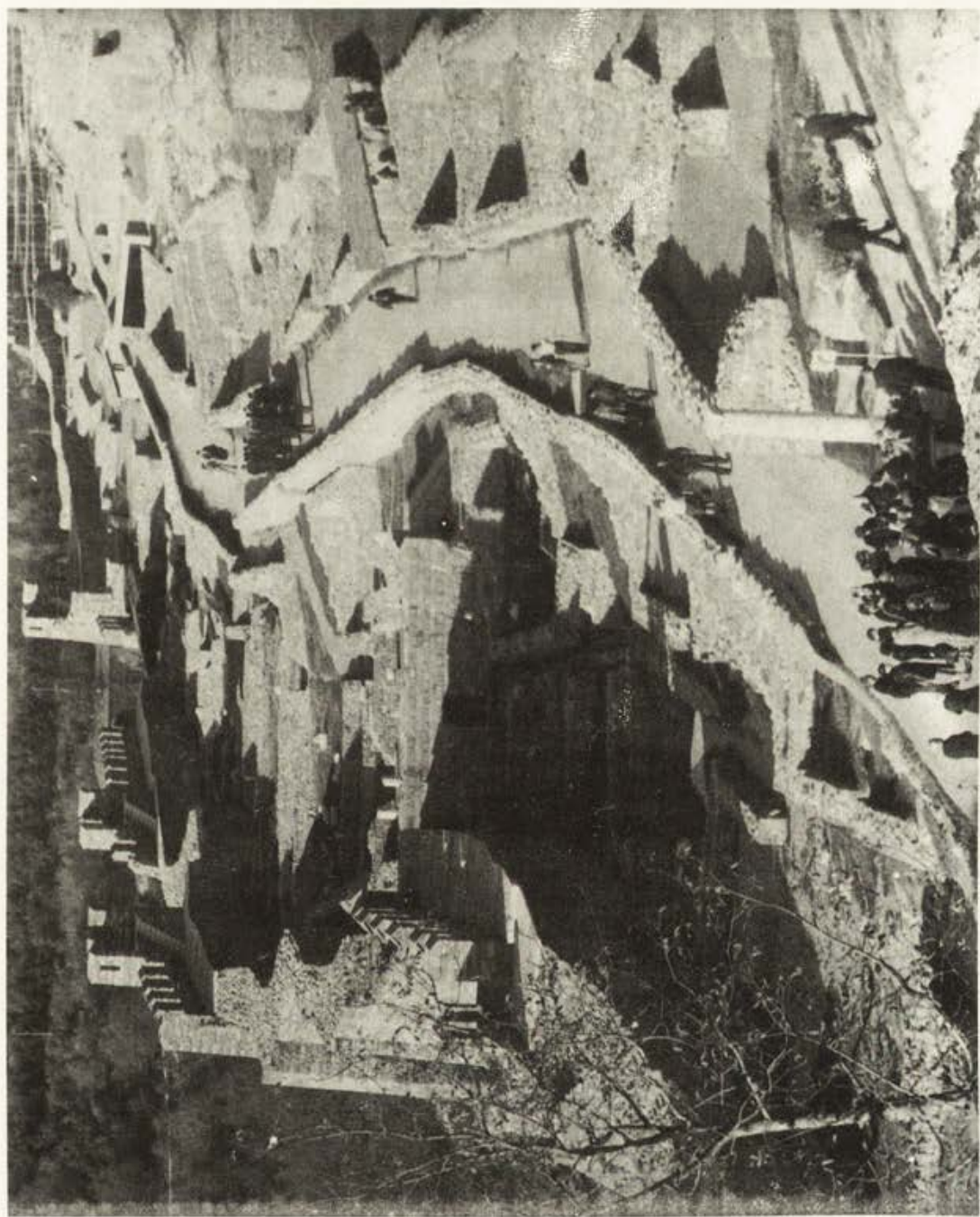
CLAY LAMPS TYPE BOUTOVO

Sonya Sultova

(resume)

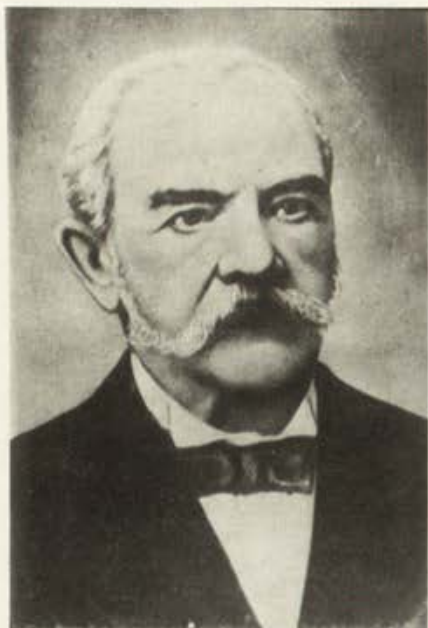
The paper includes the most characteristic representatives of the so called lamps Boutovo type. Their production started in the first decades of the IIIrd century in the ceramic centres of Pavlikeni and Boutovo. The analyses of the material point out that this type of lamps was in mass production in the centre of Boutovo. Despite the quantitative diversity there is a diversity of form and decoration. So it is not by accident that those lamps are referred to as Boutovo type.

One can distinguish two kinds of lamps within the framework of Boutovo type. One of the kinds resembles the Greek lamps with a U-form wick-holder, while the other kind resembles „fimalampen“. However the kinds were produced in an original way. One can further distinguish two variants in each of the two kinds. For the first time an attempt has been made to characterize the two kinds and their variants. The most interesting specimen of each type have been carefully analyzed as to their decoration and elements.

Обр. 2. Стефан Пенев Ахтар

Обр. 3. Д-р Васил Берон

Обр. 4. Моско Москов

Обр. 5. Леон Филипов

Обр. 6. Тодор Николов

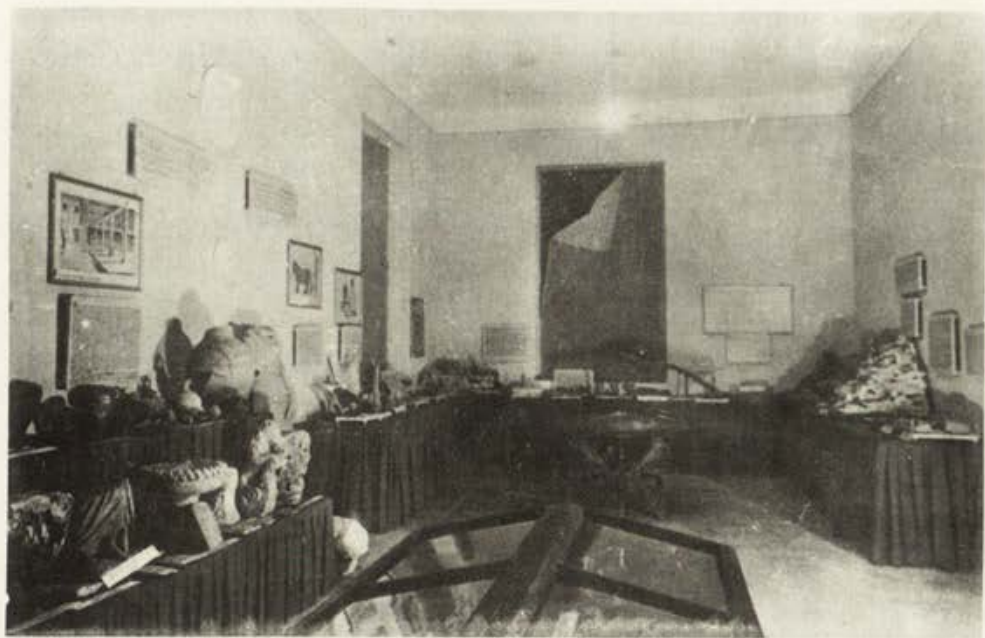
Обр. 7. Янка Николова

Обр. 8. Христо Нурков

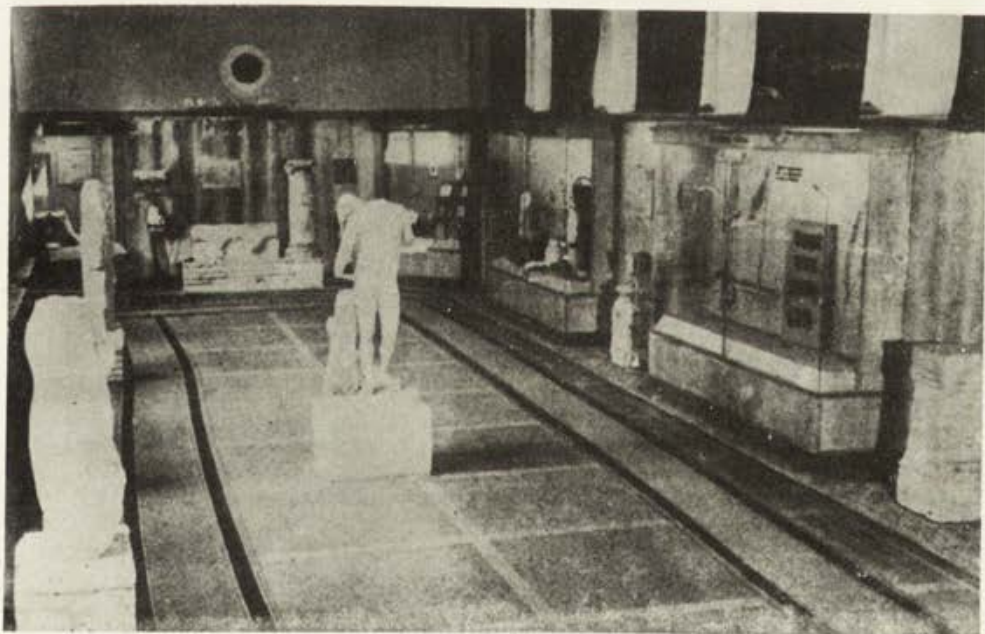

Обр. 9. Петко Мачковски

Обр. 10. Интериор от музейната сбирка в читалище „Надежда“, 1952 г.

Обр. 11. Интериор от общоисторическата експозиция, 1957 г.

Обр. 12. Колективът на музея, 1971 г.

Обр. 13. Интериор от експозицията „Велико Търново — столица на България XII—XIV век“, 1990 г.

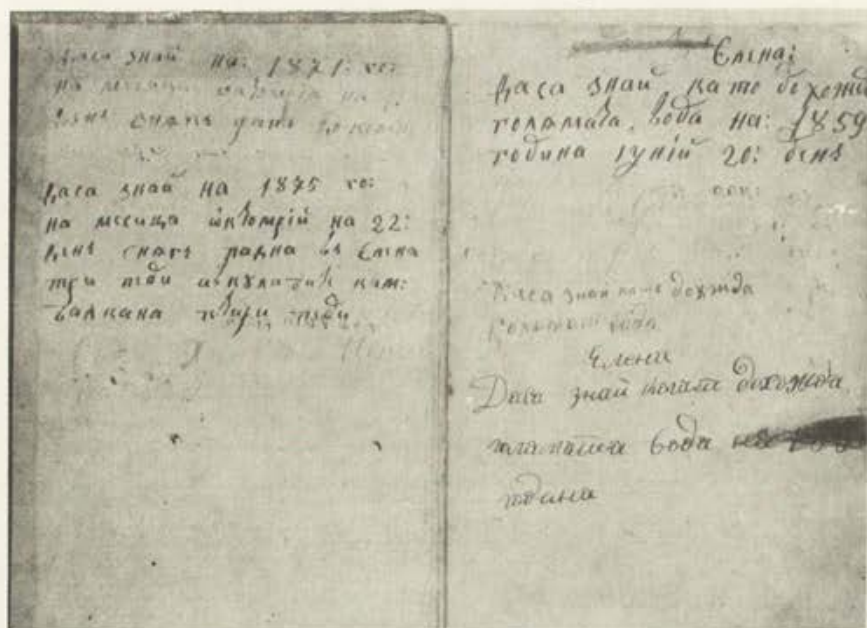

Обр. 14. Интериор от музея „Възраждане и Учредително събрание“, 1990 г.

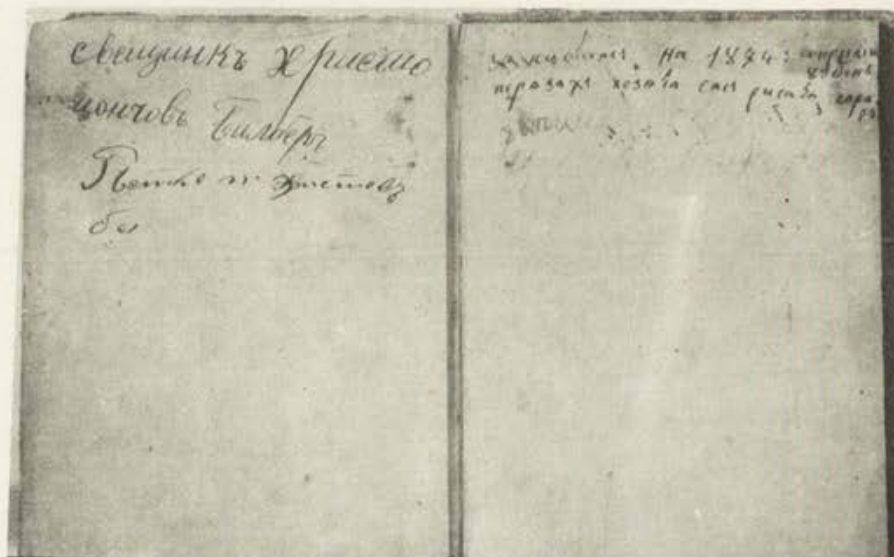
Обр. 15. Колективът на музея, 1991 г.

Обр. 3. Дясно — приписка от 1859 г., ляво — приписка от 1871 и 1875 г.

Обр. 4. Приписка от 1874 г.

КНИКА ПАНАТОВА — ДИСЛОКАЦИЯ НА БЪЛГАРСКИТЕ ДРУЖИНИ В РА-
ИОНА НА ТЪРНОВО ПРЕЗ 1877—1884 Г.

Обр. 1. Д-р Константин Бонев и д-р
Антон Шатуфайер (ляво) с
помощниците си, 1879 г.

Обр. 2. Полковник К. И. Кесяков

Обр. 3. 17-та пехотна търновска дружина, 1878—1884 г.

Обр. 4. Командирите на 17-та пехотна дружина, 1884 г.

Обр. 5. Комитетът за преименуване на Долната (Табашката) в Асенова махала, 1890 г.

Обр. 6. Прапорщик Поликарп Т. Чорбаджиев, участник в Руско-турската освободителна война 1877—1878 г., офицер в 17-та пехотна търновска дружина „Дондуков-Корсаков“ 1878—1884 г. Според едни е роден в Бесарабия, а според други — в Търново.

Обр. 7. 17-та пехотна дружина, 1884 г.

Обр. 1. Генерал-майор Сава Атанасов Муткуров. 1890 г.

Обр. 2. Бушка Муткурова

Обр. 1. Състояние, в което е намерен съдът

Обр. 2. Съдът след реставрация

Обр. 3. Украса на съда — праволинейно движение на пръстите

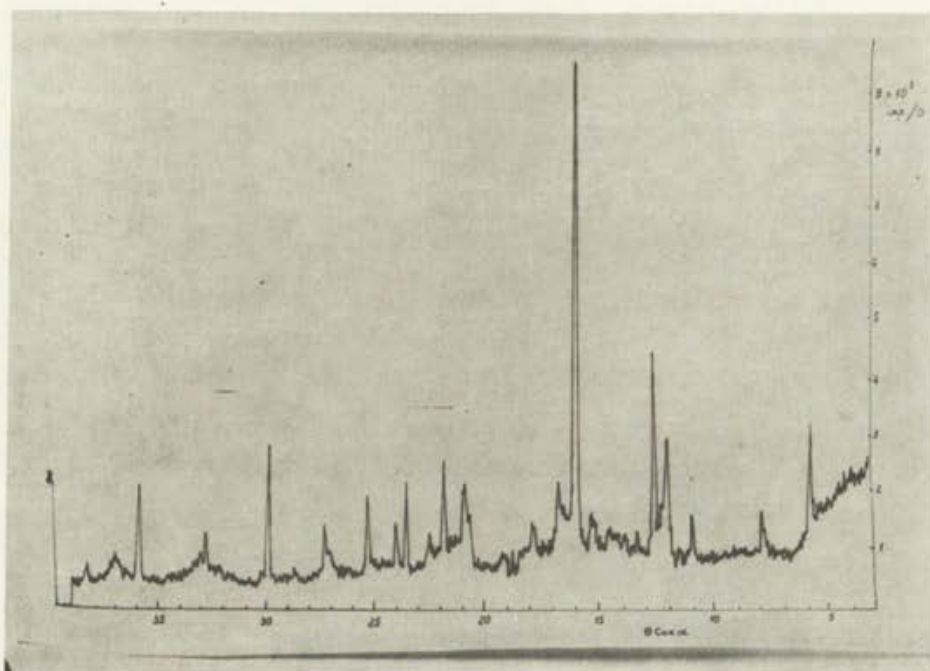
Обр. 4. Украса на съда — вълнообразно движение на пръстите

Обр. 5. Украса на съда — вълнообразно движение на пръстите

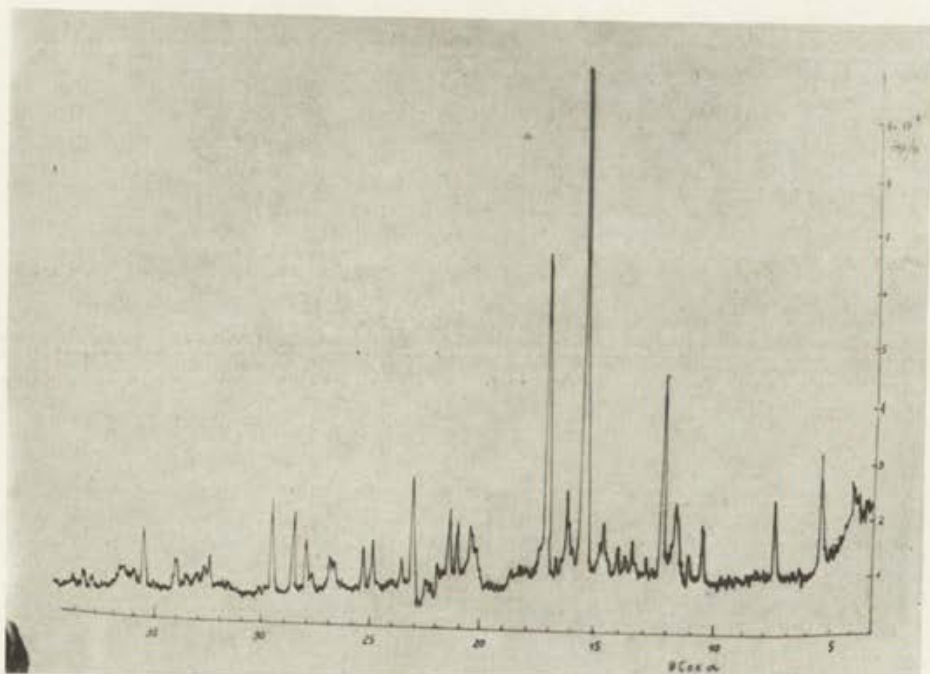

Обр. 6. Украса на съда — положение тройна примка

Обр. 7. Рентгенограма на керамиката

Обр. 8. Рентгенограма на стерилната глина в обекта

Обр. 1—18. Модификации на гръцките лампи с U-образен фитилник, вариант А

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

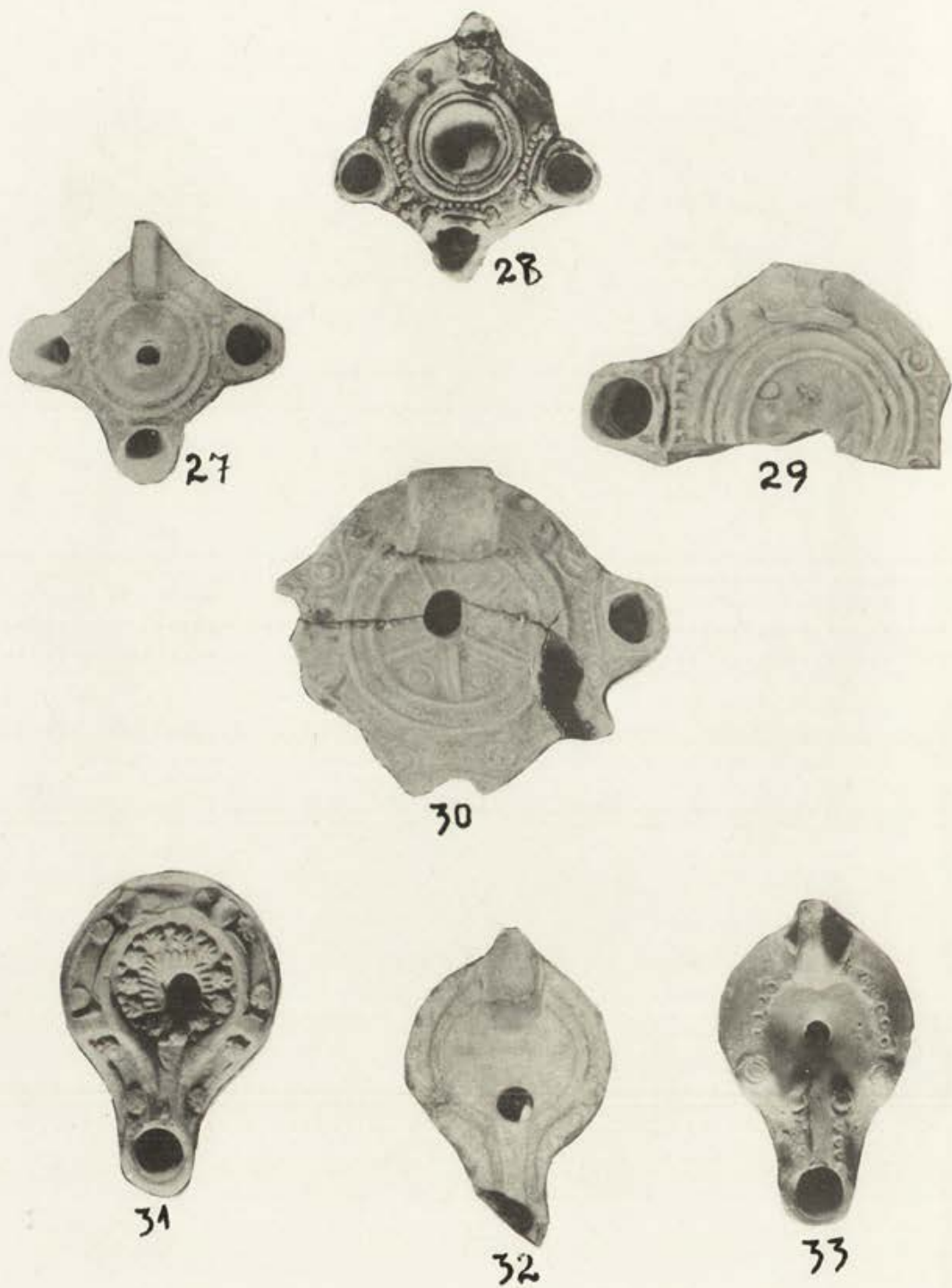
24

25

26

Обр. 27—30. Модификации на гръцките лампи с U-образен фитилник, многофитилни

34

35

36

37

38

39

Таблица I

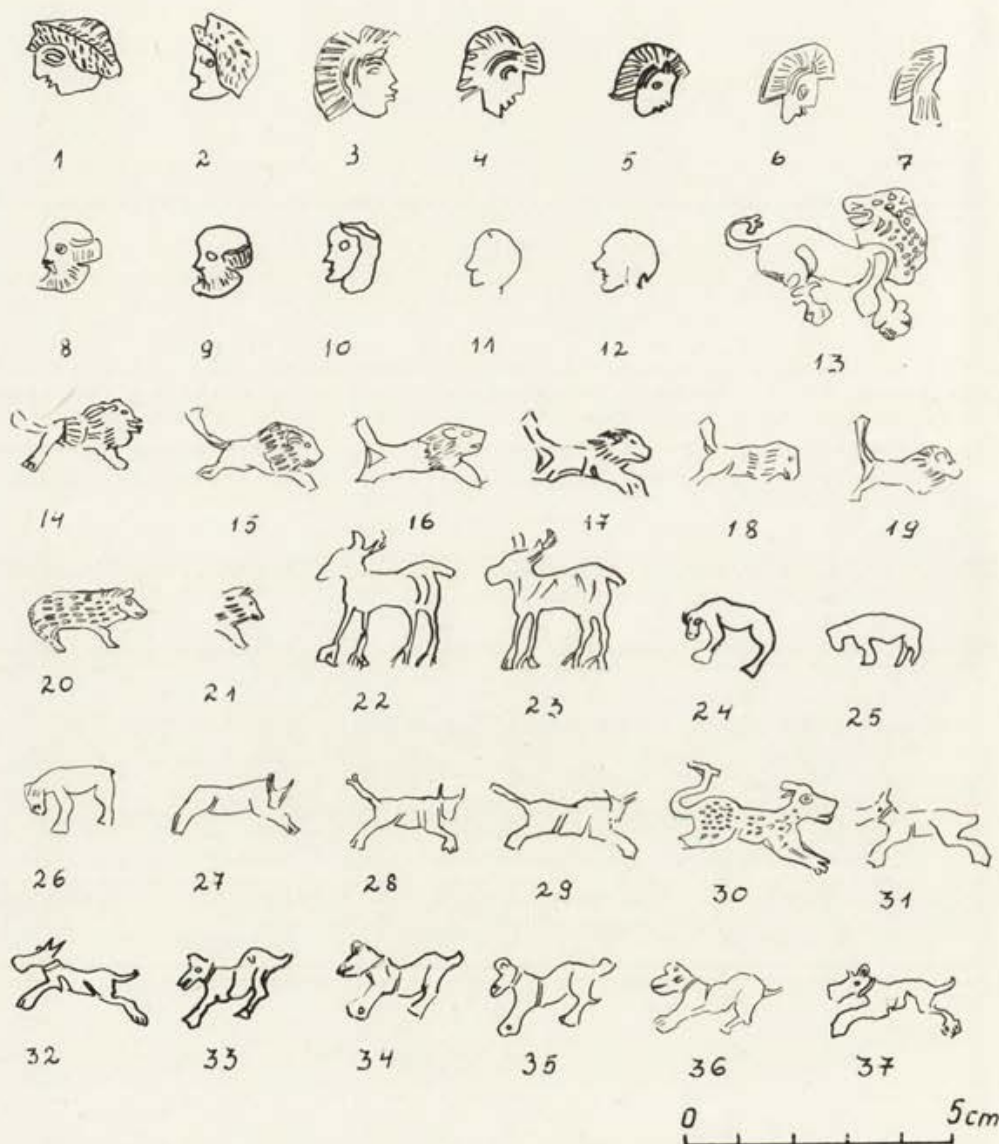

Таблица I, обр. 1—37

Изображения върху подносите: 1-12 — маски; 13-19 — лъвове; 20-21 — глиган; 22-23 — елен; 24-26 — пантера; 27-29 — тур; 30-37 — кучета.

Таблица II

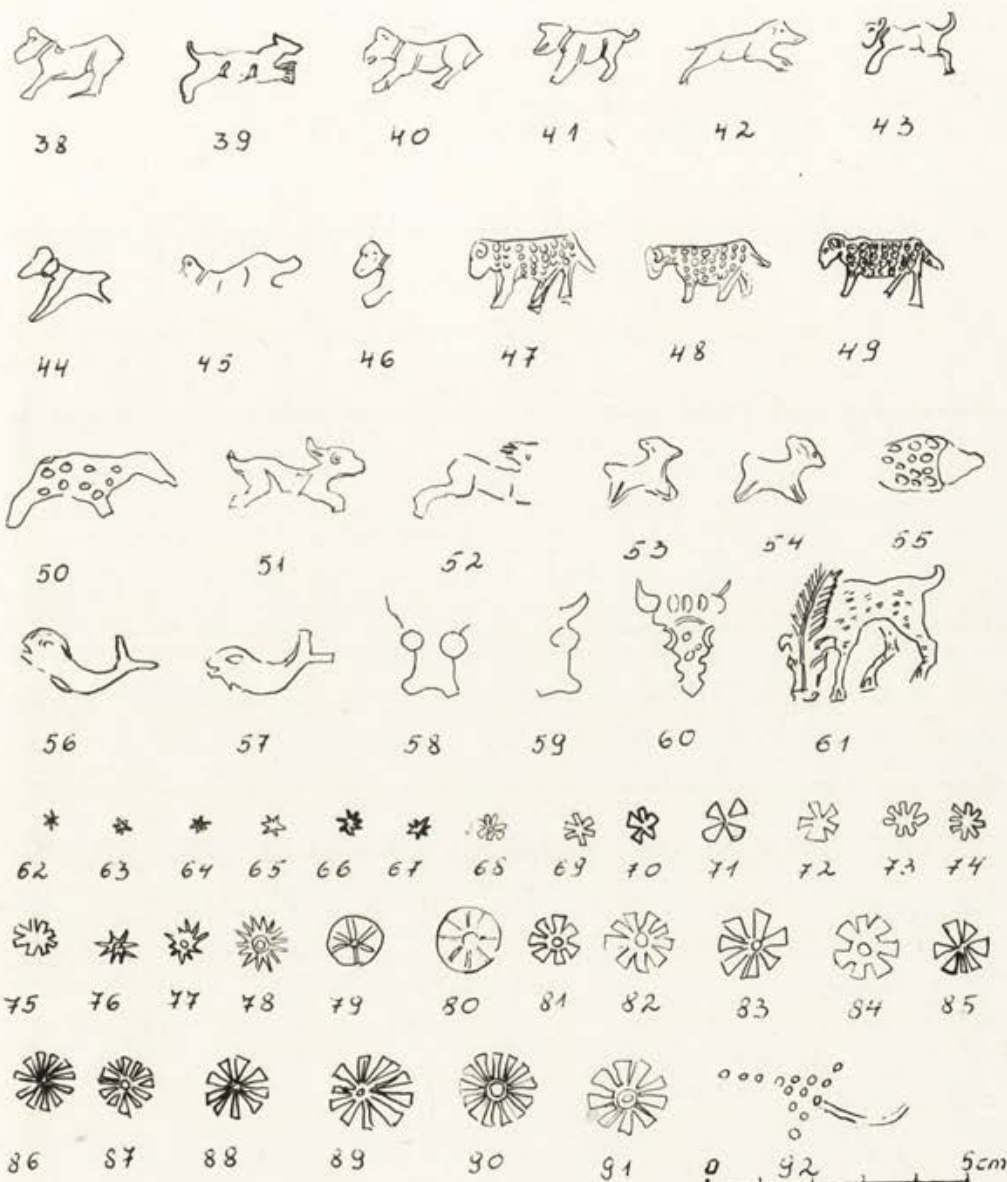

Таблица II, обр. 38—92

Изображения върху подносите: 38-46 — кучета; 47-49 — овни; 50 — овца; 51-54 — козлета; 55 — риба; 56-57 — делфин; 58-60 — букрания; 61 — грифон; 62-91 — розети; 92 — грозд.

Таблица III

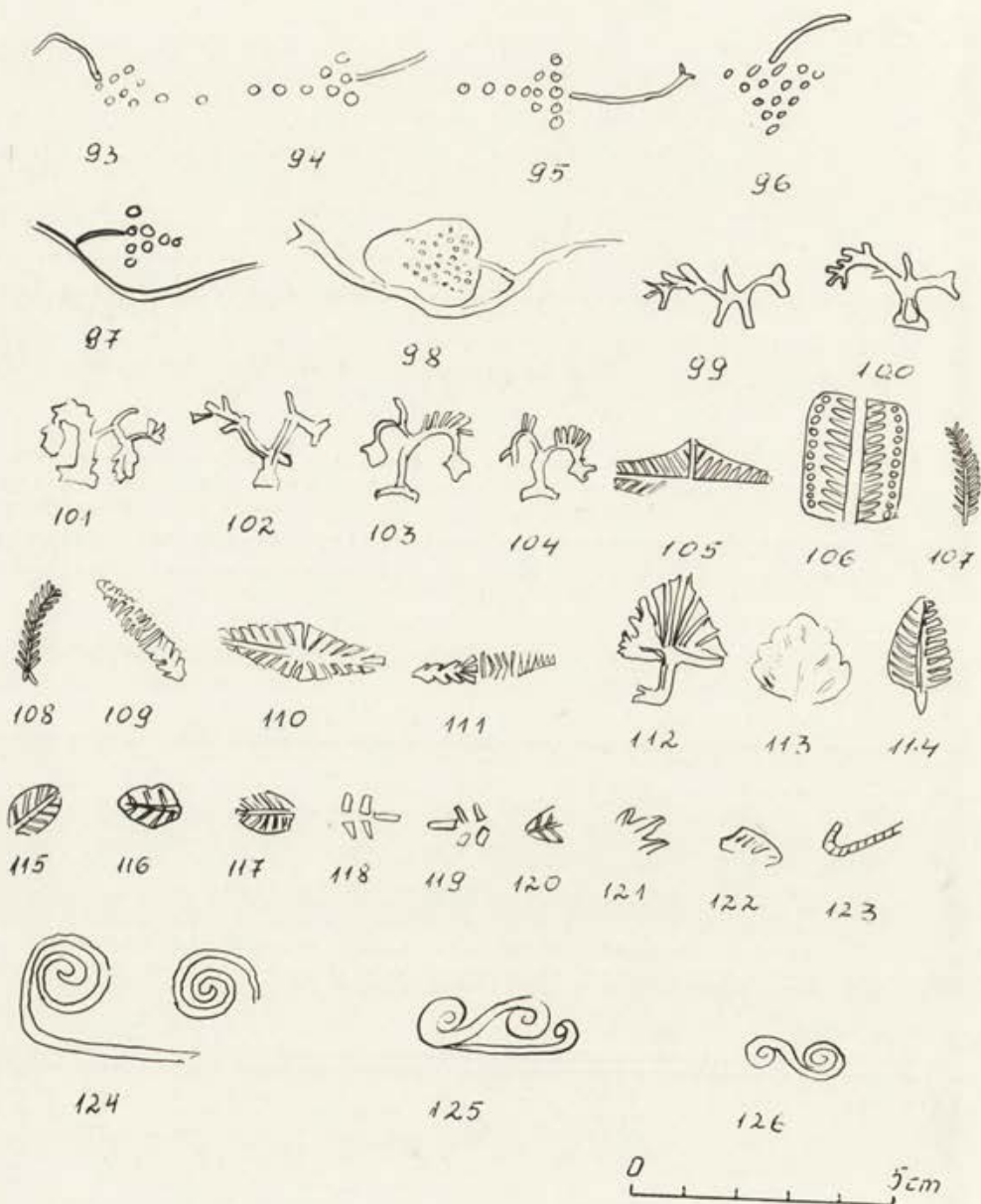

Таблица III, обр. 93—126

Изображения върху подносите: 93-98 — грозд и лозови клонки; 99-104 — дърво; 105-123 — листа и клонки; 124-126 — волути.

Таблица IV

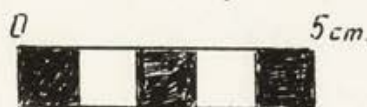
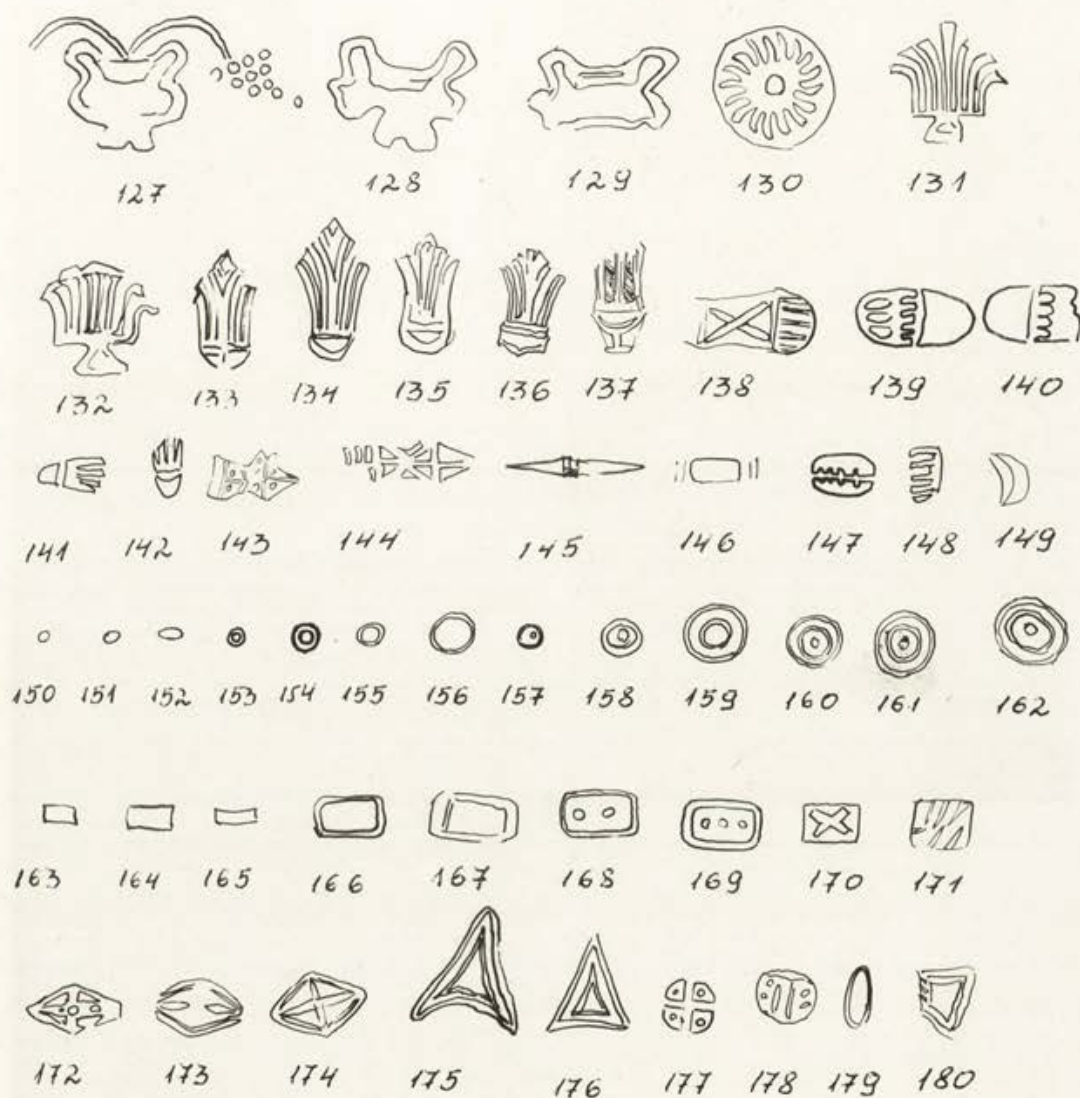

Таблица IV. обр. 127—180

Изображения върху подносите: 127-129 — съдове; 130 — венец; 131-138 — лира; 138-144 — „planta pedis“; 145, 147-149 — изображения неясни; 146 — астрагал; 150-162 — кръгчета; 163-171 — правоъгълници; 171-174 — ромбове; 175-176 — триъгълници; 179 — елипса; 177, 178, 180 — геометрични орнаменти.

Обр. 1. Бюст на Комод от Павликени —
фас

Обр. 2. Комод — сребърен динар

Обр. 3. Бюст на Комод от Павликени —
десен полупрофил

Обр. 4. Бюст на Комод от Павликени —
ляв профил

Обр. 5. Комод от Двореца на консервато-
рите — Рим

Обр. 6. Бюст на Комод от Ермитажа

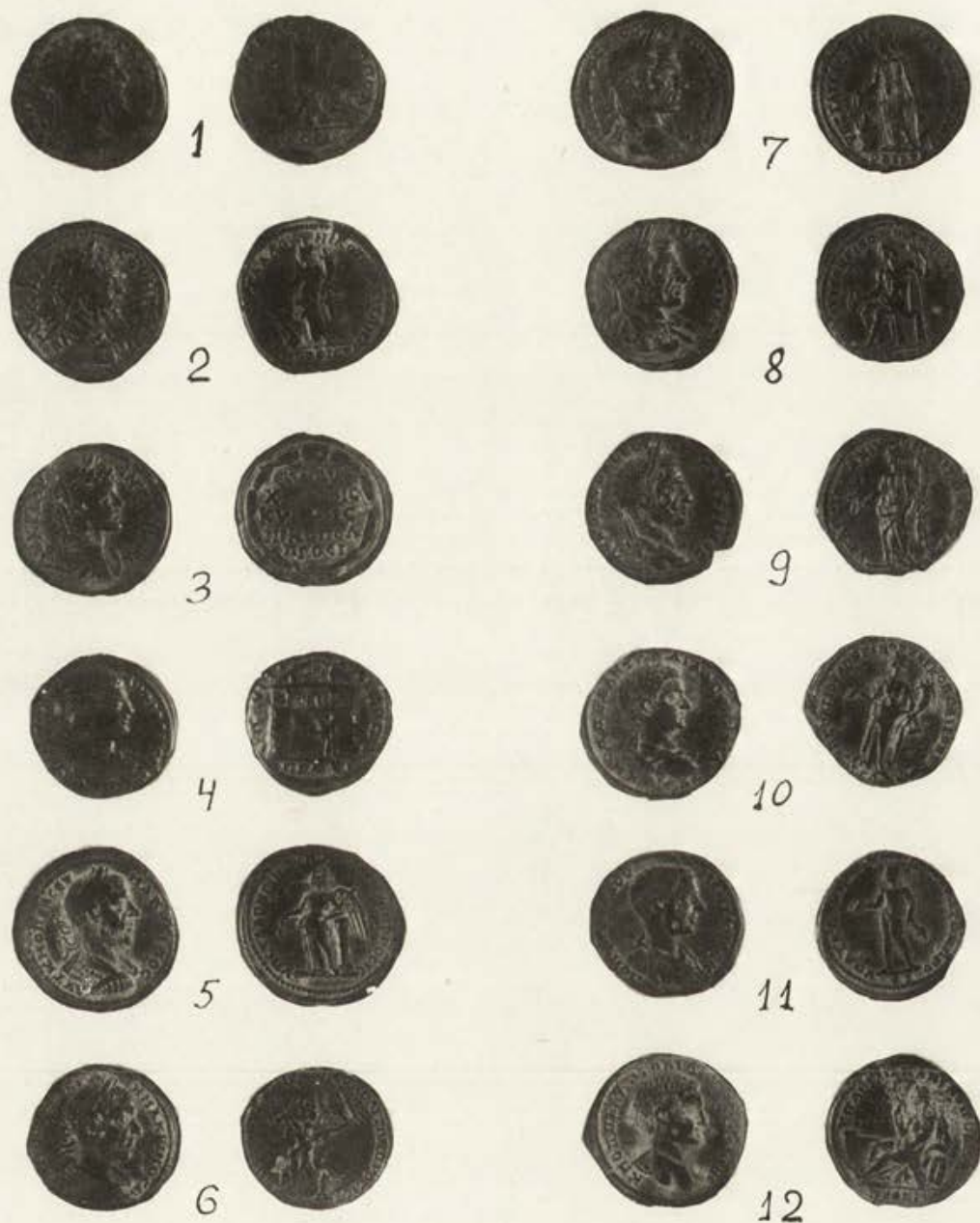

Таблица 1

Монети от Никополис ад Иструм: 1, 2 — Септимий Север; 3 — Каракала; 4 — Плавтила; 5, 6, 7, 8, 9 — Макрин; 10, 11, 12 — Диадумениан

13

19

14

20

15

21

16

22

17

23

18

24

Таблица II

Монеты от Никополис ад Иструм: 13 — Елагабал; Марцианопол: 14, 15, 16, 17, 18 — Септимий Север; 19 — Септимий Север и Юлия Домна; 20, 21, 22 — Каракала; 23 — Макрин; 24 — Макрин и Диадумениан

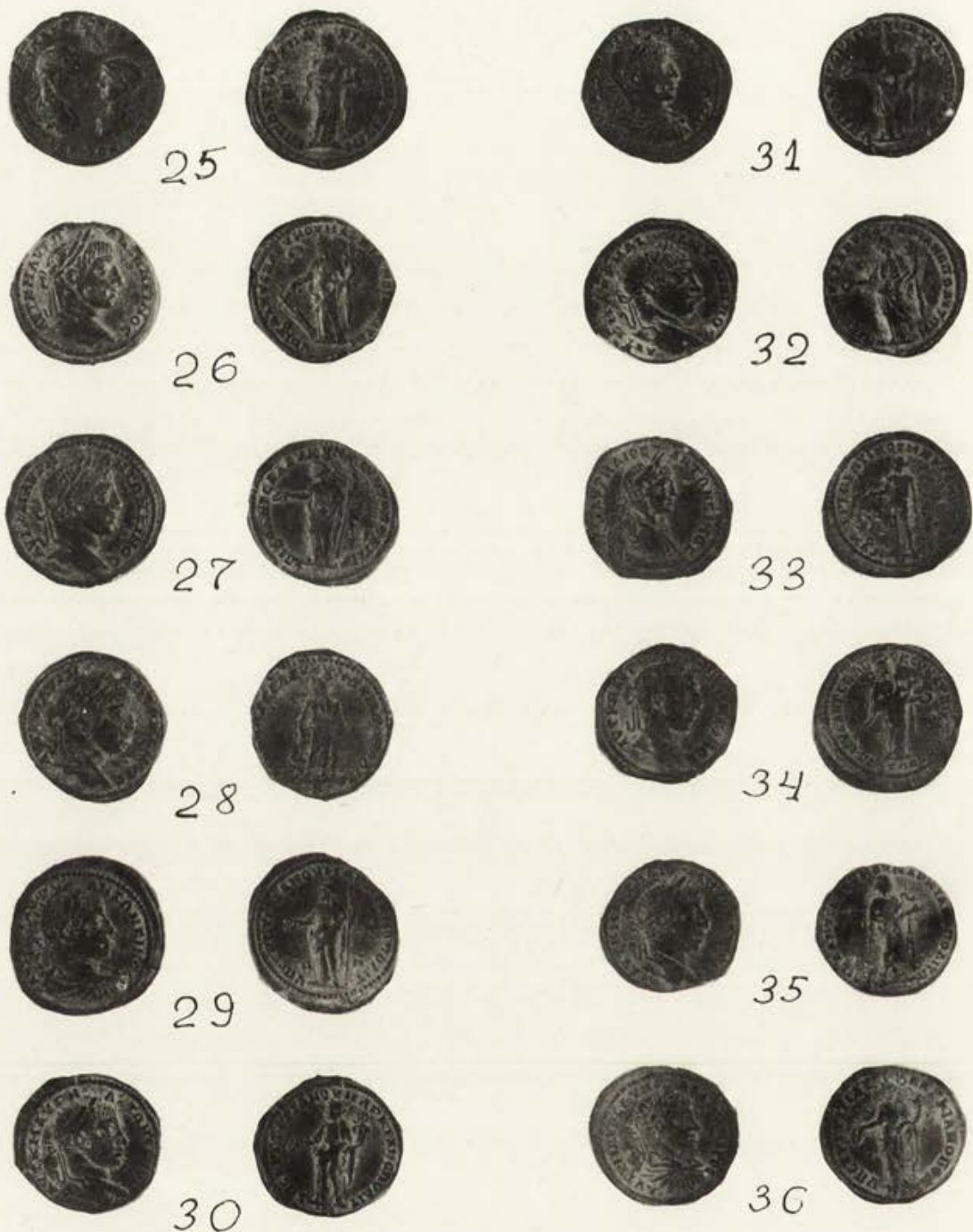

Таблица III

Монети от Марцианопол: 25 — Макрин и Диадумениан; 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35 — Елагабал; 36 — Александър Север

37

43

38

44

39

45

40

46

41

47

42

Таблица IV

Монети от Марцианопол: 37, 38, 39, 40, 41 — Александър Север; 42 — Александър Север и Юлия Мамея; Хадрианопол: 43 — Септимий Север; 44 — Каракала; Томи: 45 — Гета; Одесос: 46 — Александър Север; Анхило: 47 — Септимий Север; Филипол: 48 — Антонин Пий

Обр. 1. Сватба от Лясковец, 1896 г.

Обр. 2. Сватба от с. Драгижево, 1899 г.

Обр. 3. Сватба от с. Добри дял, 1920 г.

Обр. 4. Сватба от Лясковец

Обр. 1. Въведение на Богородица в храма

Обр. 2. Света Екатерина

Обр. 3. Благовещение

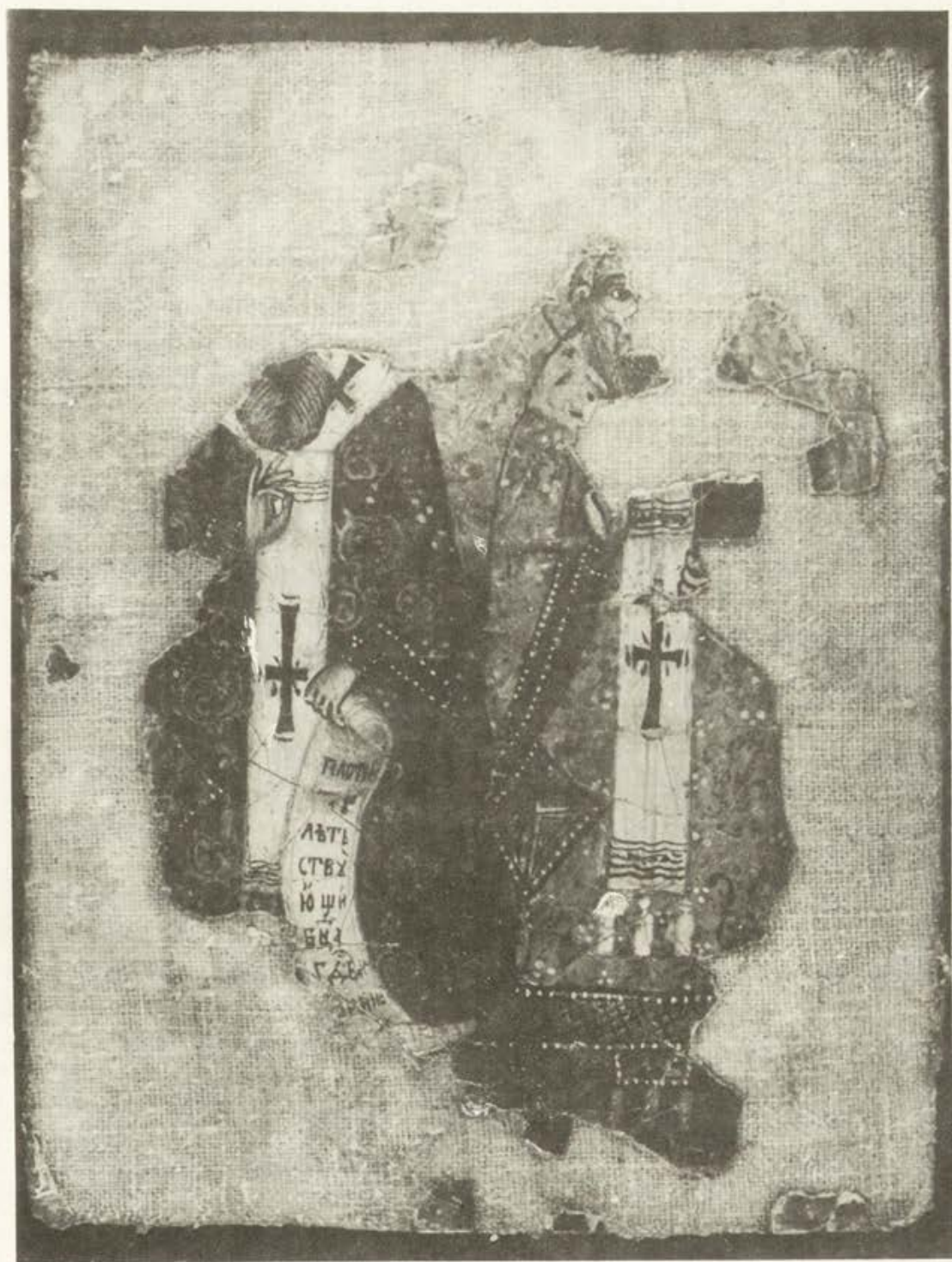
Обр. 4. Рождество Христово

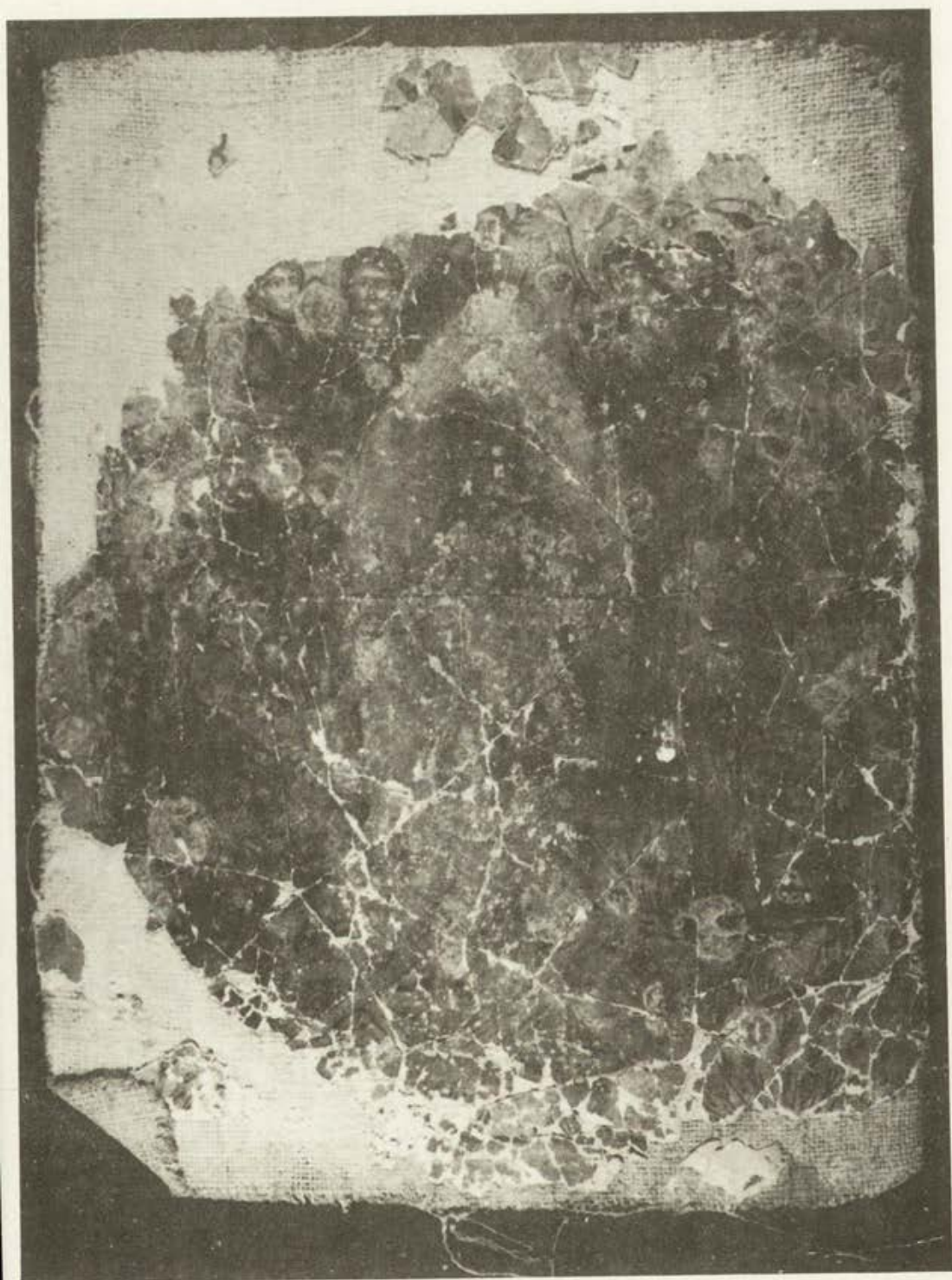
Обр. 5. Кръщение Христово

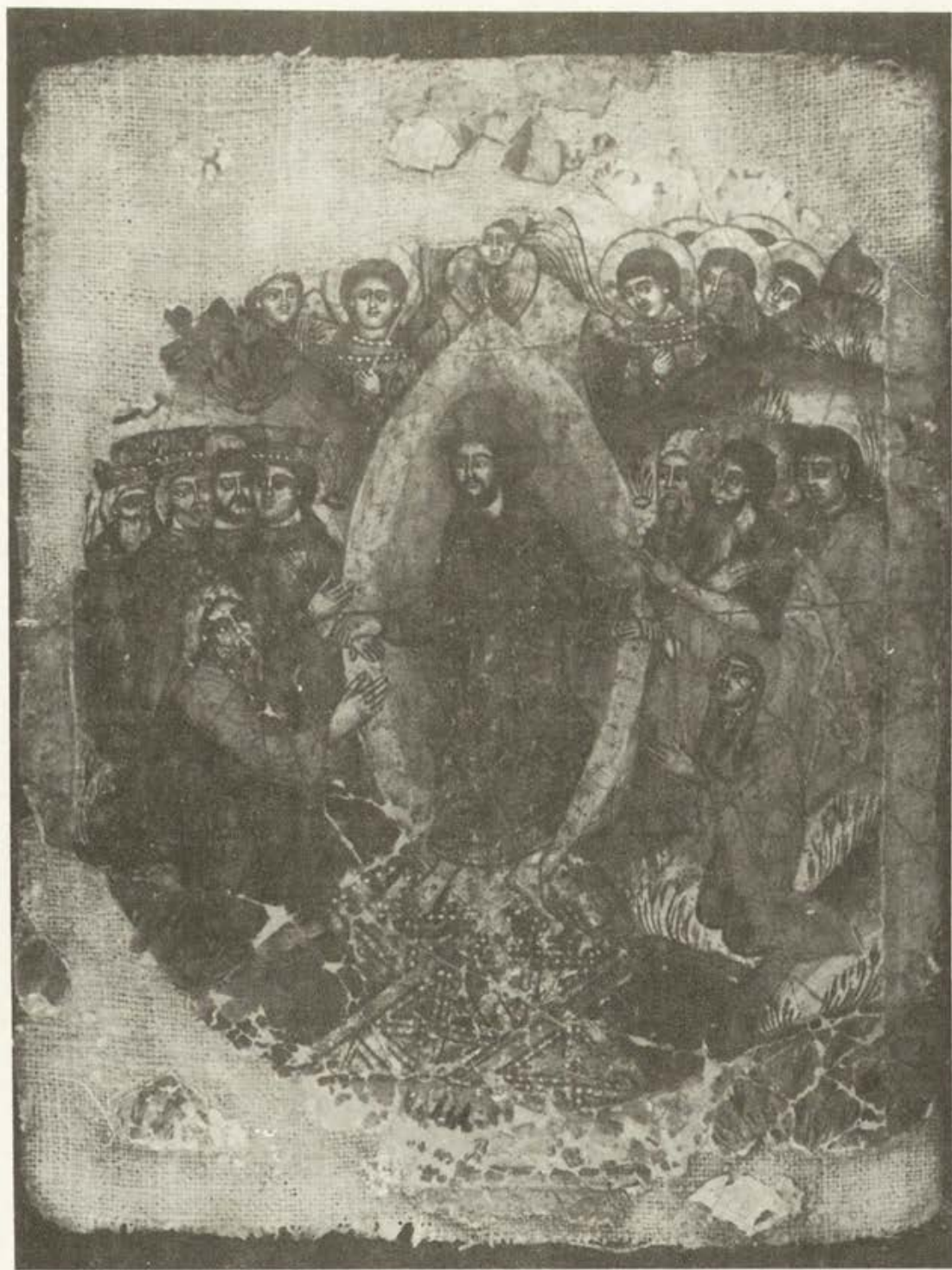
Обр. 6. Разпятие Христово

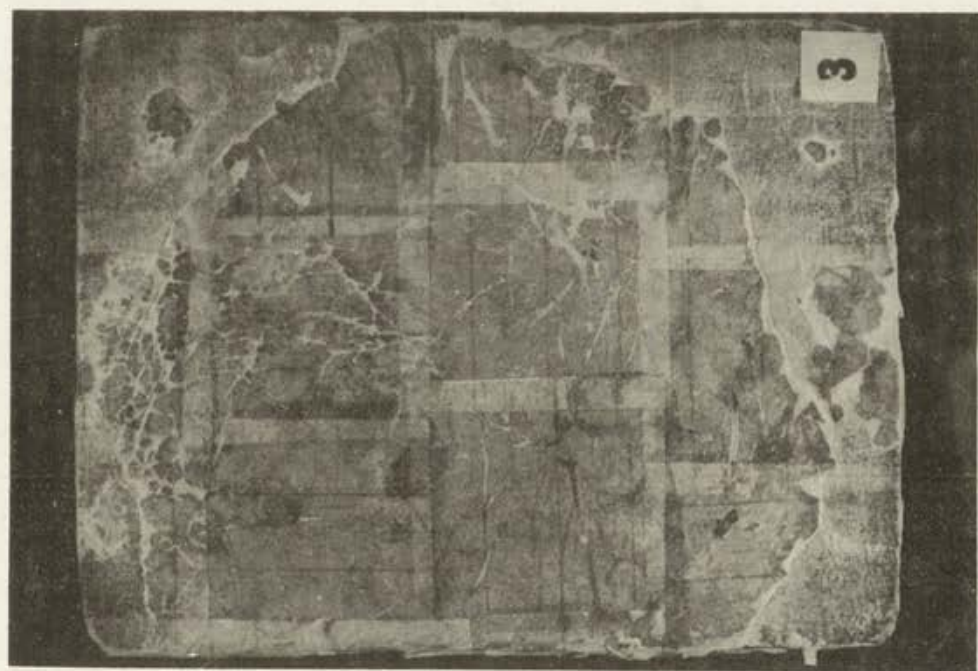
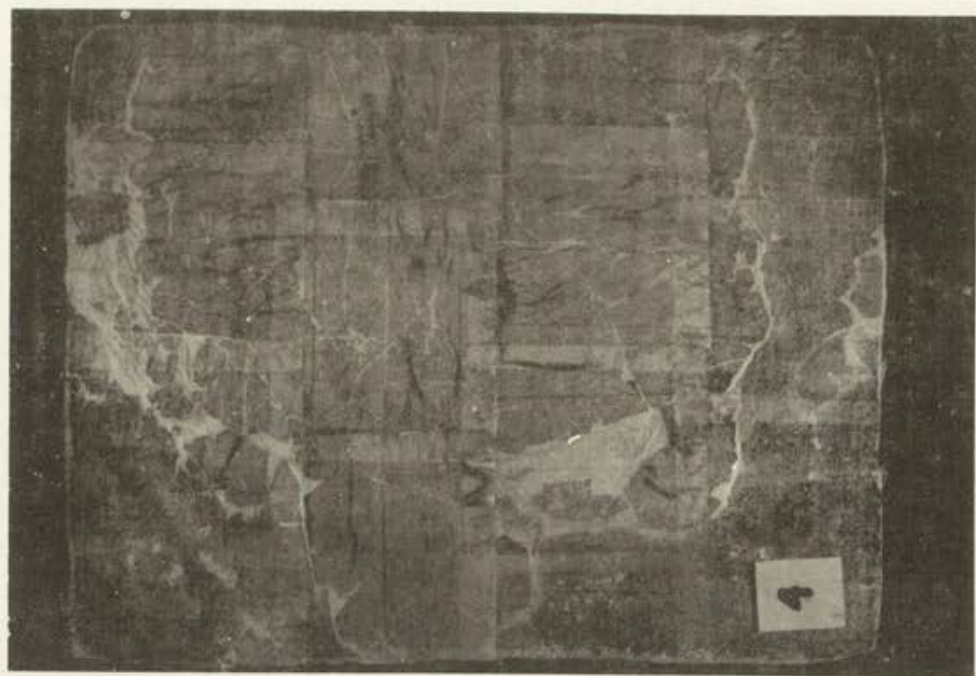
Обр. 7. Двама неизвестни архиепископи (Атанасий Александрийски и Кирил Александрийски)?

Обр. 8. Слизане в ада (преди реставрацията)

Обр. 9. Слизане в ада (след реставрация)

Обр. 10. Етап на укрепване двете страни на една от иконите

ДЕКОРАТИВНИ ОРНАМЕНТИ ВЪРХУ ГЛИНЕНИТЕ ПОДНОСИ ОТ ТЕРИТОРИЯТА НА НИКОПОЛИС АД ИСТРУМ

ПАВЛИНА ВЛАДКОВА

Фрагментите от подноси, открити при проучването на античните керамични центрове край Павликени и Бутово, са сред едни от най-интересните дребни находки. Досега целият материал не е публикуван в самостоятелно издание. В различни публикации само бегло се засяга проблемът за глинени подноси или просто се отбелязва, че такива се откриват в керамичните центрове.¹ Предмет на настоящата работа ще бъде систематизацията и анализът на декоративните орнаменти, използвани за украса на съдовете, изобразени върху запазените части от подноси. Обработени са общо 93 фрагмента — дръжки, бордюри, стени и дъна. За сравнение е използван и откритият досега при археологическите проучвания материал от Нове и Никополис ад Иструм, където твърде често се срещат фрагменти от подноси тип Бутово. Работата не претендира за цялостно изчерпване на проблема и представява само една част от пълната разработка на темата².

Глинени подноси най-общо могат да се разделят по форма на три основни типа — кръгли, елипсовидни и правоъгълни. В най-голямо количество се откриват фрагменти от подноси с елипсовидна форма, явно предпочитана от производителите. Всички подноси са изработвани в глинени калъпи, като в античния фонд на Историческия музей във Велико Търново се съхраняват 13 броя. Релефната украса върху дръжките и периферията на съдовете (рядко върху дъното) е била нанасяна върху калъпа с помощта на печати — глинени, метални или дървени, както и на ръка. От античния керамичен център Бутово досега няма открити печати за щемпелуване. От керамичния център край Павликени произхождат седем броя цели и части от печати, някои едностранни, други двустранни. По-голяма част от откритите печати в Павликени са били използвани за украса на стените на глинени съдове — паници, купи и чаши. Интересно е, че същите видове орнаменти се откриват и върху подносите от Бутово — „*planta pedis*“, иглолистна клонка, розети, различни геометрични орнаменти. От литературата в България са известни само няколко печата за щемпелуване на керамика — от Археологическия музей, София³ и от Монтана.⁴ При анализа на разкритите фрагменти прави впечатление, че върху много от тях се наблюдават почти еднакви изображения, но разположени по различен начин, в различни композиции. Вероятно голяма част от печатите за щемпелуване са били дървени, бързо са се изтривали от употреба и са били бракувани. Използувани са били и метални печати, но досега няма открити такива. Фактът, че от Павликени произхождат железни печати за жигосване на добитък⁵, говори, че е напълно реално метални печати да са били употребявани и при керамичното производство. Някои от калъпите за изработване на глинени подноси са били водени и от

метални образци. Засега от Павликени и Бутово няма данни за такъв вид калъпи. Наличните материали ми дават основание да смятам, че някои от калъпите за подноси са били дообработвани на ръка, без помощта на печати за щемпелуване, или пък дадени орнаменти са изпълнявани чрез печати, а други ръчно. По тази именно причина върху някои фрагменти едни и същи орнаменти се различават по начин на изпълнение и носят своята индивидуалност. Грънчарят през античността освен че е трябвало да владее до съвършенство технологията на керамичното производство, нужно е било да бъде и добър художник и затова най-добре говорят разкритите фрагменти художествена релефна керамика.

Елементите на декорация върху глинени подноси могат да бъдат обединени в няколко основни групи: изображения на човешки фигури, изображения на животни, растителни мотиви и геометрични орнаменти. Има няколко елемента, които поради лошокачествените печати или фрагментираното състояние на подносите е трудно да се вместят в някаква класификация, поради което ги поставям в група разни.

Човешки изображения. Не се срещат много често върху запазените фрагменти. Разположени са както върху дръжката на съдовете, така и по тяхната периферия. Най-точно е да ги класифицираме като изображения маски. Всички са представени в профил. Чертите на лицето са предадени сумарно и схематично. Разграничават се два вида образи — мъж с брада и гола глава и мъж, върху главата на който има изобразена шапка с украса, наподобяваща пера от птица. При втория тип е характерно представянето на устата — изразителни, със свити напред устни. Маските не са в някаква отделна композиция, нито пък са в самостоятелно рисувателно поле. Около тях се намират разнородни декоративни елементи. Дори много често печатите не са нанесени точно и правилно и изображенията са или размазани, или поставени накриво, та дори и в обратна посока. Същият мотив, изпълнен също така не особено прецизно и качествено, се среща върху откритите глинени подноси в Олтения, Румъния.⁶ Тамошните местни майстори използват калъпи и печати, произведени в нашите керамични центрове, а в някои случаи се откриват фрагменти Бутовска и Павликенска керамика, попаднала там по търговски път.

Някои от човешките изображения наподобяват сатири или Силен (?) и могат да бъдат приети като изображения на участници в тиаса на Дионис. Още повече че върху различните съдове от двата керамични центъра често се среща апликирана украса с тези образи (Табл. I, обр. 1—12).

Изображения на животни. Сред този вид изображения преобладават тия на дивите животни (лъв, пантера, глиган, тур, елен) и в по-малко количество на питомните (куче, овен, козлета, овца и др.). Срещат се и изображения на зубър (?), букраний, риба, делфин. Някои от животните са представени със завидно умение, предадено е движението на тялото, от фигурите лъха динамика. Явно е, че творецът добре е познавал този вид животно, неговата анатомия и движения отблизо, показва отношението му към него. Понякога е представено само част от изображението — напр. волска глава (букра-

ний), рога на елен и др., като по този начин е заместен цялостният образ на обожественото животно.

Лъв. Представен е обикновено в бяг надясно (табл. I, обр. 13—19). С плитки нарязи са предадени гривата и козината. В някои случаи устата са отворени. Особено е интересно едно изображение (табл. I, обр. 13), където лъвът е представен в скок надясно, с обърната назад глава и артистично предадени лапи и грива. Това изображение рязко контрастира с останалите и като техника на изпълнение говори за високо майсторство и художествен усет.

Изображения на лъв се срещат често върху фрагменти от глинени подноси от Румъния.⁷ Мотивът е често срещан и върху керамичната продукция от различните ателиета на Римската империя.⁸

Глиган. Не е от често срещаните декоративни орнаменти върху подносите (табл. I, обр. 20—21). Винаги много изразително е предадена късата настръхнала козина на животното. Обикновено е в спокоен ход. Прави впечатление, че върху подносите, работени в Бутово и открити в Нове⁹, твърде често се срещат мотиви, в които има и изображения на глиган. Фигурата е разположена свободно, между други животни, растителни и геометрични орнаменти. Все пак би могла да се потърси някаква връзка с факта, че глиганът е символ на Първи италиански легион, чийто лагер през цялата античност е Нове.¹⁰ Засега тези наблюдения обаче ми дават правото да направя само едно предположение, неподкрепено със сигурни аргументи.

Елен. Изображението се среща много рядко върху глинени подноси (табл. I, обр. 22—23). Запазени са само върху два фрагмента фигури на елен, като не са предадени детайлно и точно отличителните им белези. Рогата са само загатнати. Фигурите са предадени в контур, но все пак със сигурност може да се определи какво животно е изобразено.

Пантера. Фигурите на пантерите не са предадени прецизно. Всички изображения са несполучливи, статични и толкова неточни, че дори е трудно да се познае животното (табл. I, обр. 24—26). Аналогични са изображенията върху подносите — местно производство от Румъния.¹¹ Изображенията на пантера се срещат често и върху археологически паметници от друг материал — мрамор, метал и т. н., и се свързват обикновено с култа към бог Дионис. Пантерата е едно от свещените му животни.¹² И макар че изображенията върху подносите трудно могат да се приемат като част от някаква цялостна, идейно завършена композиция, все пак смятам, че този вид рисунки не се появява случайно върху глинени подноси от Бутово и Павликени. Пантерите, маските и някои други изображения дават основание да смятам, че този тип съдове са били използвани не само при всекидневна употреба, но и при някои по-специални култови празници и церемонии. Но в никакъв случай не може да се твърди, че това са съдове само с култово предназначение. Факт за това е откриването им заедно с разнообразен археологически материал в жилищни, търговски и други помещения.

Кучета. Срещат се изключително често върху подносите в сравнение с изображенията на другите животни (табл. I, обр. 30—37, табл. II, обр. 38—46). Обикновено са представени в бяг наляво или надясно, в поза на скок, по-рядко статично. Добре са отразени характерните движения на животните, типичната за тях стойка и силуе

Върху по-голяма част от изображенията има отразена кашка на врата, което според мен показва, че е изобразено домашно животно. Някои от образите са много близки до тези от Олтения.¹³ Изображението на куче върху глинени съдове през римската епоха е често явление.¹⁴

Тур (див бик). Върху няколко фрагмента е представен този много отдавна известен животински вид, изчезнал от границите на Европа през XVII век. За това животно има сведения от най-ранните епохи — палеолит и неолит.¹⁵ Върху обработените фрагменти от подноси, общо взето, добре е представено масивното тяло на животното, сравнително късите му крака и дългата опашка (табл. I, обр. 27—29). Рогата са сърповидно извити, разположени върху малката (в сравнение с тялото) глава. Не е предадена обаче релефно гъстата козина на животното. Турът е представен обикновено в устремен бяг надясно, с леко наведена и обърната фронтално глава. Изображението на тур се среща и върху керамика от различни провинции на Римската империя.¹⁶

Овен (овца). Фигурите са представени релефно и точно (табл. II, обр. 47—50). Рогата на овните са подчертано завити, руното е предадено чрез малки кръгчета, подредени правилно. Фигурите са в движение или спокоен ход, надясно или наляво.

Козлета. Различават се два типа на представяне: или съвсем схематично и неточно (табл. II, обр. 53, 54), или в бяг, със свити крака и вирната опашка (табл. II, обр. 51, 52).

Риб. Не са много фрагментите, върху които е изобразено това животно. Върху два фрагмента намираме образа на делфин, предаден точно и изразително (табл. II, обр. 56, 57). Върху няколко фрагмента са запазени части от риби, с релефно предадени чрез малки елипси (табл. II, обр. 55). Върху керамиката рибата не е често срещан орнамент, делфинът е по-популярен.¹⁷

Букраний. Изобразена е волска глава, представена като маска. (табл. II, обр. 58—60). Изключително често срещан орнамент на украса върху каменната пластика, както и върху гипсовата украса на стени на помещения. Орнаментът е типичен като украса за района на Гикополис ад Иструм.

Зубър (?). Само върху един фрагмент е представено животно, което е трудно да бъде идентифицирано. Фигурата е предадена точно и релефно. Върху главата личат рогата. Гривата е подчертана. Козината е представена чрез къси нарязи. Според мен от така предадените отличителни черти можем почти със сигурност да кажем, че е изобразен зубър (табл. II, обр. 61).

Растителни орнаменти. Най-често срещаният мотив е розетата (табл. II, обр. 62—91). Свободно разположена, играеща разграничителна роля между други елементи на украса, разположена в обкантваща изображението линия, розетата се среща почти върху фрагменти от подноси. Понякога е изобразена съвсем схематично, друг път много релефно и подробно. Размерите също са много разнообразни — от най-дребни до подчертано големи. Някои от розетите приличат по-скоро на звездички. За релефната керамика от античността розетата е типичен орнамент на украса в цялата Римска империя.¹⁸

Върху няколко фрагмента се срещат лозови вейки с грозд

(табл. II, обр. 92; табл. III, обр. 93—98). Всички са представени релефно, ясно и точно. Зрънцата на грозда са предадени като малки, отделени една от друга точки. На един от фрагментите гроздът е масивен, закръглен. Орнаментът се среща както върху дръжките, така и върху бордюра на съдовете. Украса от лозови листа и клонки с гроздове се среща често върху керамични съдове от различните ателиета на империята¹⁹, а също и върху каменната пластика. Този елемент на украса е типичен и характерен и за района на Никополис ад Иструм. Тук с изключително голяма популярност се ползува култът към бог Дионис, бога на веселието и виното, а лозата е един от неговите символи — на зараждащия се живот. Култът към Дионис всъщност представлява отражение на поминъка на населението върху неговия духовен свят.

Дървото е елемент на украсата на глинени подноси (табл. II, обр. 99—104), който често се среща както върху разглежданите паметници, така и върху керамичната продукция от почти всички познати ателиета в Римската империя. Представа се без листата, само короната от клони. Изображението на дърво често се среща и върху фигурални паметници, свързани с култа към бог Дионис.²⁰ Този бог освен като бог на виното е бил почитан и като бог, закрилник на вегетацията и горската растителност въобще. Вероятно мотивът се е поправил на местните майстори грънчари и те често го използват при украсата на своите произведения, без обаче да влагат точно определена идея и без изобразените предмети да имат строго култов характер. Мотивът е често срещан и върху фрагменти от подноси от Румъния.²¹

Листи и клонки. Те са най-различни по форма и вид. Някои са съвсем стилизирани, други са по-точни и детайлни. Най-общо могат да се класифицират в две групи: иглолистни и широколистни (табл. III, обр. 105—123). Обикновено са разположени свободно върху полето, определено за украса. От Павликени произхожда глинен дъбов лист в почти естествен размер, който като форма е много близък до дъбовите листа, изобразени върху подноси.²² Възможно е листът да е увеличен модел, който майсторът е използвал при работата си по изготвяне на калъпа.

Върху три фрагмента е представен глинен съд (с форма близка до кратеровидните съдове), като от единия съд излиза клонка с грозд върху нея (табл. IV, обр. 127—129). Изображението на глинени съдове с излизащи от тях клонки, вейки, повеи, както и самостоятелно е често срещано върху релефните глинени съдове като самостоятелен орнамент или в комбинация с други фигури и мотиви.

Венец е открит само върху един фрагмент от поднос (табл. IV, обр. 130). Орнаментът е типичен за украсата на глинени съдове, произвеждани в западните и италианските ателиета, среща се и в Румъния.²³

Геометрични орнаменти. На първо място поставям *кръгчетата* (табл. IV, обр. 150—162). Някои от тях са съвсем дребни, почти като точки, други центрирани, трети двойни или тройни. Използувани са също като розетите или като ограничаващ и рамкиращ бордюр, или свободно сред другите орнаменти. Така както розетите са сред най-срещаните растителни орнаменти, така точките и кръгчетата преобладават сред геометричните.

Правоъгълниците са с различна големина, някои двойни, други с вписани в тях една, две или три точки, кръстче или точковиден орнамент (табл. IV, обр. 163—171). Понякога правоъгълниците са разположени самостоятелно и рамкират дръжката или бордюра на подносите. Често са единични и свободно заемат своето място, определено им от художника грънчар върху рисувателното поле.

Ромбовете внасят разнообразие в изображенията (табл. IV, обр. 172—174). Често са с прекарани диагонали. Глинени печати с изображение на ромб за щемпелуване на керамика има открити в керамичния център Павликени. Като стил изображенията на ромбове от подносите в Бутово и тези, открити в Павликени, не се различават. Този факт е още едно доказателство за едновременността на функциониране на двата керамични центъра и поставя проблема за датирането на керамиката от Бутово, но на този въпрос ще се спра по-долу.

Триъгълниците не са сред често срещаните орнаменти на декоративна украса (табл. IV, обр. 175, 176), както и *елипсите* (табл. IV, обр. 179). Понякога се срещат и четири триъгълничета, обвърнати с връх към средата, подредени в кръг и центрирани (табл. IV, обр. 177).

Всички геометрични орнаменти, разположени между растителните и животинските мотиви, запълват празните полета, рамкират фигурите, а понякога правят изображението да изглежда тежко и претрупано.

Други орнаменти. Лироподобен предмет. Откриваме го само върху няколко фрагмента от подноси, винаги върху дръжката. Всяко едно от изображенията се различава по рисунък от останалите. Подобни предмети, изобразени върху керамични съдове, са известни и от други ателиета.²³

„*Planta pedis*“ (табл. IV, обр. 138—144). Този елемент се използва често от майсторите от различните ателиета в Римската империя.²⁴ Но там неговото предназначение е по-друго — целта на грънчаря е да подпечата своята продукция. От античния керамичен център при Павликени са открити множество фрагменти от дъна на глинени паници, украсени с един или няколко реда „*planta pedis*“.²⁵ Върху някои от фрагментите има щемпелувана само една стъпка. Орнаментът се открива и върху фрагменти от съдове и подноси от Олтения²⁶, но много по-рядко, отколкото върху фрагментите от Бутово и Павликени. От Павликени са известни и глинени печати с „*planta pedis*“.²⁷ Глинени съдове с такъв вид украса се датират от керамичния център Павликени — II век. Това ми дава основание да поставя под съмнение датировката, която Б. Султов дава за производството на подноса в Бутово — III—IV век. Украсата на съдовете е мода, а конкретно този орнамент е най-разпространен в западните и италианските ателиета през I—II век. В Павликени, както беше посочено по-горе, тази украса се среща върху съдове, датирани II век. Според мен релефна керамика в Бутово се произвежда още през II век. Първата половина на III век е разцветът на това производство. Прецизна датировка на керамиката от Бутово може да бъде направена обаче едва след цялостната публикация на материала от този център, и то не само на керамиката, а на всички открити движими и недвижими паметници.

Сред релефните изображения върху глинени подноси има една

група декоративни орнаменти, които е много трудно да се подредят по някаква схема и класификацират. Някои не са достатъчно ясни и са размазани, други са толкова схематични, че е трудно да се определи какво точно е изобразено. Тези орнаменти не са включени в настоящата работа.

Така направеният анализ на изображенията върху глинени подноси от керамичните центрове на територията на Никополис ад Иструм — Павликени и Бутово, дава възможност да бъдат направени и няколко извода. Засега все още остава нерешен въпросът за разпространяването на керамиката, произвеждана в тези центрове. Освен в Никополис ад Иструм може с категоричност да се каже, че много голямо количество от продукцията на ателиетата е било предназначено за задоволяване на пазара в Нове. Това е съвсем естествено, защото макар и по-отдалечен, пазарът в този град поради наличието на голяма военна единица в него е давал възможност за бързо и сигурно пласиране на стоката. В Никополис ад Иструм са действували местните ателиета и те до голяма степен са покривали нуждите на жителите му. Разбира се, тук също се откриват фрагменти керамика и цели съдове, лампи и теракоти, фрагменти от подноси и др., произведени в Бутово и Павликени, но преобладава керамиката, която е произвеждана в ателиетата на града.

Много от елементите на декорацията върху глинени подноси повтарят мотивите, използвани за украса на керамичните съдове в западните римски ателиета. Следователно местните майстори са имали достъп до тяхната продукция. Елементите обаче не са пренасяни механично, а съобразно местните условия, възможности и вкусове. Макар че художествената местна керамика има много достоинства както от технологична гледна точка, така и от художествена, все пак тя далеч не достига качеството и съвършенството на вносната *terra sigillata*. Изображенията са много по-схематични, печатите и калъпите въпреки добрите пластични свойства на глината не са прецизно изработени. Много рядко всички декоративни елементи са подчинени на една основна идея или мисъл, повечето изображения са разположени свободно и безсистемно, дори безразборно. Това създава впечатление за претрупаност. Често печатите са некачествени или изтрити от употреба, откъдето пък образите върху готовата продукция са неясни и размазани. Не винаги лаковото покритие обхваща цялата вътрешна и външна повърхност на съда, нанесено е неравномерно.

Въпреки казаното по-горе не може да не се отбележи, че в дадени изображения и орнаменти е постигнато значително майсторство. Като пример може да се посочат образите на лъв (13), куче (30), зубър (61), букраний (60), някои от маските (1, 3), „*planta pedis*“ (138) и няколко от геометричните орнаменти. Има няколко фрагмента с много качествен лак, с лек метален блясък и цвят, твърде много доближаващ се до този на вносната керамика.

Местонамирането на фрагментите от глинени подноси показва, че не може да се приеме, че този тип съдове са имали само култова употреба. Макар някои от изображенията безспорно да сочат връзка с дадени божества и култови церемонии (в най-голяма степен символи, свързани с бог Дионис), този вид керамика е била използвана често в бита.

Някои от изображенията върху подносите дават основание да

предложим една по-ранна дата на начално производство. По-голяма част от орнаментите на украса върху глинени съдове от Павликени — купи, паници, чаши, повтарят декоративните елементи върху глинени подноси от Бутово. Според мен подноси се произвеждат в Бутово още през втората половина на II век, като центърът функционира и през III век. Разбира се, необходимо е да бъде обработен прецизно целият движим материал от керамичните центрове Бутово и Павликени, да бъде публикуван и едва тогава ще може да бъде дадена една точна датировка на керамиката от тези големи ателиета, функционирали на територията на Никополис ад Иструм.

БЕЛЕЖКИ

¹ Султов, Б. Един занаятчийски център в Долна Мизия — Археология, 1982, 4, с. 30 и сл.; Кабакчиева, Г., Султова, С. и Владкова, П. Керамични центрове на територията на Никополис ад Иструм II—IV век, С., 1988, с. 14—19; Sultov, B. Ceramic Production i the Territory of Nicopolis ad Istrum (2nd—4th Century) — Terra Antiqua Balcanica I, S., 1985 (with the literature); Sultov, B. Actes de premier Congres International des etudes Balkaniques et sud-est Europeennes, II, s. 483—484, 5, 6.

² Предстои изготвянето на каталог на глинени подноси от античните керамични центрове Бутово и Павликени, както и публикуването на материала от Никополис ад Иструм и Нова.

³ Димитрова, А. За производство на terra sigillata в нашите земи — Археология, 1961, кн. 4, с. 31—33, обр. 7, 8 и 9.

⁴ Велков, И. Принос към историята на религията на Мизия, ИАН, XIV, 1960, обр. 189.

⁵ Непубликуван материал от фонда на Исторически музей — раздел Античност — Велико Търново.

⁶ Popilian, G. Ceramica Romană din Oltenia, Craiova, 1976, Pl. LXXVII, 1—7.

⁷ Ibidem, Pl. LXXVII, 8—11.

⁸ Brukner, O. Rimska keramika u Jugoslovenskom Delu provincije Donje Panonije, Beograd, 1981, tabl. 40/4, 6; tabl. 46/6.

⁹ Непубликуван материал от Нова — Източен сектор.

¹⁰ Sittl, K. Der Adler und die Weltkugel als Atribut des Zeus in den Griechischen und römischen Kunst, Leipzig, 1894, s. 55; Domaszewski, A. Die Fahnen in römischen Heere, Wien, 1885, s. 12—56.

¹¹ Popilian, G., op. cit., Pl. LXXVII, 12, 13, 14.

¹² Ricken, H.-Fischer, CH. Die Bilderschüsseln der römischen Töpfer von Rheinabern Bonn, 1963, nr. 1580 Worte, Er. Panther, RE, XVIII, 3, Stuttgart 1949; col. 752.

¹³ Popilian, G., Op. cit., Pl. LXXVII, nr. 19, 20, 26, 27.

¹⁴ Brukner, O., Op. cit., tabl. 31, tabl. 42/19a.

¹⁵ Материали, придобити при археологически проучвания на прансторически обекти.

¹⁶ Popilian, G., Op. cit., Pl. LXXVII, nr. 30, 31.

¹⁷ Ibidem., Pl. LXXVIII, nr. 39—42; Brukner, O. Op. cit., tabl. 31/86.

¹⁸ Димитрова, Ал. За производството на terra sigillata в нашите земи, Археология, 1961, 4, стр. 28.

¹⁹ Popilian, G., Op. cit., Pl. XI/131, 167; Brukner, O., Op. cit., tabl. 41/8, 9.

²⁰ IGBulg. IV, 1966, № 2317. Филов, Б. Антични паметници в Софийския музей, ИБАИ III, 1912 стр. 12 и сл.; Горбанов, П. Дионисови култови сдружения, ритуали и срещи в Тракия (I—III в.), сб. България 1300, Институции и държавни традиции (стр. 115—123).

²¹ Popilian, G., op. cit., Pl. LXXVIII, nr. 45—49.

²² Непубликуван материал от фонда на Историческия музей — Велико Търново, раздел Античност. Dimitrova-Milceva, AL. Produktion von Terra Sigillata in Unter Moesien — RCRF Acta XXV/XXVI, 1987, p. 516—526.

²³ Popilian, G., op. cit., Pl. LXXIX, nr. 85, 86.

²⁴ Ibidem, Pl. LXXVIII, nr. 50—51.

²⁵ Sultov, B. Ceramic Production..., tabl. XXI/2, 3, 5.

²⁶ Popilian, G., op. cit., Pl. LXXVIII, nr. 63.

²⁷ Sultov, B., op. cit., tabl. XIII, 2/1, 2, 3, 4.

ORNAMENTAL DESIGNS ON CLAY TRAYS FROM THE TERRITORY OF NICOPOLIS AD ISTRUM

Pavlina Vladkova

(resume)

A great number of clay tray fragments have been found in the ceramic centers on the of Nicopolis ad Istrum. One of the problems with kind of ceramics is the ornamental decoration. Nearly 100 fragments have been processed and the ornamental designs are classified in several basis groups: human images, animals, plants and geometrical designs. The analysis of each group highlights the origin of the designs and the area of distribution of the clay trays. The closest analogues have been found in ceramics excavated in Romania. No difference has been established in ornamental designs, stylistic details and form. There's no difference in the dating of the fragments either — from the second half of II century A. D. to the end of III century A. D.

БЮСТ НА ИМПЕРАТОР КОМОД ОТ ПАВЛИКЕНИ

ИВАН ЦЪРОВ

Изкуството на Римската империя през цялото си съществуване се намира под силното влияние на гръцката класика. Това влияние в някои области е толкова силно, че през миналото столетие изкуство-ведите са гледали на него като на гръцко изкуство у римляните. И все пак римският портрет е областта, в която се изявява най-силно съпротивителната му сила срещу гръцката класика, ако и да остава под нейно влияние. Императорската епоха е време на една непрекъснатата борба между римското и гръцкото начала, като към тях се прибавя още един елемент: художественият вкус и потребност на римската провинция.

Времето на Антонините обхваща близо едно столетие. В художествено отношение то се обособява като отделна епоха. Нейната кулминация е през 60-те години на II век. Изобразяваната строгост на владетеля воин (Траян, Хадриан) от началото на века отстъпва място на бароковото представяне на владетеля философ (Марк Аврелий). Този стил се запазва в императорския двор и при следващите владетели Комод и Септимий Север чак до първото десетилетие на III в. За него са характерни буйната коса и брада, контрастиращи с гладкото лице¹. Философската самовглъбеност се допълва от сведения поглед на очите.

При прилагането на тоя стил помагат две технически нововъведения от времето на Хадриан. Първото е употребата на свредел при третирането на косата и брадата, като те започват да добиват особено значение на декоративен елемент при портрета. Второто е пластичното предаване на зеницата на окото, което от своя страна дава изразителност на самия поглед². Естествено в провинциите тези нововъведения навлизат по-късно. Гръцките ателиета още дълго време се придържат към традициите на класическото изкуство³. До началните години от управлението на Септимий Север това важи и за провинция Тракия, в границите на която влиза Никополис ад Иструм с прилежащата му административна територия, включваща и района на днешния град Павликени⁴. Поради географската близост с Гърция в Тракия нейното влияние върху културата е преобладаващо над римското.

В Исторически музей — Велико Търново, се съхранява бюст от дребнозърнест мрамор (обр. 1 а, б, в)⁵. Открит е в центъра за производство на антична керамика край Павликени. Сградите, край които е намерен, са от четвъртия строителен период и са датирани след нашествието на костобските от 170 г.⁶ Бюстът има следните размери: височина 23,5 см, ширина 15,7 см, дебелина 9,5 см. Долната част на лицето и дясната буза са силно повредени. Отчупена е част от лявата вежда и дясната страна на торса.

Представен е млад мъж с буйна коса, върху която има лавров венец. Листата са предадени пластично, със старателно изобразени жилки. На места са дооформени чрез свредел. В предната част, меж-

ду двете клонки на венеца, кичурите коса са предадени пластично. Върху темето те са маркирани с плитки насечки и дупчици от свредел. Цялата тилна част на бюста е в една плоскост, което показва, че не е била предназначена за пряка видимост. Поради това не се е наложило косата и завързването на венеца да бъдат скулптирани. Брадата и мустациите, макар запазени частично в левия профил, заедно с косата контрастират с гладкото лице и високото скулесто чело. Дъгите на веждите плавно преминават в широката основа на почти изцяло липсващия нос. Леко подутите клепачи ограждат дълбоки очи с бадемovidна форма. Зениците не са очертани, погледът е леко сведен. Всичко това придава на изражението меланхолично спокойствие и скептицизъм, толкова характерни при портретите от късната епоха на Антонините. Ушите остават под косата и венеца. Вратът е къс и дебел. Върху раменете лежи наметка. Макар предадена съвсем схематично, ясно личи, че това е лъвска кожа, чиито лапи са завързани на гърдите. Страниците на бюста са равно отсечени и добре изгледени, като в тях има по един жлеб, вероятно служещи за закрепването му.

Изложените иконографски данни водят към заключението, че разглежданият бюст е на Комод (180–192 г.), последния представител на династията на Антонините.

Император *Caesar Marcus Aurelius Commodus Antoninus Augustus* „имал пропорционално телосложение, но изражението на лицето му било тъпо, като на пияница, а речта безредна. Неговите коси били винаги оцветени и напудрени със златен прах. Той горил косите и брадата си, защото се страхувал от бръснене.“ (*Scriptores historiae Augustae, Aelius Lampridius, Commodus, 17*) Култът към Херкулес, покровител на династията на Антонините, получил широко разпространение при Комод, който наричал себе си „новият Херкулес“. Това потвърждава и най-известният му портрет от двореца на Консерваторите в Рим⁷ (обр. 2). Там императорът е представен с боздуган в ръка и наметната върху раменете лъвска кожа, чиито лапи са вързани на гърдите по същия начин, както при бюста от Павликени. Главата е покрита с лъвската паст за разлика от разглеждания, който е с лавров венец. Разликата между двата портрета е най-значителна в изражението на лицето. От своя страна то е близко с това на един бюст от Ермитажа⁸ (обр. 3) и на статуята на Комод от Тралес⁹. Лавровият венец, както се изобразява и на монетите (обр. 4), е сигурно доказателство, че бюстът е императорски.

Разглежданият бюст на Комод не притежава високи художествени достойнства. Изработен е в някое от местните скулптурни ателиета¹⁰, чийто стил бил под гръцко влияние. Въпреки недостатъците при скулптирането той е задоволявал не особено претенциозния вкус на обитателите на керамичния център край Павликени. Изглежда е бил поставен в домашно светилище, където е почитан императорският култ. Вероятно повредите са умишлено причинени след убийството на император Комод в гладиаторските казарми на 1 януари 193 г., когато сенатът, незачитан и преследван от императора приживе, го обявява за *damnatio memoriae*. Името му се заличава от надписите, а изображенията му се унищожават.

- ¹ Wegner, M. Die Herrscherbildnisse in antoninischer Zeit. Berlin, 1939.
- ² Димитров, Д. П. Особенности на римския портрет в Тракия и Македония. ГСУ ИФФ, XXXIX, 1942/43, с. 10.
- ³ Пак там, с. 10—11, бел. 5 и цит. д-ра.
- ⁴ Геров, Б. Северната граница на провинция Тракия. ИАН, VII, 1950, с. 19 и сл.; Романизмът между Дунава и Балкана от Хадриан до Константин Велики. ГСУ ФФ, XLVII, 1950/51—1951/52, с. 105 и сл.
- ⁵ Фонд „Античност“, инв. № 2138А/ТОМ.
- ⁶ Sultov, B. Ceramic Production on the Territory of Nicopolis ad Istrum (II-nd—IV-th century). Terra antiqua balcanica, I, Sofia, 1985, p. 24.
- ⁷ Бригова, Н., Н. Лосева, Н. Сидорова. Римский скульптурный портрет. М. 1975, с. 67, обр. 112.
- ⁸ Машкин, Н. История древнего Рима. М. 1950, рис. 183.
- ⁹ Vermeule, C. R. Roman Imperial Art in Greece and Asia Minor. Cambridge, mass. 1968, p. 289, fig. 153.
- ¹⁰ Вероятно такова ателие е работело в античното селище под днешния град Павликени, имайки предвид значителното количество скулптурни паметници от него и района. Вж. Филев, Б. Антични паметници в Народния музей. ИБАД, III, 1912, с. 23—30, обр. 20—24. Идентифицирането му ще бъде предмет на друго изследване.

A BUST OF EMPEROR COMMOD FROM PAVLIKENI

Ivan Tsarov

(resume)

Iconographic data on the bust found in Pavlikeni and all peculiarities of the Roman provincial art taken into consideration identify it as one of the emperor Commod. Due to political reasons, the images of Commod are extremely rare to find. The bust, most, likely, was manufactured in a local workshop which met the taste and needs of the inhabitants living in the ceramic center near Pavlikeni.

КОЛЕКТИВНА НАХОДКА ОТ БРОНЗОВИ МОНЕТИ ОТ С. БЛАГОЕВО, ВЕЛИКОТЪРНОВСКО

МАРКО ЦОЧЕВ

През пролетта на 1957 год. при оран тракторът изровил в един от блоковете на стопанството в селото бронзови монети. Един от работниците събрал из браздите повече от 100 монети. От тази находка Н. Мартинов е показал на Т. Герасимов екземпляри от: Марцианопол — 34; Никополис ад Иструм — 13; Одесос — 1; Анхиало — 1 и Перинт — 1.¹ Една част от тях монети постъпват в сбирката на музея във Велико Търново. Те са инвентаризирани под № от 1022 до 1141. След научна обработка се установи, че колективната находка е от бронзови римски монети от II и III в. По владетели и провинциални градове находката се разпределя по следния начин:

НИКОПОЛИС АД ИСТРУМ

Септимий Север (193—211)

В находката тези монети са представени с три монетни типа на лицевата страна.

I тип

Л: АΥΚ Α ΣΕΠ ΣΕΥΗΡΟΣ

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп:

С името на легата Aurelius Gallus

1: ΥΠ ΑΥΡ ΓΑΛΛΟΥ ΝΙΚΟΠΟΛΙ ΠΡΟΣΙΣ

Трофей между двама пленници.

ΑΕ, 26 мм (ΡΙСК, р. 369, No 1328)²

Табл. I, 1.

С името на легата Pollenius Auspex

2: ΥΠΑ ΠΟΛ ΑΥΣΠΙΚΟΣ ΝΙΚΟΠΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟΣ

Виктория, права, наляво. В д. ръка държи венец, а в л. — палмово клонче и се подпира на колона.

ΑΕ, 27 мм.

3: ΥΠΑ ΟΟΥ ΤΕΡΤΥΛΛΟΥ ΝΙΚΟΠΟΛΙΤ Ω Ν ΠΡΟΣ

С името на легата Ovinus Tertulus

Хермес, прав, наляво. В д. ръка държи кесия, а в л. — кадуцей.

ΑΕ, 26 мм. (ΡΙСК, р. 359, No 1274)

Името на легата не се чете

4: ΟΥ ΝΙΚΟΠΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟΣΙΣ

Деметра, права, наляво. В д. ръка държи два класа, а в л. — факел.

Пред нея жертвеник.

ΑΕ, 24 мм.

II тип

Л: АΥΚ Α ΣΕΥΗΡΟΣ Π

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

С името на легата Aurelius Gallus

5 Оп: ΥΠ ΑΥΡ ΓΑΛΛΟΥ ΝΙΚΟΠΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟΣΙΣΤΡ

Фортуна, права, наляво, с калатос. В д. ръка държи кормило, а в л. — рога на изобилието.

AE, 27 мм (PICK, p. 638, No 1318)

Табл. 1, 2.

III тип

Л: ΑΥΚ Α ΣΕΠ ΣΕΥΗΡΟΣ Π Σ

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

С името на легата Ovinus Tertulus

6 Оп: ΥΠΑ ΟΟΙΝΙ ΤΕΡΤΥΛΑ ΟΥ ΝΙΚΟΠΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟΣΙΣΤΡΩ

Деметра, права, наляво. В д. ръка държи два класа, а в л. — факел
AE, 26 мм.

К а р а к а л а (211—217)

В находката тези монети са представени с четири монетни типа на лицевата страна.

I тип

Л: ΑΥΚ Μ ΑΥΡ ΑΝΤΩΝΙΝΟΣ

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп:

С името на легата Aurelius Gallus

7: ΥΠ ΑΥΡ ΓΑΛΛΟΥ ΝΙΚΟΠΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟΣΙ

Хермес, прав, наляво. В д. ръка държи кесия, а в л. — кадуцей.
AE, 27 мм.

С името на легата Flavius Ulpianus

8: V ΦΛ ΟΥΛΠΙΑΝ ΝΙΚΟΠΟΛΙ ΠΡΟΣΙ

Дионис, прав, наляво. В д. ръка държи грозд, а в л. — тирс.
AE, 26 мм.

II тип

Л: ΑΥΚ Μ ΑΥΡΗΛΙ ΑΝΤΩΝΙΝΟΣ

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп:

С името на легата Aurtlius Gallus

9: ΥΠ ΑΥΡ ΓΑΛΛΟΥ ΝΙΚΟΠΟΛΙ ΠΡΟΣΙ

Крилата Виктория, върху кълбо, наляво. В д. ръка държи венец, а в л. — палмова клонка.

AE, 25 мм.

Името на легата не се чете

10: ΥΠ. . . . ΝΙΚΟΠΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟΣΙC

Деметра, права, наляво. В д. ръка държи два класа, а в л. — факел.
AE, 28 мм.

III тип

Л: ΑΥ. . . Μ ΑΥΡ ΑΝΤΩΝΙΝΟΣ

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

С името на легата Flavius Ulpianus

11 Оп: V ΦΛ ΟΥΛΠΙΑΝ ΝΙΚΟΠΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟΣΙ

Фортуна, права, наляво, с калатос. В д. ръка държи кормило, а в л. — рога на изобилието.

АЕ, 27 мм (РІСК, р. 411, № 1579)

IV тип

Л: АΥΚ Μ ΑΥΡ ΑΝΤΩΝΙΝΟC

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп:

С името на легата ΕΥΤΥΧΩCΤΙΟC ΚΥΡΙΟΙC

ΕΥΤΥ

ΧΩCΤΙΟC

12: ΚΥΡΙΟΙC

ΝΙΚΟΠΟΛ

ΠΡΟCΙ

Надписът заграден от лавров венец.

АЕ, 26 мм

Табл. 1, 3.

С името на легата Fl. Ulpianus

13: V ΦΛ ΟΥΔΙΑΝΟΥ ΝΙΚΟΠΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟCΙ

Фортуна, права, наляво. В д. ръка държи кормило, а в л. — рога на изобилието.

АЕ, 27 мм

К а р а к а л а и Г е т а

Л: ΑΥΤ Μ ΑΥΡ ΑΝΤ. ΚΑΙ ΓΕΤΑC

Бюстове на Каракала с лавров венец и на Гета един срещу друг.

С името на легата Ovinius Tertulus

14 Оп: ΥΠΑ ΟΟVΙΝΙ ΤΕΡΤΥΛΛΟΥ ΝΙΚΟΠΟΛΙ ΠΡΟCΙ

Орел, наляво, заграден от лавров венец.

АЕ, 26 мм

П л а в т и л а (жена на Каракала)

Л: Φ ΟΥΔ ΠΛΑΥΤΙΛΛΑ CΕΒ

Бюст надясно.

Оп:

С името на легата Aurelius Gallus

15: ΥΠ ΑΥΡ ΓΑΛΛΟΥ ΝΙΚΟΠΟ ΠΡΟCΙ

Градска порта с две кули.

АЕ, 25 мм

Табл. 14.

16: ΥΠ ΑΥΡ ΓΑΛΛΟΥ ΝΙΚΟΠΟΛΙ ΠΡΟCΙ

Артемида, права, наляво. С д. ръка вади стрела, а в л. държи лък. До нея куче.

АЕ, 25 мм (РІСК, р. 421, No 1627)

Г е т а (209—212)

Л: ΓΕ.

Бюст, надясно, с лавров венец.

С името на легата Aurelius Gallus

17 Оп: ΑΥΡ ΓΑΛ. ΝΙΚΟ. ΠΡΟ.

Градска порта с две кули.

АЕ, 27 мм

В находката тези монети са представени с пет монетни типа на лицевата страна.

I тип

Л: АΥΤ Κ ΜΟΡΕΑ ΣΕΥ ΜΑΚΡΕΙΝΟС

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп:

С името на легата Statius Longinus

18: ΥΠ СΤΑ ΔΟΝΓΙΝΟΥ ΝΙΚΟΠΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟCIC

Крилата Виктория, права, наляво. В д. ръка държи венец, а в л. — палмово клонче и се подпира на колона.

AE, 25 мм.

Табл. 1, 5.

19: ΥΠ СΤΑ ΔΟΝΓΙΝΟΥ ΝΙΚΟΠΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟCIC

Дионис, прав, наляво. В д. ръка държи грозд, а в л. — тирс.

AE, 26 мм. (PICK, p. 449, No 1754)

20: ΥΠ СΤΑ ΝΙΚΟΠΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟCIC

Дионис, прав, наляво. С д. ръка излива кана, а в л. — държи тирс.

AE, 26 мм.

21: ΥΠ СΤΑ ΔΟΝ ΛΙΤΩΝ ΠΡΟCIC

Аполон, прав, наляво. В д. ръка държи патера, а в л. — клонка. Пред него разпаден жертвеник.

AE, 26 мм.

22: ΥΠ СΤΑ ΔΟΝΓΙΝΟΥ ΝΙΚΟ

Конкордия, права, наляво. В д. ръка държи патера, а в л. — рога на изобилието.

AE, 26 мм.

23: ΥΠ ΔΟΝΓΙΝΟΥ ΝΙΚΟΠΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟCIC

Зевс, седнал, наляво. В д. ръка държи патера, а в л. — жезъл (2 броя).

AE, 27 и 26 мм.

С името на легата Agrippa

24: ΥΠ ΑΓΡΙΠΠΑ ΝΙΚΟΠΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟCIC CΤΡΩ

Змия, увита, с изправена лъчеста глава.

AE, 26 мм. (PICK, p. 440, No 1715)

25: ΥΠ ΑΓΡΙΠΠΑ ΝΙΚΟΠΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟCIC

Сграда.

AE, 26 мм.

26: ΥΠ ΑΓΡΙΠΠΑ ΝΙΚΟΠΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟ

Фортуна, права, наляво. В д. ръка държи кормило, а в л. — рога на изобилието.

AE, 26 мм. (PICK, p. 439, No 1710)

II тип

Л: АΥΤ Κ ΜΟΡΕΑΔ ΣΕΥ ΜΑΚΡΙΝΟС ΑΥ

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп:

С името на легата St. Longinus

27: ΥΠ СΤΑ ΔΟΝΓΙΝΟΥ ΝΙΚΟΠΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟCIC CΤ

Херакъл, прав, наляво, в борба с хидрата.

AE, 26 мм. (PICK, p. 450, No 1760)

табл. I, 6

28: ΥΠ СΤΑ ΔΟΝΓΙΝΟΥ ΝΙΚΟΠΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟCIC CΤΡΩΝ

Фортуна, права, наляво. В д. ръка държи кормило, а в л. — рога на изобилието.

АЕ, 26 мм. (PICK, p. 455, No 1780)

III тип

Л: АΥΤ Κ ΜΟΠΕΑΛ Ι ΜΑΚΡΕΙΝΟС

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп:

С името на легата St. Longinus

29: ΥΠ СΤΑ ΔΟΝΓΙΝΟΥ ΝΙΚΟΠΟΛΙΤΩΝ, ΠΡΟС

Деметра, права, наляво. В д. ръка държи два класа, а в л. — факел.

АЕ, 26 мм. (PICK, p. 444, No 1731)

Деметра, седнала, наляво. В д. ръка държи два класа, а в л. — фа-

30: ΥΠ СΤΑ ΔΟΝΓΙΝΟΥ ΝΙΚΟΠΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟСΙСТР

кел.

АЕ, 26 мм.

31: ΥΠ СΤΑΤΙ ΔΟΝΓΙΝΟΥ ΝΙΚΟΠΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟСИСТР

Херакъл, прав, наляво. В д. ръка държи кривак, а в л. — лъвска кожа.

АЕ, 26 мм. (PICK, p. 450, No 1759)

32: ΥΠ СΤΑΤΙΟΥ Δ ΟΝΓΙΝΟΥ ΝΙΚΟΠΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟСИСТР

Аскрепий, прав. С д. ръка се подпиря на тояга, около която се увива змия, а л. е спряна до тялото.

АЕ, 26 мм

IV тип

Л: АΥΤ Κ ΜΟΠΕΛΙΟС СΕV ΜΑΚΡΕΙΝΟС

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп:

С името на легата St. Longinus

33: ΥΠ СΤΑΤΙ ΔΟΝΓΙΝΟΥ ΝΙΚΟΠΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟСИСТР

Атина, права, наляво. В д. ръка държи патера, а в л. щит. — Пред нея разпаден жертвеник.

АЕ, 27 мм. (PICK, p. 447, No 1747)

Табл. I, 7.

34: ΥΠ СΤΑΤΙ ΔΟΝΓΙΝΟΥ ΝΙΚΟΠΟΛΙΤΩΝ. СТР

Зевс, седнал, наляво. В д. ръка държи патера, а в л. — жезъл.

АЕ, 27 мм. (PICK, p. 442, No 1720)

Табл. I, 8.

V тип

Л: АΥΚ ΟΠΕΔ СΕVΗΡΟС ΜΑΚΡΙΝΟС

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

С името на легата Agrippa

35 Оп: ΥΠ ΑΓΡΙΠΠΑ ΝΙΚΟΠΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟСΙС

Конкордия, права, наляво. В д. ръка държи патера, а в л. — рога на изобилието.

АЕ, 27 мм. (PICK, p. 438, No 1704)

Табл. I, 9.

Д и а д у м е н и а н (син на Макрин)

В находката тези монети са представени с два монетни типа на лицевата страна

I тип

Л: Μ ΟΠΕΔ ΔΙΑΔ ΟΥΜΕΝΙΑΝΟС Κ

Бюст надясно.

Оп:

С името на легата St. Longinus

36: ΥΠ ΣΤΑ ΔΟΝΓΙΝΟΥ ΝΙΚΟΠΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟΣΙC

Дионис, прав, наляво. В д. ръка държи грозд, а в л. — тирс.

АЕ, 28 мм. (PICK, p. 469, No 1850)

37: ΥΠ ΣΤΑΤΙΟΥ ΔΟΝΓΙΝΟΥ ΝΙΚΟΠΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟΣΙCΤΡ

Конкордия, права, наляво, с калатос. В д. ръка държи патера, а в л. — рога на изобилието.

АЕ, 27 мм.

Табл. I, 10.

38: ΥΠ ΣΤΑ ΔΟΝΓΙΝΟΥ ΝΙΚΟΠΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟΣΙ

Аполон, прав, наляво. В д. ръка държи патера, а в л. — клонка.

АЕ, 27 мм. (PICK, p. 467, No 1841)

Табл. I, 11.

С името на легата Agrippa

39: ΥΠ ΑΓΡΙΠΠΑ ΝΙΚΟΠΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟΣΙCΤΡ

Аполон, прав, наляво. В д. ръка държи клонка, а с л. се подпира на триножник. Пред него кошница с плодове.

АЕ, 28 мм.

II тип

Л: Κ Μ ΟΠΠΕΑ ΑΝΤ ΔΙΑΔ ΟΥΜΕΝΙΑΝΟC

Бюст надясно.

С името на легата Agrippa

40 Оп: ΥΠ ΑΓΡΙΠΠΑ ΝΙΚΟΠΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟΣΙC

Речен бог, наляво. В д. ръка държи тръстика, а с л. се подпира на урна, от която изтича вода.

АЕ, 28 мм.

Табл. I, 12.

Е л а г а б а л (218—222)

В находката тези монети са представени с три монетни типа на лицевата страна.

I тип

Л: ΑΥΤ Κ Μ ΑΥΡΗ ΑΝΤΩ ΝΕΙΝΟC

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп:

С името на легата Novius Rufus

41: ΥΠ ΝΟΒΙΟΥ ΡΟΥΦΟΥ ΝΙΚΟΠΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟΣΙC

кълбо, а в л. — рога на изобилието — 2 броя.

Фортуна, права, наляво, с калатос. С д. ръка държи кормило върху

АЕ, 26 и 27 мм. (PICK, p. 492, No 1972)

42: ΥΠ ΝΟΒΙΟΥ ΡΟΥΦΟΥ ΝΙΚΟΠΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟΣΙCΤΡΟΝ

Орел, надясно, с поглед наляво.

АЕ, 25 мм. (PICK, p. 496, No 1991)

43: ΥΠ ΝΟΒΙΟΥ ΡΟΥΦΟΥ ΝΙΚΟΠΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟΣΙCΤΡΟΝ

Градска порта с две кули.

АЕ, 24 мм. (PICK, p. 498, No 2004)

44: ΥΠ ΝΟΒΙΟΥ ΡΟΥΦΟΥ ΝΙΚΟΠΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟΣΙCΤΡΟΝ

Храм с пет колони в профил. На лицето воин с копие в ръка. Зад храма гора.

АЕ, 25 мм. (PICK, p. 498, Ne 2002)

II тип

Л: ΑΥΤ Κ Μ ΑΥΡ ΑΝΤΩΝΕΙΝΟΣ

Бюст на императора, надясно, с лъчеста корона.

Оп:

С името на легата Novius Rufus

45: ΥΠ ΝΟΒΙΟΥ ΡΟΥΦΟΥ ΝΙΚΟΠΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟΣΙΣΤΡΩΝ

Орел, върху поставка, между две военни знамена, държи венец в клюна си.

АЕ, 27 мм. (PICK, p. 495, No 1989)

ΥΠ

ΝΟΒΙΟΥ

ΡΟΥΦΟΥ

46: ΝΙΚΟΠΟΛ

ΙΤΩΝΠΡΟ

ΣΙΣΤΡΩ

Надписът заграден от лавров венец.

АЕ, 26 мм. (PICK, p. 499, No 2009)

47: ΥΠ ΝΟΒΙΟΥ ΡΟΥΦΟΥ ΝΙΚΟΠΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟΣΙΣΤΡΩΝ

Змия, увита, с изправена лъчеста глава.

АЕ, 25 мм. (PICK, p. 497, No 1998)

Табл. II, 13.

III тип

Л: ΑΥΤ Μ ΑΥΡ ΑΝΤΟΝΙΝΟΣ

Бюст на императора, надясно, с лъчеста корона.

С името на легата Novius Rufus

48: ΥΠ ΝΟΒΙΟΥ ΡΟΥΦΟΥ ΝΙΚΟΠΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟΣΙΣΤΡΩ

Херакъл, прав, наляво. В д. ръка държи кривак, а в л. — лъвска кожа.

АЕ, 27 мм. (PICK, p. 486, No 1944)

МАРЦИАНОПОЛ

Комод (180—192)

Л: ΑΥ ΚΑΙ Α ΑΥ ΚΟΜΟΔ ΟΣ

Бюст на императора надясно.

49 Оп: ΗΓ ΚΑΙΚ ΜΑΤΕΡΝΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΕΙΤΩΝ

Зевс, прав, наляво. В д. ръка държи патера, а в л. — жезъл. До него орел.

АЕ, 28 мм.

Септимий Север (193—211)

В находката тези монети са представени с четири монетни типа на лицевата страна.

I тип

Л: ΑΥΚ Α ΣΕΠ ΣΕΥΗΡΟΣ

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп:

С името на легата Fl. Ulpianus

50: V ΦΑ ΟΥΛΠΙΑΝΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩ

Орел, с поглед надясно, държи венец в клюна си.

АЕ, 26 мм. (РІСК, р. 205, No 583)

Табл. II, 14.

51: V ΦΔ ΟΥΔ ΠΙΑΝΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩ

Орел с поглед надясно.

АЕ, 27 мм. (РІСК, р. 205, No 584)

С името на легата Faustinianus

52: ΥΠ ΦΑΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Кибела, седала, наляво с калатос. В д. ръка държи патера. До нея лъв и заек.

АЕ, 25 мм.

Табл. II, 15.

С името на легата Cosconius Centianus

53: Υ Κ ΓΕΝΤΙΑΝΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Фортуна, права, наляво. В д. ръка държи кормило, а в л. — рога на изобилието.

АЕ, 26 мм.

II тип

Л: ΑΥΚ Α ΣΕΠΤ ΣΕΥΗΡΟΣ

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

С името на легата Fl. Ulpianus

54 Оп: V ΦΔ ΟΥΔ ΠΙΑΝΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤ

Конкордия, права, наляво, с калатос. В д. ръка държи патера, а в л. — рога на изобилието — 2 броя.

АЕ, 26 и 27 мм. (РІСК, р. 205, No 580)

Табл. II, 16.

III тип

Л: ΑΥΚ Α ΣΕΠ ΣΕΥΗΡΟΣ Π

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

С името на легата Aurelius Gallus

55 Оп: Υ ΑΥΡ ΓΑΛΛΟΥ ΜΑΡΚΙΑ.

Фортуна, права, наляво, с калатос. В д. ръка държи кормило, а в л. — рога на изобилието.

АЕ, 27 мм. (РІСК, р. 201, No 559)

Табл. II, 17.

IV тип

Л: ΑΥ Λ ΣΕΠΤΙ ΣΕΥΗΡΟΣ

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Без име на легат

56 Оп: ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Фортуна, права, наляво, с калатос. В д. ръка държи кормило, а в л. — рога на изобилието.

АЕ, 22 мм. (РІСК, р. 207, No 586)

Табл. II, 18.

Септимий Север и Юлия Домна

Л: ΑΥΚ Λ ΣΕΠ ΣΕΥΗΡΟΣ ΙΟΥΛΙΑ ΔΟΜΝΑ СЕВ

Бюстове на Септимий Север с лавров венец и на Юлия Домна един срещу друг.

С името на легата Fl. Ulpianus

57 Оп: V ΦΔ ΟΥΔ ΠΙΑΝΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤ

Фортуна, права, наляво, с калатос. В д. ръка държи кормило, а в л. — рога на изобилието.

АЕ, 28 мм. (РІСК, р. 210, No 601)

Табл. II, 19.

К а р а к а л а (211—217)

В находката тези монети са представени с два монетни типа на лицевата страна.

I тип

Л: AVT M AVPNAI ANTΩNEINOC

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп:

С името на легата Faustianus

58: VI ΦΑΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Зевс, прав, наляво. В д. ръка държи патера, а в л. — жезъл. До него орел.

AE, 27 мм.

Табл. II, 20.

59: ΝΙΑΝΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Еквитас, права, наляво. В д. ръка държи везни, а в л. — рога на изобилието.

AE, 25 мм.

60: VI ΦΑΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΙΠΟΛΙΤ

Кибела, седнала, наляво. В д. ръка държи патера, а с л. се подпира на тъпанче. До нея лъв и заек.

AE, 26 мм.

Табл. II, 21.

II тип

Л: AYK M AYP ANTΩNINOC

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп:

С името на легата Fl. Ulpianus

61: V ΦΑ ΟΥΛΠΙΑΝΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤ

Конкордия, права, наляво, с калатос. В л. ръка държи патера, а в л. — рога на изобилието — 2 броя.

AE, 27 и 26 мм. (PICK, p. 215, No 625)

Табл. II, 22.

62: V ΦΑ ΟΥΛΠΙΑΝΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟ

Конкордия, права, наляво, с калатос. В д. ръка държи патера, а в л. — рога на изобилието. Пред нея разпален жертвеник.

AE, 26 мм. (PICK, p. 215, No 624)

Г е т а (209—212)

Л: A OY CEP ΓE

Бюст надясно.

Името на легата не се чете

63 Оп: Y ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩ

Дионис, прав, наляво. С д. ръка излива кана, а в л. държи тирс.

AE, 26 мм.

М а к р и н (217—218)

В находката тези монети са представени с два монетни типа на лицевата страна

I тип

Л: AYΤ K OΠE AAI CEVH MAKPEINOC

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

С името на легата Pontianus

64: ΥΠ ΠΟΝΤΙΑΝΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Фортуна, права, наляво, с калатос. В д. ръка държи кормило, а в л. — рога на изобилието.

ΑΕ, 26 мм.

Табл. II, 23

65: ΥΠ ΠΟΝΤΙΑΝΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩ

Орел, с поглед надясно, държи венец в клюна си.

ΑΕ, 24 мм.

II тип

Л:

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

С името на легата Pontianus

66 Оп: ΥΠ ΠΟΝΤΙΑΝΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΕΙΤΩΝ

Орел, с поглед надясно, държи венец в клюна си — 2 броя.

ΑΕ, 26 и 25 мм. (ΡΙСК, р. 235, No 714)

Макрин и Диадумениан

В находката тези монети са представени с два монетни типа на лицевата страна

I тип

Л: ΑΥΤ Κ ΟΠΠΕΑ ΣΕΥΗ ΜΑΚΡΕΙΝΟΣ Κ Μ ΟΠΕΑ ΑΝΤΩΝΕΙΝΟΣ

Бюстове на Макрин с лавров венец и на Диадумениан един срещу друг.

С името на легата Pontianus

67 Оп: ΥΠ ΠΟΝΤΙΑΝΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΕΙΤΩΝ

Артемидида, права, в ход надясно, с д. ръка изважда стрела, а в л. държи лък. До нея куче. Зад нея З.

ΑΕ, 28 мм. (ΡΙСК, р. 238, No 729)

Табл. II, 24.

II тип

Л: ΑΥΤ Κ ΟΠΕΛΛΙ ΣΕΥ ΜΑΚΡΕΙΝΟΣ Κ Μ ΟΠΠΕΑ Ι ΑΝΤΩΝΕΙΝΟΣ

Бюстове на Макрин с лавров венец и на Диадумениан един срещу друг.

Оп:

С името на легата Pontianus

68: ΥΠ ΠΟΝΤΙΑΝΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΕΙΤΩΝ

Хигия, права, надясно, храни змия в патера. Зад нея Ε.

ΑΕ, 27 мм. (ΡΙСК, р. 242, No 750)

Табл. III, 25.

69: ΥΠ ΠΟΝΤΙΑΝΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Либералитас, права, наляво. В д. ръка държи табела, а в л. — рога на изобилието. Зад нея Ε.

ΑΕ, 27 мм. (ΡΙСК, р. 246, No 773)

Диадумениан (сним на Макрин)

Л: Κ ΟΠΕΛΛΙΟΣ ΑΝΤΩΝΕΙΝΟΣ Κ

Бюст надясно.

Без име на легат

70 Оп: ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΕΙΤΩΝ

Хермес, прав, наляво. В д. ръка държи кесия, а в л. — кадуцей.
АЕ, 21 мм. (PICK, p. 250, No 789)

Е ла га ба л (218—222)

В находката тези монети са представени с три монетни типа на лицевата страна

I тип

Л: ΑΥΤ Κ Μ ΑΥΡΗ ΑΝΤΩΝΕΙΝΟΣ

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп:

С името на легата Iulius Antonius Selevcus

71: ΥΠ ΙΑΔ ΑΝΤ ΣΕΛΕΥΚΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Фортуна, права, наляво. В д. ръка държи кормило, а в л. — рога на изобилието.

АЕ, 26 мм. (PICK, p. 261, No 869)

Табл. III, 26.

72: ΥΠ ΙΑΔ ΑΝΤ ΣΕΛΕΥΚ8 ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Зевс, седнал, наляво. В д. ръка държи патера, а в л. — жезъл.

АЕ, 27 мм. (PICK, p. 253, N 811)

73: ΥΠ ΙΟΔ ΑΝΤ ΣΕΛΕΥΚΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Немезида, права, наляво. В д. ръка държи везня, а в л. — рога на изобилието. Долу колело.

АЕ, 27 мм. (PICK, p. 258, No 843)

74: ΥΠ ΙΑΔ ΣΕΛΕΥΚ8 ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Немезида, права, наляво. В д. ръка държи везня, а в л. — аршин.

АЕ, 25 мм. (PICK, p. 258, No 847)

75: ΥΠ ΙΑΔ ΑΝΤ ΣΕΛΕΥΚΟ8 ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Хера, права, наляво. В д. ръка държи патера, а в л. — жезъл.

АЕ, 27 мм. (PICK, p. 253, No 814)

Табл. III, 27.

76: ΥΠ ΙΑΔ ΑΝΤ ΣΕΛΕΥΚ8 ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Асклепий, прав, наляво. С д. ръка се подпира на тояга, около която се увива змия, а л. е поставена на тялото.

АЕ, 26 мм. (PICK, p. 255, No 830)

Табл. III, 28.

С името на легата Sergius Titianus

77: ΥΠ ΣΕΡΓ ΤΙΤΙΑΝΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Хера, права, наляво. В д. ръка държи патера, а в л. — жезъл.

АЕ, 26 мм. (PICK, p. 263, No 879)

Табл. III, 29.

78: ΥΠ ΣΕΡΓ ΤΙΤΙΑΝΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Конкордия, права, наляво. В д. ръка държи патера, а в л. — рога на изобилието.

АЕ, 26 мм. (PICK, p. 266, No 899)

Табл. III, 30.

79: ΥΠ ΣΕΡΓ ΤΙΤΙΑΝΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Хигия, права, надясно, храни змия в патера.

АЕ, 25 мм. (PICK, p. 264, No 889)

80: ΥΠ СЕР. ΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Фортуна, права, наляво. В д. ръка държи кормило, а в л. — рога на изобилието.

АЕ, 26 мм.

II тип

Л: ΑΥΤ Κ Μ ΑΥΡΗΔΙ ΑΝΤΩΝΕΙΝΟΣ

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп:

С името на легата Iulius Antonius Selevcus

81: ΥΠ ΙΥΑ ΑΝΤ ΣΕΛΕΥΚ8 ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Коокордия, права, наляво. В д. ръка държи патера, а в л. — рога на изобилието.

АЕ, 26 мм. (PICK, p. 259, No 853)

Табл. III, 31.

82: ΥΠ Ι8Α ΑΝΤ ΣΕΛΕΥΚ8 ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Конкордия, права, наляво. В д. ръка държи патера, а в л. — рога на изобилието.

АЕ, 26 мм.

Табл. III 32.

83: ΥΠ ΙΟΔ ΑΝΤ ΣΕΛΕΥΚΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Конкордия, права, наляво. В д. ръка държи патера, а в л. — рога на изобилието.

АЕ, 25 мм.

84: ΥΠ Ι8Α ΑΝΤ ΣΕΛΕΥΚΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Хигия, права, надясно, храни змия в патера.

АЕ, 26 мм. (PICK, p. 256, N 834)

Табл. III, 33.

85: ΥΠ Ι8Α ΑΝΤ ΣΕΛΕΥΚΟ8 ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Хигия, права, надясно, храни змия в патера.

АЕ, 25 мм.

86: ΥΠ ΙΟΔ ΑΝΤ ΣΕΛΕΥΚΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Аполон, прав, наляво. В д. ръка държи патера, а в л. — клонка. Пред него разпален жертвеник.

АЕ, 27 мм. (PICK, p. 254, NO 822)

С името на легата Sergius Titianus

87: ΥΠ ΣΕΡΓ ΤΙΤΙΑΝΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Хигия, права, надясно храни змия в патера.

АЕ, 26 мм. (PICK, p. 264, No 891)

88: ΥΠ ΣΕΡΓ ΤΙΤΙΑΝΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Конкордия, права, наляво. В д. ръка държи патера, а в л. — рога на изобилието.

АЕ, 26 мм.

Табл. III, 34.

III тип

Λ: ΑΥΤ Κ Μ ΑΥΡΗΑΙΟС ΑΝΤΩΝΕΙΝΟС

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп:

С името на легата Iulius Antonius Selevcus

89: ΥΠ ΙΟΔ ΑΝΤ ΣΕΛΕΥΚΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Хигия, права, надясно, храни змия в патера.

АЕ, 27 мм.

Табл. III, 35.

90: ΥΠ ΙΟΔ ΑΝΤ ΣΕΛΕΥΚΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Конкордия, права, наляво. В д. ръка държи патера, а в л. — рога на изобилието.

АЕ, 25 мм. (PICK, p. 259, No 852)

Александър Север (222—235)

В находката тези монети са представени с три монетни типа на лицевата страна

I тип

Λ: ΑΥΤ Κ Μ ΑΥΡ СΕΥΗ ΑΔΕΖΑΝΔΡΟС

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп:

С името на легата Um. Terebentinus

91: НГ 8М ΤΕΡΕΒΕΝΤΙΝΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Аполон, прав, наляво. В д. ръка държи патера, а в л. — клонка.

АЕ, 26 мм. (PICK, p. 289, No 1025)

Табл. III, 36.

92: НГ 8М ΤΕΡΕΒΕΝΤΙΝΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Хера, права, наляво. В д. ръка държи патера, а в л. — жезъл — 2 броя.

АЕ, 26 и 25 мм. (PICK, p. 288, No 1024)

Табл. IV, 37.

93: НГ 8М ΤΕΡΕΒΕΝΤΙΝΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Фортуна, права, наляво. В д. ръка държи кормило, а в л. — рога на изобилието.

АЕ, 26 мм. (PICK, p. 291, No 1037)

94: НГ 8М ΤΕΡΕΒΕΝΤΙΝΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Конкордия, права, наляво. В д. ръка държи патера, а в л. — рога на изобилието.

АЕ, 24 мм. (PICK, p. 290, No 1083)

С името на легата Tib. Iulius Festus

95: ΥΠ ΤΙΒ ΙΥΑ ΦΗСТΗ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Орел, с поглед наляво. държи венец в клюна си — 2 броя.

АЕ, 26 и 27 мм. (PICK, p. 287, No 1019)

Табл. IV, 38.

96: ΥΠ ΤΙΒ ΙΥΑ ΦΗΣΤΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Орел, с поглед наляво, държи венец в клюна си.

АЕ, 25 мм.

97: ΥΠ ΤΙΒ ΙΥΑ ΦΗΣΤΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Конкордия, права, наляво. В д. ръка държи патера, а в л. — рога на изобилието — 2 броя.

АЕ, 26 и 25 мм. (PICK, p. 286, No 1011)

Табл. IV, 39.

II тип

Л: ΑΥΤ Κ Μ ΑΥΡ СΕΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп:

С името на легата Um. Terebentinus

98: НГ 8М ΤΕΡΕΒΕΝΤΙΝΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Немезида, права, наляво. В д. ръка държи везни, а в л. — аршин. До-лу колело — 2 броя.

Табл. IV, 40.

АЕ, 25 и 24 мм. (PICK, p. 289, No 1029)

99: НГ 8М ΤΕΡΕΒΕΝΤΙΝΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Хигия, права, надясно. храни змия в патера.

АЕ, 25 мм. (PICK, p. 289, No 1028)

С името на легата Fir. Philorappus

100: ΥΠ ΦΙΡ ΦΙΛΟΠΑΠΠΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Фортуна, права, наляво. В д. ръка държи кормило, а в л. — рога на изобилието.

АЕ, 26 мм. (PICK, p. 292, No 1044)

101: ΥΠ ΦΙΡ ΦΙΛΟΠΑΠΠΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Конкордия, права, наляво. В д. ръка държи патера, а в л. — рога на изобилието.

АЕ, 25 мм. (PICK, p. 292, No 1043)

III тип

Л: ΑΥΤ Κ Μ ΑΥΡ СΕΥΗΡΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп:

С името на легата Tib. Iulius Festus

102: ΥΠ ΤΙΒ ΙΟΥΛΑ ΦΗСТΗ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Хигия, права, надясно, храни змия в патера.

АЕ, 26 мм. (РІСК, р. 285, No 1002)

Табл. IV, 41.

103: ΥΠ ΤΙΒ ΙΟΥΛΑ ΦΗCΤΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Конкордия, права, наляво. В д. ръка държи патера, а в л. — рога на изобилието.

АЕ, 25 мм.

Александър Север и Юлия Мамея

Л: ΑΥΤ Κ Μ ΑΥΡ CΕΥΗ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟC ΚΑΙ ΙΟΥΔΙΑ ΜΑΜΑΙΑ

Бюстове на Александър Север с лавров венец и на Юлия Мамея един срещу друг.

Оп:

С името на легата Um. Terebentinus

104: ΗΓ 8Μ ΤΕΡΕΒΕΝΤΙΝΗ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Зевс, прав, наляво. В д. ръка държи патера, а в л. — жезъл. До него разпаден жертвеник. Зад него Е.

АЕ, 26 мм. (РІСК, р. 295, No 1063)

Табл. IV, 42.

105: ΗΓ 8Μ ΤΕΡΕΒΕΝΤΙΝΗ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Фортуна, права, наляво. В д. ръка държи кормило, а в л. — рога на изобилието.

АЕ, 26 мм.

ХАДРИАНОПОЛ

Септимий Север (193—211)

В находката тези монети са представени с два монетни типа на лицевата страна

I тип

Л: ΑΥΚ Α CΕΠΤΙ CΕΥΗΡΟC

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

С името на легата Quintus Sicinnius Clarus

106 Оп: ΗΓΕ CΙΚ ΚΛΑΡΟΥ ΑΔΡΙΑΥΟΠΟΛΙΤΩΝ

Асклепий, прав, надясно. С д. ръка се подпира на тояга, около която е обвита змия, а д. е поставена на кръста.

АЕ, 26 мм. (ЮРУКОВА, с. 147, № 177).³

II тип

Л: ΑΥΚ Α CΕΠΤΙ CΕΥΗΡΟC Π

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп:

Без име на легат

107: ΑΔΡΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Императорът, прав, надясно, с ризница, наметало и високи обувки. В д. ръка държи паразонум, а в л. — обърнато копие. С л. крак е настъпил коленичил наляво пленник с фригийска шапка на главата и вързани на гърба ръце.

АЕ, 28 мм. (ЮРУКОВА, цит. съч., с. 150, № 199)

Табл. IV, 43

108: ΑΔΡΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Зевс, седнал на престол с облегалка, наляво. Крайщата на наметалото му са прехвърлени през л. ръка, в която държи жезъл. В д. ръка държи патера.

АЕ, 26 мм. (ЮРУКОВА, цит. съч., с. 151, № 204)

К а р а к а л а (211—217)

Л: ΑΥΤ Κ Μ ΑΥΡ СЕV ΑΝΤΩΝΕΙΝΟC

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп:

Без име на легат

109: ΑΔΡΙΑΝΟΠΟΛΕΙΤΩΝ

Асклепий, прав, наляво. С д. ръка се подпира на тояга, около която е обвита змия, а лявата, през която е прехвърлен краят на наметалото му, е поставена на кръста.

АЕ, 26 мм. (ЮРУКОВА, цит. съч., с. 167, № 303)

110: ΑΔΡΙΑΝΟΠΟΛΕΙΤΩΝ

Орел, с разперени крила и обърната надясно глава. В клюна си държи лавров венец.

АЕ, 26 мм. (ЮРУКОВА, цит. съч., с. 176, № 351)

Табл. IV, 44.

111: ΑΔΡΙΑΝΟΠΟΛΕΙΤΩΝ

Серapis, прав, наляво, с калатос. Д. ръка е вдигната в знак на поздрав, а в л. държи жезъл.

АЕ, 27 мм (ЮРУКОВА, цит. съч., с. 173—174, № 339)

Т О М И

Г е т а (209—212)

Л: ΑΥΚ Π СЕΠ ГЕΤΑC

Бюст, надясно, с лавров венец.

112 Оп: ΜΗΤΡΟΠ ΠΟΝΤ ΤΟΜΕΩC

Хигия, права, надясно, храни змия в патера. Зад нея Δ.

АЕ, 27 мм. (PICK und REGLING, p. 775, No 3000)⁴

Табл. IV, 45.

Л: ΑΥΚ Π СЕΠ ГЕΤΑC ΑΥ

Бюст, надясно, с лавров венец.

113 Оп: ΜΗΤΡΟΠ ΠΟΝΤΟΥ ΤΟΜΕΩC

Хигия, права, надясно, храни змия в патера. Зад нея Δ.

АЕ, 26 мм. (PICK und REGLING, p. 782, No 3031)

О Д Е С О C

А л е к с а н д ъ р С е в е р (222—235)

Л: Μ ΑΥΡ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟC

Бюст на императора, надясно.

114 Оп: ΟΔΗCCEΙΤΩΝ

Великата градска богиня, права, наляво, с калатос. В д. ръка държи патера, а в л. — рога на изобилието. Пред нея разпаден жертвеник.

АЕ, 26 мм. (PICK und REGLING, p. 569, No 2309)

Табл. IV, 46.

АНХИАЛО

Септимий Север (193—211)

Л: АΥΤΑ СЕΡ СΕΥΗΡΟС

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп:

115: ΟΥΑΠΙΑΝΩΝ ΑΓΧΙΑΔΕΩΝ

Императорът, прав, наляво. В д. ръка държи кълбо, а в л. — обърнатото копие.

АЕ, 27 мм.

Табл. IV, 47.

116: ΟΥΑΠΙΑΝΩΝ ΑΓΧΙΑΔΕΩΝ

Орел, с поглед наляво, държи венец в клюна си.

АЕ, 26 мм.

ФИЛИПОПОЛ

Антонин Пий (138—161)

Л: Α ΡΙΑ ΑΝΤΩΝΕΟΝ.

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

С името на легата Gargilius Anticus

117 Оп: ΗΓΕ ΓΑΡΓΙΛΙ ΑΝΤΙΚΟΥ ΦΙΛΙΠΠΟΠΟΛΕΙΤΩΝ

Речен бог, наляво. В д. ръка държи клонка, а с л. се подпира на скала, от която изтича вода.

АЕ, 30 мм (МУШМОВ, с. 217, № 43)⁵

Табл. IV, 48.

ПАУТАЛИЯ

Септимий Север (193—211)

Л: СΕΥΗΡΟС

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

С името на легата Sicinius Clarus

118 Оп: ΗΓΕ ΣΙΚ ΚΛΑΡΟΥ ΟΥΑΠΙΑС ПАΥΤΑΛΙΑС

Асклепий, прав, наляво. С д. ръка се подпира на тояга, около която е обвита змия, а л. е поставена на тялото.

АЕ, 27 мм.

НИКОМЕДИЯ

Гета (209—212)

Л: Π СΕΠΤΙΜΙΟС ГЕТ.

Бюст надясно.

119 Оп: ΝΕΙΚΟΜΗΔΕΩΝ ΔΙСΝΕΩΚΟΡΩΝ

Орел, върху поставка, надясно, между две военни знамена.

АЕ, 27 мм.

Направеното описание дава сведения, че това е една колективна находка от 128 (сто двадесет и осем) броя провинциални бронзови римски монети от II и III в. Най-ранната монета в колективната находка е от Антонин Пий (138—161), а най-късната — от Александър Север (222—235). Бронзовите монети от колективната находка от с. Благоево са отсечени в различни градове на Долна Мизия — 4, Тракия — 4 и

№ по ред	Градове	Владетели													
		Антонин Пий	Комод	Септимий Север	Септимий Север и Юлия Домна	Каракала	Каракала и Гета	Плавтида	Гета	Макрин	Макрин и Диадумениан	Диадумениан	Елагабал	Александър Север	Александър Север и Юлия Мама
1	Никополис ад Иструм			6		7	1	2	1	19		5	9		
2	Марцианопол		1	8	1	6			1	4	3	1	20	17	2
3	Хадрианопол			3		3									
4	Томи								2						
5	Одесос													1	
6	Анхиало			2											
7	Филипопол	1													
8	Пауталия			1											
9	Никомедия								1						
	Общо														128

Мала Азия — 1. Най-много в количествено отношение са монетите от Марцианопол и Никополис ад Иструм, които са най-близо до мястото на откриване на находката. При някои от монетите има двоен образ на лицевата страна. Опаката страна е характерна с надписи на градовете и при повече от монетите с имена на легати и различни изображения — Артемида, Аполон, Асклепий, Конкордия, Немезида, Речен бог, Фортуна, Херакъл и др.

Находки с подобни монети са открити в с. Камен⁶, Пчелище⁷ и Капиново⁸.

БЕЛЕЖКИ

¹ Герасимов, Т. Колективни находки на монети през 1957 г. ИАИ, XXII, 1959, с. 360—361.

² Behrendt Pick, Die antiken münzen von Dacien und Moesien, Berlin, 1898.

³ Юркова, Я. Монетосеченето на градовете в Долна Мизия, II—III в. Хадрианопол, София, 1987.

⁴ Behrendt Pick und Kurt Regling, Die antiken münzen von Dacien und Moesien, Berlin, 1910.

⁵ Мушмов, Н. Античните монети на Пловдив, Годишник на Народната библиотека в Пловдив, 1924.

⁶ Цочев, М. Колективна находка от бронзови монети от с. Камен, Велякотърновски окръг, ГМСБ, XIV., 1988, с. 87—113.

⁷ Илчева, В. М. Цочев. Колективна находка от бронзови римски монети от с. Пчелище, В. Търновски окръг, Сп. Археология, XXI, кн. I, 1979, с. 42—56.

⁸ Цочев, М. Колективна находка от бронзови монети от с. Капиново, Велякотърновско, под печат.

A COLLECTIVE FIND OF BRONZE COINT IN THE VILLAGE OF BLAGOEVO, DISTRICT OF V. TURNOVO

Marco Tzotchev

(resume)

The collective find consists of 128 bronze Roman coins, minted in different towns of the provinces of Lower Mizia, Thracia and Asia Minor. The coins bear the names of rulers living in II—III century. The earliest coin dates back to Antonin Pius (131—161), while the latest dates back to Alexander Sever (222—235). The collective find is associated with an antique settlement near the present-day village of Blagoevo.

ПОСЕЛИЩЕН, ГРАДОУСТРОЙСТВЕН И АРХИТЕКТУРЕН ОБЛИК НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ КРАЙ В КРАЯ НА XIX И НАЧАЛОТО НА XX ВЕК

ВАСИЛ МУТАФОВ

Изграждането на традиционния поселищен, градоустройствен и архитектурен облик на Великотърновския край е един многовековен, обхванен и сложен процес, в който намират отражение обществено-икономически, политически и културни традиции от различни епохи. Всяка от тях в една или друга степен е оставила следи. Те очертават приемствеността между тези епохи, свидетелствуват за характера и принципите на изграждане на този облик в съответствие с природните дадености, степента на икономическо развитие, обществената диференциация и културни потребности.

Историческите превратности и събития довеждат многократно до почти пълно унищожаване на поселищния живот, а заедно с това и до дълбоки етнодемографски промени. Върхове в градоустройството и архитектурата се заменят с примитивни потребности и реализации. Процъфтяващи римски и ранновизантийски градове (Никополис ад Иструм, Нове) и здрави крепости от средновековието отстъпват място на търсещи реализация потребности на българската държава. В средновековната столица Търновград и охраняващите подстъпите към нея крепости и селища българското феодално общество разгръща напълно творческите възможности на епохата.

В този смисъл османското нашествие в края на XIV в. със съпровождатите го унищожителни военни действия, разрушения, масирани етнодемографски процеси не само заменя една епоха с друга, а поставя целия български етнос в неестествени за развитието му условия. Тези условия имат свое конкретно проявление и във Великотърновския край. По отношение на поселищния живот, градоустройството и архитектурата последиците от нашествието са унищожителни.

Проучванията на Б. Цветкова¹ ясно показват съдбата на Търново и Търновския край по отношение на поселищния живот през XV—XVI в. Приведеният в тях фактически материал заедно с публикуваните османски документи за периода XV—XVIII² в., селищните истории и археологическите проучвания³ дават възможност в значителна степен да се открие приемствеността в поселищния живот от българското средновековие и тенденциите в развитието му през следващите векове. Документално е засвидетелствувано оцеляването на 70 селища: Балван, Беброво, Беляковец, Бутово, Бяла черква, Поликраище, Вишовград, Водница, Върбовка, Глоговец, Гергичево, Горни Асеновец, Горско Калугерово, Горна Липница, Делян, Димча, Джулюница, Дичин, Добри дял, Красно градище, Драганово, Драгижево, Циганово, Златарица, Горна Студена, Стеврек, Сломер, Плаково, Иванча, Калиманци, Калтинец, Капиново, Книжифарево, Коевци, Козаревец, Ку-

цина, Леденик, Лесничери, Долна Липница, Лясковец, Мекиш, Марино поле, Недан, Никюп, Ореш, Полски Сеновец, Паскалевец, Павел, Павликени, Патреш, Присово, Пушево, Раданово, Ресен, Г. Оряховица, Сергювец, Свищов, Стражица, Сухиндол, Темниско, Тенча, Полски тръмбеш, Търново, Горски Горен Тръмбеш, Русаля, Царевец, Чертовец.

Макар да сме сигурни, че османските документи не дават пълни данни за населението на селата, очевидно е, че някои от тях са със значително население. Някои са запазили българския си облик, а други са със смесено население.

Освен градовете Търново и Свищов с над 50 домакинства са още 17 села.

Археологическите проучвания, макар и ограничени, също показват приемственост в поселищния живот от средновековието⁴. В много от съществуващите сега селища са открити явни следи от поселения — останки от зидове на сгради и църкви, хоросан, керамични съдове и фрагменти от тях, накити, некрополи и т. н. В много случаи става въпрос за селища с продължителен период на съществуване — през Първата българска държава, а дори и през античността:

1. Алеково — следи от средновековно селище, от основи на сгради и керамика от XII—XIV в. в м. Юртлука на 500 м югоизточно от селото.

2. Александрово — средновековно селище върху площ от 120 дка с керамични фрагменти от XII—XIV в. в м. Хисарлъка на 1 км южно от селото.

3. Асеново — останки от градежи с хоросан и керамика от XII—XIV в. в м. Джамибаши и Ашимакле на 1,5 км южно от селото.

4. Батак — следи от селище с много фрагменти от керамика от XII—XIV в. на левия бряг на Баташкото дере в югоизточния край на селото.

5. Беброво — останки от градежи, по предание манастири, на 500 м югоизточно от селото и на 2,5 км западно от селото.

6. Беляковец — следи от средновековни поселения с кухненска и сграфито керамика около пещерата Голямата лисица, в м. Чешмата и м. Плочките.

7. Благоево — многослойно селище от античността и средновековието с многобройни фрагменти от кухненска керамика в м. Грънчаровото на 500 м южно от селото.

8. Бутово — следи от селище в м. Чатала на 4 км южно от селото.

9. Бяла река — следи от селище, градежи и керамика от XII—XIV в. в м. Драги бунар на 5,5 км североизточно от селото.

10. Бяла черква — следи от селище с изобилни керамични фрагменти от XII—XIV в. в м. Под камъка и следи от градежи, по предание средновековен манастир „Св. Йоан“ в м. Манастира на 2,5 км югозападно от селото.

11. Пювковци — следи от средновековни грабежи, погребения и керамика от XII—XIV в., по предание манастир в м. Лъката на левия бряг на р. Веселина на 500 м северно от селото.

12. Ветренци — следи от градежи и керамика от XII—XIV в. на площ от 100 дка в м. Завоя на левия бряг на р. Янтра. Намерени фрагменти от керамика в гробищата и в Долната махала на селото.

13. Владислав — следи от селище и средновековна керамика северозападно от селото между пътя за с. Благоево и училището.

14. Горско Косово — следи от селище, градежи, тухли и кера-

мика XII—XIV в. в м. Хисаря на 3 км югозападно от селото.

15. Горско Ново село — следи от селище, строителна керамика, кухненска и сграфито керамика XII—XIV в. и основи на църква в м. Под камъка.

16. Горски Сеновец — следи от средновековно селище, фрагменти от керамика XII—XIV в. в м. Извора.

17. Градина — следи от многослойно селище от Първата и Втората българска държава в м. Ашар бунар северно от селото на 1 км.

18. Дебелец — следи от селище с керамика от XII—XIV в. на 3 км югозападно в двора на Консервната фабрика. В м. Градището има следи от сгради и керамика XII—XIV в. В м. Баира северозападно на 100 м от селото има следи от селище и керамика XIII—XIV в. В м. Қлисери на 4 км източно от селото са запазени основи на средновековна църква и керамика XII—XIV в.

19. Джулюница — следи от селище с керамика от XIII—XIV в. в м. Имането на 3 км южно от селата.

20. Драгижево — следи от селище, накити и керамика от XIII—XIV в. на 200 м северно от селото.

21. Емен — ранновизантийска крепост и следи от българско селище с керамика от XII—XIV в. в м. Градището.

22. Златарица — следи от средновековно селище с останки от градежи в м. Пешчана на 1 км северозападно от селото.

23. Иванча — следи от селища с керамика от XII—XIV в. в м. Кошара на 2 км северно от селото и в м. Селището на 500 м югозападно от селото.

24. Климентово — следи от селище с керамика от XII—XIV в. в м. Юртлук (Червенка) на 2 км северозападно от селото.

25. Крушето — средновековни погребения в самото селище.

26. Леденик — следи от селище, църква и керамика XII—XIV в. в м. Високите камъни.

27. Лясковец — керамика от XII—XIV в. в лозята под Петропавловския манастир. Останки от селище и църква в м. Светицата. Останки от керамика от XII—XIV в. в м. Тонева могила. Керамика XII—XIV в. в м. Геран. Съдове и фрагменти от керамика XII—XIV в. в м. Големия кладенец на десния бряг на Слатинското дере. Керамика XII—XIV в. на десния бряг на Брестовски дол.

28. Михалци — средновековен некропол XII—XIV в. в източния край на селото.

29. Ново село — селище и керамика XII—XIV в. в м. Селце на 400 м северно от селото.

30. Паскалевец — следи от селище с керамика XII—XIV в. в м. Юртлук на 3 км източно от селото.

31. Писарево — следи от селище с основи на зидове, хоросан, тухли и керамика от XIII—XIV в. в м. Черкезите на 200 м южно от селото.

32. Плаково — следи от селище и керамика от XII—XIV в. в м. Киселчово на 2 км северно от селото.

33. Полски Тръмбеш — следи от селище с керамика XII—XIV в. в м. Старо селище.

34. Пушево — следи от селище с керамика XIII—XIV в. в м. Пиздишка яма и в м. Юклеш.

35. Първомайци — следи от градежи и керамика XII—XIV в. в м. Средно бърдо, на 300 м южно от селото.

36. Родина — следи от селище с керамика XII—XIV в. в м. Дер-
меня.

37. Самоводене — следи от селище и керамика XIII—XIV в. в м.
Брата и м. Селище.

38. Сашево — останки от градежи: зидове, хоросан (по преда-
ние манастир), колективна находка от сребърни монети на Иван
Шишман в м. Граматик на 3 км източно от селото.

39. Стражица — средновековен некропол и керамика XIII—XIV в.
в м. Голямата чешма. Керамика от XIII—XIV в. в местностите Мо-
гилките, Честите крушки, Кючюк дере и Недка.

40. Хаджидимитрово — следи от селище с керамика от XIII—XIV
в. в м. Селището на 1 км източно от селото и некропол XIII—XIV в.
в м. Юртлука на 200 м западно от селото.

41. Хотница — следи от селище и керамика XIII—XIV в. в м.
Паскова бряст. Следи от градежи и керамика XIII—XIV в. в м. Ка-
лето на 2 км западно от селото.

42. Шемшево — следи от селища и керамика XIII—XIV в. в мест-
ностите Черешката и Аша чанр.

43. Ялово — следи от селище и керамика XIII—XIV в. в м. Махли
кърши.

44. Янтра — следи от селище и средновековна керамика XIII—
XIV в. до керамичната фабрика.

Към това трябва да прибавим сигурното обитаване и изполу-
ване на някои ранновизантийски крепости до падането на Втората
българска държава. Освен Търново, което израства като столица
върху съществуваща ранновизантийска крепост, такива крепости, из-
ползувани и през XII—XIV в., има още край Килифарево, Горна Оря-
ховица, Свищов, Костел, мах. Хърваловци, Стражниците при мах.
Черешов дял до с. Пазоповци и Калето край Джулюница. Средно-
вековно селище е съществувало и в м. Дервеня, южно от Търново,
наречено Кръстец, което през XVII в. се изселва в с. Чолакова ма-
хала.

Археологическите данни в значителна степен допълват сведени-
ята на най-ранните османски документи. От всичко 127 полски и пред-
планински селища, съществуващи сега във Великотърновския край,
в землищата на 105 от тях са открити следи от средновековни посе-
ления, без за тази цел да са правени нарочни проучвания. Прием-
ствеността между средновековните български поселения и изграж-
да цата се отново след османското нашествие селищна структура е
очевидна. На практика всички съществуващи по времето на Вто-
рата българска държава селища около столицата още в първото сто-
летие на османското владичество са възобновени, макар и по-настраи,
но в същите землища.

От съществено значение е да установим доколко и в планиската
част на Търновския край тази премственост е осъществена. Най-ран-
ните поселения в Балкана според нас трябва да се свържат с необ-
ходимостта да се поддържат и охраняват четирите старопланински
прохода — Тревненски, Хаинбоазки, Твърдишки и Желязна врата,
които се намират в тази част на Стара планина. Има сигурни данни
за използването им през ранновизантийския период. Доколкото тези
проходи са имали значение във военностратегическо отношение и за
Втората българска държава, логично е да се предположи, че и през
този период е била организирана тяхната охрана и поддържане. Най-

малко в шест случая е сигурно съществуването на крепости поселения от периода на Втората българска държава: Килифаревската крепост, крепостта при мах. Хърваловци, поселението и градежите при бившето с. Пювковци, съществуването на мезра, превърната в селището Елена, градежите при мах. Черешов дял, непосредствено преди Елена, съществуването на средновековно селище при днешното село Стеврек и отбелязано в турските документи още през XV в. Тук оставаме настрана всички предания и легенди, които свързват съществуването на някои селища в Балкана още през XIII—XIV в^в. Посочените шест пункта, разположени до проходите, в действителност заграждат всички подстъпи към тях.

Природните дадености и практиката от V до XIX в. са утвърдили няколко подхода към тези проходи. Ако за изходен пункт се приеме средновековната българска столица Велико Търново, първият подход минава през средновековните селища Дебелец и Килифарев, средновековната крепост и манастир край последното и при Бонеша вода се разклонява вдясно през Трявна за Тревненския проход и направо през Хаинбоазкия проход. Вторият подход минава от Търново през средновековното селище Плаково, край средновековната крепост при мах. Хърваловци, през Средни колиби до Елена. Третият подход — от Търново през Капиново, средновековното селище при Пювковци за Елена. Четвъртият подход — от Търново през Капиново се навлиза в Еленския боаз, в края на който е Стражницата при мах. Черешов дял и стига до Елена. Петият подход — от Търново през средновековното селище Драгижево край средновековното селище в м. Пашчана и навлиза в Еленския боаз. При шестия подход от Златарица се преминава направо към Беброво. Същинската част за преминаване на проходите започва от Елена. Първото направление е от Елена край днешното село Буйновци и се навлиза в Твърдишкия проход. Второто направление от Елена преминава през Беброво, Константин и преди с. Стара река пътят се отделя за Котелския проход през с. Кипилово и през с. Стара река за Желязна врата (Демир капу).

Съществуват и още два по-незначителни и по-малко използвани проходи. Първият подход за тях започва от Елена, преди Беброво се отклонява за Тодювци, Дрента и след м. Караивановото хорище се включва в Хаинбоазкия проход. Вторият подход започва от Елена през с. Палици, Костел и по течението на р. Тинева се включва в пътя през Желязна врата.

Към всички тези проходи води и пътят от Омуртаг през средновековното селище Стеврек до Константин, откъдето се отправя и за Желязна врата или Елена.

Логичен довод в използването и съществуването на средновековни селища край тези проходи е вниманието, което им се отделя още при нашествието на турците. Село Константин става най-голямото турско селище, което контролира пътя към двата прохода — Желязна врата и Котелския, а мезрата Илияна, т. е. средновековното селище Елена, много бързо е оживено със заселване с българско население с дервентджийски задължения. Такива задължения има и населението на град Трявна. Името на населеното място Войнежа, което се намира в Хаинбоазкия проход, също се тълкува в такъв смисъл — село на войници, охраняващи прохода. Правомерността на логичната постановка за приемственост между средновековните български посе-

ления и тези от XV—XVI в. в планинската част на Търновския край би била доказана при едни специални археологически проучвания в този край.

През XV в. в Търновския край са регистрирани и редица селища с турски имена, с турско или смесено население, което навежда на мисълта, че и при тях би могла да се търси връзка със средновековните български селища, още повече че в землищата на някои от тях личат такива следи. Такива са Калъчджилари (дн. с. Асеново), Вакилер, Сюлейман и Исаккьой (три имена за дн. гр. Горна Оряховица), Качица (изселено през XIX в.), Юклеш (изселено), Бахтавани (Чаиркьой — дн. с. Камен). По-горе стана въпрос за следи от средновековни селища край тях. Изцяло нови турски селища през XI в. са: Арнаут хасан (Арнаутлии — дн. с. Паисий), Дерели (изселено), Констамундлар (Кестамбол — дн. с. Момин сбор), Яйджи пънаръ, (Яйджи — дн. с. Масларево), Ширимерт — дн. с. Шереметя, Кая бунар (изселено след Освобождението), Мурад бей — дн. с. Бяла черква, Омур бей — дн. с. Стамболово, Яилар (дн. с. Градина), Мекшиш (дн. част от с. Обединение), Боруш (изселено след Освобождението), Шадгелди (Феда чифтлиги), Фида бей — дн. с. Велчево, Ирджи салих (шепедереси) изчезнало селище, Ибриоглу — дн. с. Водолей, Надър обасъ (изчезнало селище), Кера яйджи (изчезнало селище), Алепи (изчезнало селище). Тези турски селища възникват като резултат от османската колонизаторска политика около мезри, чифлици или се създават като нови, носейки в повечето случаи имената на първите си заселници, на тимариота или на видни турски военачалници от този период. През следващите векове възникват още няколко селища и по този начин напълно се изгражда поселищният облик на Великотърновския край. Това са Арнауткьой (дн. с. Арбапаси), Акчар, Акче баир (дн. с. Алеково), Мехмедкьой, Митхад паша (дн. с. Александрово), Белашиче (дн. гр. Белене), Еревиш, Ревииш (дн. с. Благоево), Тентур, Тантури (дн. с. Родина), Сейди, Сейдикьой (дн. с. Виноград), Чок панар, Чок бунар (дн. с. Водно), Влашица (дн. с. Върбича), Вързил (дн. с. Вързулица), Геран (изчезнало през XIX в.), Големаните, Енидже (дн. с. Горско Ново село), Бедерли, Бедерлии (дн. с. Градина), Долна Оряховица, Дели сюлю (дн. с. Драгомирово), Дъскот, Каранса, Карансен (дн. с. Карансен), Кесарува (дн. с. Кесарево), Слива, Исливе-и мюслим (дн. с. Козловец), Амрудлъ, Емрутлии, Армудли, Армутлът, Армутли диван (дн. с. Крушето), Малък чифлик, Миндя, Мердания, Хаджи Муса (дн. с. Моравя), Уран, Куруджа ерен (дн. с. Ново прадище), Коюн юки, Коюн орю (дн. с. Овча могила), Ердоганлъ, Ердованлии (дн. с. Орловец), Павели (дн. с. Павел), Язаджъ, Кятип, Лютфи (дн. с. Писарево), Грухчова махала (дн. с. Росица), Адалар (дн. с. Сашево), Хабил панаръ, Хибили (дн. с. Страхилово), Сушица, Ески Сушица (дн. с. Сушица), Церова курия, Чирев, Црев (дн. с. Церова кория), Крал бунар, Кара бунар (дн. с. Чапаево), Шемси бек, Шемсикьой (дн. с. Шемшево), Ялово, Мургази, Миргази, Емирли, Емер гази, Мургасли (дн. с. Янтра), Пашакьой (дн. с. Мирово), Демиркьой (дн. с. Железарци), Буковец, Доганлии (изчезнало), Кънджилари (изчезнало), Карамца (дн. с. Каранци), Мишуклии (дн. с. Климентово).

Тук заслужава да отделим по-голямо внимание на възникването на с. Арбапаси, което ние определено свързваме с края на XV век⁶. Най-ранните документи показват, че по това време то е мюлково

владение. Като пръв собственик те сочат османския сановник Халми паша. Впоследствие неговите наследници продават мюлка на Абдуссалам бей. Султаните Селим I и Сюлейман I потвърждават с официални султански актове владетелските права на новия господар върху селото. Тук е посочено и друго име на селището — Яйляк, което ще рече пасище. Този документ ясно изяснява времето на възникване на Арбанаси — последните десетилетия на XV в. — и мястото — пасище между Горна Оряховица, Лясковец и Търново. По-късно селището неколkokратно сменя собствениците си, а последният — Рустем паша, го вакъфира. Със сигурност през 1582 г. Арбанаси е вече вакъф. То получава и редица фискални облекчения срещу задължението да охранява планинската клисура и пътя, който минава оттам, т. е. селото става дервентджийско. През следващите векове селото става най-голямо във вакъфа и трето по големина в Търновския край след Търново и Свищов. Разцветът на Арбанаси прекъсва след кърджалийските опустошения през 1798 г.

Много по-труден поради липса на документи за значителен период от време — няколко века, е въпросът с формиране на поселищния облик на планинската част на Великотърновския край. Масовото заселване на Балкана след XV в. се явява резултат от бягството на населението от полето на север и юг от старопланинската верига под натиска на прииждащото турско население и други социални и политически причини. Балканът им е предоставял спокойствие, относителна свобода и нов поминък. Многократно в литературата е отбелязвано, че първите селища се създават още в началото на XV в. Например жителите на Златица след похода на Владислав Варненчик от 1443 г., страхвайки се от отмъщение, се прехвърлят през Балкана, заселват се в Еленско или Котелско и дори създават град Елена. А по това време там вече съществуват махалите Караджовци, Горни Болерци, Долни Болерци. Също по предания по това време се създават Кипилова, Лазарци и Янковци, а след Търновското въстание от 1598 г. — Зеленик, Тодювци, Буйновци, Дрента⁷. Определено смятаме, че използването на предания в случая не е много уместно, тъй като фактите, които се сочат в тяхна подкрепа, са най-малко неубедителни. Освен колонизационната вълна, която след Делиормана и Тозлука, плъзнала в Ловешкия и Търновския край и станала причина за масови изселвания към Балкана, от съществено значение са и последиците от Първото търновско въстание, в резултат на което също са предизвикани значителни демографски промени, 50—60 000 българи със семействата си преминали във Влашко, а не е изключено и много да са намерили убежище в планината. Логично е настаняването на бежанци след Чипровското въстание, но конкретните факти липсват. Затова пък много сигурен факт е разселването на Елена през 80-те години на XVI в. като противодействие на пренебрегнатите привилегии на населението, което изоставя дервентджийските си задължения. В резултат на това бягство се създават нови махали и колиби.

По документален път в планинската част на Търновския край освен посочените в началото селища са отбелязани още⁸: мах. Горни край (XVIII в.), мах. Дединци (XVII в.), Дрента (XVIII в.), к. Липов рът (XVIII в.), Миндя (XVII в.), Разпоповци (XVIII в.), Руховци (XVIII в.).

Да се ограничи кръгът на селищата от Еленско само с тези, по-

сочени в документите, е неправдоподобно. Планинската част на Търновския край по това време е вече масово заселена. Проучването на оброчните паметници показва, че през XVII—XVIII в. там има много повече селища⁹. На оброчния паметник в с. Разпоповци е записано: **ТУРИ СА. ЛЕТА ТАЗИ ВЕЛИКА БЕШИ АФ** (1700). Като се има предвид, че оброчни паметници се поставят още със създаването на селището, очевидно текстът и датата се отнасят за основаване на с. Разпоповци, т. е. почти един век по-рано от фиксираната дата в документите. Нещо повече — както населението на Разпоповци, така и на махалите Славовци, Пърчовци, Новачкини, Шейтани, Мъжлечи, Кукуда и Попдимитровци по стара традиция ходят да се черкуват в мах. Черешов дял три пъти в годината. Това е обичай, който показва, че от това селище произхождат заселниците в другите махали, които са се образували по-късно. Става въпрос за разселване в резултат на патронимна сигментация. От всички посочени махали само името на Черешов дял се е образувало от природо-географските условия, а всички останали имат антропонимен произход. Следователно селището Черешов дял е съществувало през XVII в. и след значителното му нарастване от него са се отделили някои родове и семейства, които са поставили началото на нови селища.

Много по-конкретно може да се види този процес в селищата около Ханнбоазкия проход. Град Килифарево¹⁰ в началото на XV в. е с население около 300 души, в средата на XVII в. — около 1300, а в средата на XVIII в. населението рязко намалява на около 980 души, независимо че в него са регистрирани много преселнически семейства. Причина за това намаляване е приравняването на правата на жителите му с тези на обикновената рая и запазване в същото време на задълженията ѝ към вакъфа и към дервентджийството. Няма съмнение, че населението му започва да се изселва и поставя началото на множество махали и колиби от двете страни на прохода. В регистъра за джизие на Килифарево от XVII в. са отбелязани редица рядко срещани имена — Деветак, Дупина, Гащо, Райко, Първо, Семко, Бижо, Бойо, Боян, Диман, Малчо, Маной и др. Същите тези имена се срещат като имена на първи заселници според преданията и като имена на много от махалите и колибите — Деветаци, Горни и Долни Дупини, Радковци, Гащевци, Райковци, Първовци, Семковци, Бижовци, Бойовци, Бояновци, Велковци, Димановци, Маноя, Малчевци и др. С изселване от гръцката махала на Килифарево може да се обясни и името на махала Гърците. Очевидно е, че и тук възникват селища по пътя на патронимната сигментация.

И в този район материалите от оброчищата потвърждават възникването на селищата през XVII—XVIII в. Повечето оброчни плочи от този район са датирани около 1800 г., като в много случаи това са икиви оброчни плочи, поставени до старите. Доколкото успяваме да установим, подновяването на оброчните плочи е практика, която се повтаря през 60—80 години. Изписването пък на имената на местни свещеници показва, че селищата достатъчно са се развили, за да имат свои свещеници.

Ако обърнем по-голямо внимание на имената на селищата, ще се очертае много по-ясна картина на основните, по-стари селища със старинни наименования, възникнали преди XVII в., и тези, произлезли от тях, чиито имена в преобладаващия брой от случаите са с антропонимен произход. Съотношението на тези имена в Търновско е

16,67% — имена, свързани с природо-географските условия, 67,36% — с антропонимен произход, 15,97% — във връзка с дейността на човека.¹¹ Към първата група се отнасят Елена, Беброво, Марян, Черешов дял, Костел, Палици, Брезово, Горска, Гар-река, Дрента, Липов рът, Садина, Капиново, Вългевци, Осенари, Габровци, Стара река. Към втората група — Босевци, Иван Ивановци, Нейковци, Дайновци, Събковци, Бойчовци, Саровци, Драгневци, Нешовци, Николчовци, Добревци, Пейковци, Драгановци, Дуковци, Кировци, Попбобчевци, Попрусевци, Попдимитровци и др.

Заедно с развитието на селищата от планината се оформят и малки микрорайони с едно централно селище (обикновено село или по-голяма махала), което в повечето случаи освен център на стопанския, обществен и религиозен живот е и административен център. Добър пример в това отношение е село Дрента с махалите, прилежащи към него — Стефановска, Добревци, Косевци, Баждари, Липов рът, Харизани, Караиванци, Разпада, Пейковци. Горни край в Еленския балкан и село Райковци от Ханинбоазкия проход с махалите Първовци, Ивановци, Горановци, Клъшка река, Хубановци, Дъскари, Терзиевци, Горановци, Вилари, Цеперани, Сеймени, Николчовци, Цонковци (през XIX в. в Дишколска община).

Наред с това трябва да посочим и някои селища, които са възникнали на кръстопът в планината отначало като ханове за пренасичване на пътуващите селяни или търговци, а впоследствие развили се в по-значителни селища, особено през XIX в. Такъв пример е външното село Вонеща вода, което в началото на XIX в. е само хан на Хаджи Пано. По-късно ханът става собственост на сина му Минчо. Изграденото селище е известно първоначално като Хаджи Панев хан, а после като Минчов хан. Такива селища възникват и преди Прелела на Ханинбоазкия проход около Мишеморков хан. По пътя за Трявна около хан възниква и махалата Станчов хан. Една от причините за разрастване на с. Йовковци през XIX в. е и наличието в него на Камбуровия хан.

Към същото време трябва да отнесем и създаването на 49 турски села, махали и колиби в Балкана на границата с Тузлука. За тях също липсват каквито и да било сведения, които конкретно да покажат времето на създаването им. Най-вероятно големите турски селища, превърнали се в стопански и административни центрове, да са създадени още в началото на османското нашествие, а по-малките махали и колиби да са създадени като резултат от нарастване на населението през XVII, XVIII в. През XIX в. няма сведения за създаване на нови селища. По това време напълно е изграден поселищният облик на Великотърновския край.

Сведенията, които имаме за Търновския санджак, показват, че в него се включват 10 града с 26 993 души население и 396 села със 162 282 души облагаемо население. Само в Търновската кааза са включени 180 населени места със 127 548 души население¹². Тези цифри обаче не дават явна представа, защото в Търновския санджак освен Търновска, Еленска и Бебровска каази са включени и Дряновска и Троянска каази. Най-вероятно посочените в тези документи цифри отразяват броя на административните центрове, а изключват отделните махали и колиби. В действителност в Търновския край при сегашното административно деление до Освобождението съществуват 425 населени места, от които в планинската част — 298 (два града,

33 села, 76 колиби и 187 махали), а в полската част — 127 населени места (4 града, 1 махала и 122 села).

Още от началото на XIX в. в Търновския край е налице сериозен миграционен процес — движение на населението от планинските райони към равнината и развиващите се промишлени и търговски центрове — Килифарево, Велико Търново, Горна Оряховица, Лясковец, Свищов. В резултат на тези процеси значително се променя етнодемографският облик, но не и селищната структура. Между Кримската война и Освобождението, в резултат на започналото изселване на турците престават да съществуват турските села Кая бунар, Качица, Калиманци, Герча бунар, Геран и др.

Много по-съществено на селищната структура се отразяват етнодемографските процеси, свързани с Руско-турската война и Освобождението на България.¹³Още с настъпването на руската армия започва масово изселване на турското население. В резултат на това много турски селища са напуснати. Село Беброво, Константин и околните махали и колиби са унищожени, в смесените селища са напуснати турските махали. Най-значителни са изселванията от махалите, разположени на границата с Тузлука — от Златаришката и Константииската общини. Този процес продължава до първите десетилетия на XX в. До края на XIX в. се изселват с. Албалжа (1880—1884), Боруш (1881), Базавот (1887), Ходжакьой (1895), Сейдикьой (1879—1881), мах. Възел (1879—1881), Чобанковой (1887), Горски Сеновец (1879), Даг махлеси (1884), Деведжии (1896), Деде махле (1898), Дели Сюлю (1879—1881), Тестеджикьой (1887), Рамкьой (1884), Пачеджии (1881), Плужна (1884), Дюс махле (1878), Роман (1893), Сеферкьой (1880), Синанци (1880), Аръкьой (1880), Хасановци (1879), Суфталари (1886), Татаркьой (1884), Хамза махле (1879—1881), Халиловци (1885), Ходжакьой (1885), Язаджии (1881), с. Язаджи (1889).

Някои от напуснатите селища впоследствие се заселват отново само с българи или българи и турци. Презаселват се Сейдикьой (дн. с. Виноград) с българи през 1906 г., Горски Сеновец — веднага след Освобождението. Деде махле (дн. Дедина, 1900 г.), Тестеджикьой (дн. с. Житница, 1908 г.), Рамкьой (дн. с. Любеници, 1896 г.), Дюсмеше (дн. с. Равно, 1910 г.), Аръкьой (дн. Средно село, 1925 г.), Хасановци (дн. с. Стояновци, 1885 г.), Юртлю махлеси (дн. с. Дединци, 1900 г.).

През десетилетията на XX в. като резултат от демографските процеси селищната структура във Великотърновския край също се променя. Някои махали и колиби са напуснати от населението и селищата са заличени като населени места¹³: Корийковци (1936 г.), Бойчовци, Дерикотковци, Паяджи, Житница (1946 г.), Саровци (1956 г.), Дъббава, Гущери, Драгневци, Речници, Танври, Шоевци, Големи рът, Брежници, Барабони, Градевци, Кокуда, Мартинковци, Мъжлени, Бързаково, Долна Хаджийска, Изворци, Повеля, Рибарско, Назър, Стърмна, Таслаците, Татунчовци, Усойна, Долна локва, Пестник (1956 г.). Статистиката показва, че най-голямо е населението в планинските селища през 20—30-те години, след които то рязко намалява. Само някои от централните села поддържат броя на населението си или се увеличават.

Сегашното състояние на селищата във Великотърновския край изключва възможността да се проследи развитието на градоустроителния им и архитектурен облик преди периода на Възраждането.

Единичните архитектурни паметници преди този период в отделни селища и сравнително по-многобройните, запазени в с. Арбанаси, биха ни подвели най-малко, защото това са жилища на твърде заможни собственици. Липсват сведения от пътешественици, а и масовата подмяна на жилищния фонд от средата на XIX в. в предпланинските и планински селища, а след Освобождението и в полските села изключва възможността за правдоподобно изследване и интерпретация.

Сигурни заключения могат да се направят само по отношение на някои основни градообразуващи фактори, които от своя страна са предопределили типовете селища и структурата им — конфигурацията на терена, наличните пътища и реки, поминъка на населението в съответния район. Тези фактори определено разделят селищата от Търновския край на две групи — селища от полето и селища от предпланината и планината.

Полските села се създават в близост до традиционни, от векове съществуващи пътища. Някои от тях са на кръстопът сред сравнително ниските хълмове на Дунавската равнина в подходящи за развитие на земеделие местности. Планинските селища са изградени по поречията на планинските реки и притоците им, край естествени долини и поречия, по които също преминават стари пътища или лесно са създадени нови пътни връзки — места, удобни за земеделие и животновъдство, за упражняване на занаятчийска дейност. Няма селище, дори и в най-високата част на планината, където да няма подходящи и достатъчни за развитие на земеделието терени.

В Търновския край се наблюдават два основни типа села:

Събрани селища. В по-голяма си част те са в полето и в предпланината. Това са средно големи и големи села с 200 до 1200 жилищни сгради, с 500 до 4000 души население. В планинската част събраните села имат от 50 до 250 къщи и население от 150 до 700 жители. Основен фактор за формиране на планинските събрани села (Костел, Палици, Марян, Беброво, Дрента, Тодювци, Средни колиби, Габровци, Райковци) е наличието на равно и плодородно място.

Пръснати селища. Те се формират от няколко махали. Във всяка махала има по 10—15, а и повече къщи. Често една от махалите доминира по броя на къщите си и по-късно става център, към който се развиват и групират останалите махали. По такъв начин са се образували събраните села в планината. Типичен пример в това отношение са Средни колиби и Буйновци. Подчертано такава е тенденцията и в развитието на останалите планински селища след Освобождението.

Според плановата си композиция, продиктувана от релефа на терена, реките, естествените комуникации и пътни връзки могат да се обособят следните типове селища:

1. *Купни* — тези, които са събрани възможно най-близо около един център — селския мегдан, без винаги да е ясно обособен пространствено и функционално, а е просто улично разширение или кръстовище. Такива са по-малките селища в планината — махалите. При тях уличната мрежа, доколкото съществува, основно е насочена към центъра.

2. *Линейни* — тези, които са изградени по протежение на река или път с по-слабо развита странична улична мрежа, която следва

основния път. Такива са днешното село Първомайци, с. Райковци, Разпоповци и др.

3. *Комбиниран* — това са най-разпространените селища, изградени под въздействие на няколко фактора — релеф, терен, път, река. При тях ясно се разграничават особени части на селищата, свързани с оформен център. Уличната мрежа е силно развита с няколко основни улици и много други, насочени странично. Днешният град Златарица през XIX в. се развива основно по поречието на реката, край която в близост минава пътят за Елена, а в същото време са оформени три махали — Горна, Средна, Долна. Развитата улична мрежа свързва както отделните махали, така и селището като цяло. Село Камен основно се развива край няколкото пътя, водещи към съседните села, но има изявен център още в началото на века.

Традиционните селища в Търновския край са колиби, махали, села и градове. Така установените наименования, които и до най-ново време се използват за администрацията, статистиката и в краеведската литература, твърде отдавна не отговарят на съдържанието си поне що се отнася до колибите и махалите. Така колиби Райковци още през XIX в. са се превърнали в махала, а по-късно и в село с всички характерни градоустройствени елементи. Мах. Дедина отдавна се е превърнала в село, докато селото Дединци и сега е запазило облика си на колиби, пръснати на повече от 1,5 км. Така че съществуващите наименования на типа селища по-скоро съответствуват на някогашното състояние на селищата — от края на XIX в. и не отчитат по-сетнешното им развитие. В същото време много от махалите с намаляване на населението им, с нарушаване на икономическия им живот, с разрушаване на жилищния им фонд днес имат вид на колиби.

Колибите (76 през XIX в.) в повечето случаи са селища с групирани до 20 къщи, които функционално са необвързани помежду си, а са обединени поради близостта си и роднинските връзки между обитателите. В тях няма обществени сгради — църква, училище, дюкян. Животът в тях е неразривно свързан с близките махали или села. В тях те ходят да се черкуват, да пазаруват, продават, в тях изпращат децата си на училище. Чрез тези селища общуват с околния свят. Колибите нямат определена селищна структура. Те са разположени по стръмни терени. Отделните им жилищни единици са комплекс от жилищни и стопански постройки сред обширен имот — градини или ниви. Липсва улична мрежа. Връзката между отделните комплекси се осъществява обикновено от един кривулическ път, който минава край всеки двор, или са свързани с него чрез малки отклонения. Наред с това те имат и второстепенни връзки, които обикновено следват формите на терена.

Обликът на тези селища значително се е променил през първите десетилетия на XX в. В много от тях основният път е настлан с калдъръм през цялото селище. Издигнати са дувари край градините, направени са подпорни зидове, оширения край някои от водоизточниците. Новото строителство значително ги е уплътнило — колибите Малчовци, Върлинка, Горни Еньовец, Долни Еньовец, Деветаците, Димитровци, Зънзарите, Пъровци, Свирците и Шодековци от днешното кметство Габровци. Нещо повече, в някои от тях през 20–30-те години се изграждат училища, приспособени са сгради за читалища, открити са кооперативни магазини. Такъв пример са колиби Къшка

река (24 къщи). Очевидно е тенденцията колибите да прерастват в махали със свой обществен живот в резултат на нарастване на населението им.

Пространствено колибите са по-разпространени в Килифаревския район, около Ханнбоазкия проход, където терените са по-стръмни. От 77 колиби в Търновския край 54 са в този район, а той е значително по-малък от Еленския. Най-големите колиби тук са до 30 къщи. В Еленско колибите са 22, а някои от тях имат значителен брой къщи: Чакали — 103, Дединци — 91. Общо в планината до 20 къщи имат 53 колиби, до 30 — 15, а над 30 — 8.

Махалите са сравнително по-събрани селища независимо от броя на къщите им, а някои от тях са направо купини. Разположени са на по-малко наклонени терени, а дори и в планински равнини. При тях определено може да се говори за селищна структура. Имат улична мрежа, водеща към определен център. Дворовете също са големи, но обработваемата земя в тях е по-малко. Оградите и къщите са разположени на улица и значително променят вида ѝ. В някои от тях има църкви — Шилковци, Габровци, Шодековци, Бадевци, Тънки рът, Средни колиби, Велковци, Дединци, Ветренци, Райковци. Училища има в Дебели рът, Делова, Каменари, Хъневци, Габровци, Големаните, Шодековци, Райковци, Драгийци, Тънки рът, Средни колиби, Руховци и Разпоповци. Във всички махали от Ханнбоазкия проход през XIX в. има някакви дюкяни или ханове, докато в Еленския район такива има само в няколко.

През XIX в. при махалите е налице тенденцията те да се превръщат постепенно в села — Радковци, Габровци, Райковци, Разпоповци, Средни колиби.

Пространствено повече от махалите са разположени в Еленския балкан. През десетилетията на XX в. много от тях значително намаляват по население и брой на жилищни сгради.

Селата са най-единните селищни организми с определено райониране на жилища, обществени и търговско-производствени сгради. При тях уличната мрежа, макар да е стихийно изградена и да е свободна, се развива към отделните мегдани и от тях към центъра. Около този обществен център се изграждат църквата, училището, търговските и занаятчийски дюкяни. Тъй като това са най-високите сгради, селата придобиват пирамидален силует от покрайнините към центъра. Уличната мрежа в селата е оформена от жилищни сгради, стопански постройки и оградите на дворовете. Селските дворове от полето са значително по-големи, като включват обработваема земя — овощни и зеленчукови градини. Уплътняването на селата се движи от покрайнините към центъра. В покрайнините дворовете са по-големи, често с неправилни очертания, а към центъра тенденцията към уплътняване е реализирана до сключено застрояване.

В селата със смесено население (българско, турско, гръцко, циганско, черкезко или татарско) през XIX в. е налице определено народностно-религиозно зонирание. Наред с българските махали има гръцка махала (Свищов, Килифарево), черкезка (Овча могила, Капиново), турска или циганска махала (във всички селища със смесено население). Отделните махали значително се отличават с жилищата и куловата си архитектура.

Определено е налице и социално-класово зонирание на селищата.

В централната им част обикновено са жилищата, работилниците и дюкяните на по-заможните земеделци, занаятчии и търговци. Тенденцията към такова зониране е налице още през Възраждането (Златарица, Килифарево, Лясковец), но тя продължава и в десетилетията на XX в. (Драганово, Поликраище, Долна Оряховица, Ореш, Козловец, Лозен и др.). Уплътненото изграждане на някои селища в края на XIX в. и първите десетилетия на XX в. заедно със съсредоточаването на жилищата, занаятчийските и търговски дюкяни в центъра и общественото строителство там придават на някои селища вид на истински градчета, а по-сетнешното им развитие дава възможност те да бъдат признати за градове — Златарица, Сухиндол, Стражица, Павликени, Килифарево, Полски Тръмбеш, Дебелец, Долна Оряховица.

Основен градоустройствен акцент в селата са групиранияте, обикновено близко, църква, камбанария и училище. Общественият подем, икономическото замогване на някои селища, стремежът към просвета и национална изява довеждат до масово църковно и училищно строителство в селата още в първите десетилетия на XIX век. До Освобождението във всички търновски села са построени нови църкви, дори и в тези със смесено българо-турско население. Това строителство продължава и след Освобождението в някогашните турски села, в които се настаняват българи, и в селищата, пострадали от Руско-турската война: Златарица (възстановена 1884 г.), Буйновци (възстановена 1890 г.), Морава (възстановена 1873 г.), Страхилово (построена 1879 г.), Константин (построена 1878 г.), Стара река (построена 1879 г.), Яковци (възстановена 1880 г.), Драгомирово (построена 1884 г.), Козловец (построена 1890 г.), Дединци (възстановена 1938 г.), Мийковци (възстановена 1895 г.), Илаков рът (възстановена 1908 г.), Червена (построена 1912 г.), Велковци (построена 1913 г.).

Към някои църкви през XIX—XX в. се изграждат и каменни камбанарии: Овча могила (1874 г.), Златарица (1871 г.), Тодювци (1892), Дрента (1894), Стара река (1908), Велковци (1913), Разпоповци (1914), Руховци (1924), Масларево (1926), Страхилово (1928), Костел (1941).

В Килифарево още през 1836 г. е издигната единствената селска часовникова кула, а през 1903 г. такава е построена и в Сухиндол.

Значително е и училищното строителство през Възраждането¹⁴. До Освобождението в 48 села на Търновския край са построени училищни сгради: Бутово (1874 г.), Бяла черква (1855 г.), Блъсковци (1857 г.), Буйновци (1862 г.), Беброво (изгорено през войната), Вългевци (1868 г.), Ветренци (1860 г.), Горна Студена (1863 г.), Горско Ново село (1878 г.), Драгижево (1868 г.), Дебелец (1873 г.), Дрента (1863 г.), Драгийци (1870 г.), Димча (1870 г.), Долна Студена (1878 г.), Златарица (1860 г.), Йовковци (1875 г.), Карансен (1872 г.), Коевци (1878 г.), Костел (1878 г.), Климентово (1864 г.), Лясковец (1864 г.), Леденик (1873 г.), Михалци (1878 г.), Мийковци (1867 г.), Малък чифлик (1875 г.), Ново село (1874 г.), Орловец (1868 г.), Овча могила (1876 г.), Пчелище (1865 г.), Павел (1870 г.), Полски Тръмбеш (1853 г.), Поликраище (1877 г.), Ресен (1873 г.), Самоводене (1851 г.), Страхилово (1866 г.), Сухиндол (1863 г.), Средни колиби (1864 г.), Хотница (1873 г.), Хаджидимитрово (1878 г.),

Церова кория (1835 г. и 1873 г.), Царевец (1877 г.), Шемшево (1870 г.), Янтра (1868 г.).

Значително внимание в селата през Възраждането е отделено на селските чешми и герани. Обикновено чешмите, които са заемали по-средично положение, са изградени солидно с многобройни чучури и корита, с надписи и имена на дарителите за построяването им — отделни земеделци, занаятчии или еснафи. Такива има запазени в редица селища — Дебелец, Самоводене, Никюп, Хотница, Лясковец, Джулюница и др. На мегданските кладенци са поставени добре обработени каменни геранила с декорация и надписи — Златарица, Райковци, Дрента и особено в Лясковец. Допълнение към архитектурния облик са калдъръмените настилки и мостовете (Златарица, Въглевци, Разпоповци), създаващи акценти в уличната перспектива. Значително се раздвижват фасадите на къщите с отваряне на занаятчийски и търговски дюкяни в приземните етажи.

Градовете са най-големите селища във Великотърновския край. През XIX в. те са 5 — Елена, Беброво, Велико Търново, Горна Оряховица и Свищов. Разположени в различни природо-географски условия, с различно обществено-икономическо развитие, различен народностен състав, в столетията на развитието си всеки от тях придобива свой архитектурен облик.

Велико Търново е най-старият град. След разцвета си като столица на Втората българска държава и унищожаването му в резултат на османското нашествие той бил сведен в първите десетилетия на робството до второстепенен град. Главен градоустройствен момент се явява възелът от пътища, които водят от полето през Балкана. Заедно с трите меандра на р. Янтра и конфигурацията на терена този момент определя изграждането на Велико Търново като оригинален самобитен и неповторим град. Главен градоустройствен момент се явява възелът от пътища, които водят от полето през Балкана. Градът се оформя около главната градска улица, която преминава от изток на запад и оформя гръонака на уличната мрежа. Около тази артерия се изграждат всички останали странични улици, криволичещи и следващи очертанията на терена. Голяма част от страничните улици са задънени (къorsoкаци). Сред тази неправилна мрежа се оформят голям брой малки и големи оширения — площади. От всички страни градът е заобиколен от хълмове, между които тече р. Янтра. Двата бряга на реката са свързани с два моста: мостът на Феруз бей свързвал града с пътя за Варна, а Владишкият мост — с пътя за Горна Оряховица. По-късно на негово място бил построен нов каменен мост.

До Освобождението градоустройственият облик на града се допълва от дълбокия каменен ров, наречен шарампол, който ограждал града. Издигнат е за защита на населението от кърджалийските нападения през XVIII—XIX век. През XIX в. в града се влиза през три порти — от север през Дервентската порта, от запад през Долните (в началото на ул. Гурко) и през Горните (днес мястото, където се намира Паметникът на обесените). Извън очертанията на града била махалата Марино поле, която през XIX в. се числи към града, и турският телеграф (на мястото на днешната сграда на Комунални услуги). Отделните махали на града се формират през XV—XIX в. В крепостта Царевец има турска махала с около 180 турски къщи.

Друга турска махала се създава на мястото на днешния квартал „Света гора“. Централно място заема турската Ич махала (днес площада пред ЕСПУ „Кирил и Методий“). Няколко турски махали (XV в. — 10) са разположени южно и източно от Конака. През XIX в. турските махали се увеличават, но запазват в общи линии местоположението си, като достигат до църквата „Св. Спас“. В града има и иностранна махала, наречена Болярска махала (около днешната катедрална църква „Св. Богородица“). Между хълмовете Царевец и Трапезица се намира българската Долна махала. С разрастването на града през XIX в. се заселва почти целият Каргал баир, който днес се нарича Варуша. През XIX в. населението в града е разделено на махали около църквите „Св. Атанас“ с 270 къщи, „Св. Никола“ с 600, „Св. Богородица“ със 101, „Св. Константин и Елена“ — 305, „Св. Спас“ — 250.

Градоустройствени акценти в турската част на града през XIX в. са часовниковата кула, турските джамии, големите турски къщи — конаци, конака, кадийницата, дебоя. Общественият и култови сгради, джамии, минарета, кули, бани и конаци придават на града ориенталски облик. Българската част на града се оформя окончателно през XIX в. Най-много се разраства тя между 1840—1860 г. Градът постепенно придобива български облик. Особено впечатление в него правят търговско-занаятчийските центрове Растата (дн. площадът пред ОНС), Кая баш (дн. Първа гимназия), Баждарлък (дн. площадът пред хотел „Янтра“), Казанджийският мегдан (дн. площадът зад халите). На тях се построяват дюкяни, работилници, ханове, маази. Непосредствено преди Освобождението в града има 71 хана. Особено впечатление тогава правят Стамболовият, Търновският, Дряновският, на Х. Николи, х. Минчо, на Никола и Евстати Селвели, Арнаутският, Чифутският, Кожухарският и др.

По-значими постройки в българската част на града са училищата. През 1843 г. са построени училища при църквите „Св. Никола“ и „Св. Богородица“. През 1856 г. табашкият еснаф построява училищна сграда в Долна махала, а в Болярската махала е училището на три етажа „Св. Кирил“. Централно място в българските махали заемат църквите, построени от Колю Фичето: „Св. Никола“ (1836), „Рождество Богородично“ (1844), „Св. Атанас“ (1861), „Св. Спас“ (1863). В последните години преди Освобождението построява и църквите „Св. Марина“ и „Св. Константин и Елена“.

От запазените жилищни сгради на Търново от периода на Възраждането трябва да споменем къщите на Кокона Анастасия, Хаджи Стоенчевата, Евстати Х. Николов, Евстати Селвелията, Хаджи Димовата, на братя Паница, на д-р Берон, на Лука Лефтеров от Болярската махала. До днес са запазени още редица къщи, които правят добро впечатление и допълват силуета на съвременния град — Малката и Голяма Сарафкина къща, къщата на братя Қиселови, на Тодор Панова, Къщата с маймунката и десетки други, разположени в ансамбли по ул. „Гурко“, „Въстаническа“, по цяла Варуша и в Д. махала.

Свищов е едно от най-големите селища във Великотърновския край още от XV в. Израснал край средновековната крепост на р. Дунав, градът непрекъснато се развива, за да достигне непосредствено преди Освобождението близо 30 000 жители, от които половината

българи. Основни градообразуващи фактори за него са наличната крепост на хълма Калето, удобният пристан на р. Дунав и пътищата, които водят към Балкана. Това му положение предопределя развитието му като военна крепост, голямо пристанище на важен речен търговски път още от XV в. След откриване пристанище за австрийските параходи градът става най-голямото пристанище на българския бряг. Построява се скеле и складове на брега за съхраняване на стоките. През 1868 г. има вече 597 магазина и 720 маази (складове). Още през 1797 г. около града е изправен двоен землен вал, а през войната 1808—1812 г. и дървено-землени укрепления. През 1862 г. крепостта е вече в развалини. Търговското **израстване** на града е съпроводено и с развитие на занаятите, за които нужди се построяват десетки дюкяни, гемеджийски работилници, табахани и 25 мелници. Икономическото замогване на свищовските граждани непрекъснато променя облика на града, в който много ясно се разграничава социално-класовото, стопанско и народно-религиозно зонироване. Още в края на XVIII в. се създава гръцката махала с преселници от с. Арбанаси с характерна арбапашка архитектура. Откроява се и турската махала с няколко джамии и турски конаци. Преобладаваща е българската част на града с няколко църкви: „Св. Димитър“ от 1810 г., „Преображение Господне“ от 1836 г., „Св. Петър и Павел“ от 1844 г., „Св. Троица“ от 1867 г., „Св. Кирил и Методий“ от 1874 г., „Св. Пророк Илия“ от 1835 г. Тази част на града непрекъснато добива европейски вид от архитектурните форми на жилищни и обществени сгради, строени по европейски образец. Общият облик на града се допълва от сградите на килийното и взаимното училище (1846 г.), от многото чешми (и сега е запазена Станчевата чешма в двора на църквата „Св. Преображение“). От запазените до днес архитектурни паметници правят впечатление Славковата къща, къщата на братя Матееви, на Григор Начовиц, в която се е намирало и Свищовското читалище, къщите на Христо Бръчков, на братя Събеви, на Алеко Константинов (1861 г.), на Тодор Хрулев (1852 г.), на Георги Терзиев, Румен Аврамов и др.

Град Елена е типичен представител на планински град, израснал от малко дървентджийско селище до значителен възрожденски град. В него в голяма степен се е съхранило архитектурното наследство (130 сгради от Възраждането), запазена е уличната регулация, неправилната улична мрежа с калдъръмени настилки. През XVIII—XIX в. градът се развива по склоновете и на двата бряга на Еленската река. Оформят се два градски центъра — около църквите „Св. Никола“ и „Рождество Богородично“, обединени от улицата, която върви край реката. Първата църква е възстановена през 1804 г., а в близост до нея през 1812 г. се издига часовникова кула. През 1836 г. до нея е построена и църквата „Успение Богородично“. В ансамбъла се включва и Еленската даскалоливница. Около втория градски център се съсредоточава търговско-занаятчийската дейност на града. Народно и религиозно еднороден, градът се зонира социално-класово и стопански. Еленските чорбаджии, търговци и занаятчийи строят къщи, дюкяни и работилници предимно в централната част на града, а обикновеното население остава в покрайнините.

Запазените архитектурни паметници ярко открояват отделните етапи на застрояване — талпени къщи от XVIII в (Кисъвата къща,

къщата на Йордан Брадата, петте Хаджидимови къщи); строените от тревненски майстори къщи (Радиевата и къщата на Ст. Тунева); открояват се и къщите с паянтова конструкция (поп Николовата, къщата на д-р Момчилов, Горялото училище, къщата на Г. Колева и др.) и типичните къщи от 60-те години на XIX в. (Бакаловата, къщата на х. Йордан Тодоров и др.).

Архитектурно-пространственото изграждане на колибите, махалиге, селата и градовете от Великотърновския край е постигнато по пътя на постоянно наслагване на нови елементи и обеми, умело вмъкнати в съществуващото застрояване, изградено на традиционни установените принципи — неравномерна улична мрежа, насочена към централната част, подчертаване на входящите и изходящи пътища, тясно придържане към теренните форми, ограничено врязване в природната среда.

Основната единица, от която са образувани селищата в Търновския край, е дворът, стопанските сгради и жилищните постройки, които винаги са функционално свързани. Върху оформянето им са оказали въздействие природните дадености, поминъкът на населението и икономическите възможности на отделните стопани. Наред с разликата между градските и селските дворове много съществена е разликата между дворовете на полските и планинските села.

В полските села жилищната сграда често заема средишно положение в двора, който, общо взето, е с правилна форма. От едната страна около къщата се групират основните стопански постройки — обор, кошара, плевник, навес, хамбар. Те заграждат достатъчно голямо пространство за харман. Подчертан е стремежът къщите да бъдат ориентирани с главната си фасада на юг. Изградени обикновено сключено, стопанските постройки с хармана се отделят от останалата част на двора. В него обикновено е зеленчуковата или овощна градина, лозето или друга обработваема земя. Непосредствено пред къщата при всички случаи се оформя малка цветна градинка. Също така често къщата се строи и направо на улицата. Тогава първо около къщата е цветната градинка, от която се преминава в стопанския двор или в останалата обработваема земя. Обикновено за стопански двор има отделен вход. И тогава стопанските сгради са сключено застроени и ограждат хармана. Стопанският двор винаги е отделен от градината с ограда — плет, дъсчана ограда, а в по-ново време и с мрежа. Заграден е винаги и целият селски двор — с тръни, с плет, с кирпичен зид, каменен дувар със суха зидария, летви, а в по-ново време с тухлени огради, бетонни елементи на каменен зид или мрежа.

В планинските селища дворовете са значително по-малки, а поради терена — най-често с неправилна форма. И при тях стопанските постройки са застроени сключено. Задължително се отделя и място за харман, който много често е заграден с каменен зид. Тъй като планинските къщи са обикновено двуетажни, най-често оборът за животните е в приземния етаж. Към стопанските постройки, които също са двуетажни, в планинските селища се изграждат и сушилни за сливи. Ограждането на тези дворове е предимно с трънен плет и каменни сухи зидове. От улицата в дворовете се влиза през две врати — малка за къщата и голяма двукрила за стопанския двор.

Стопанските сгради са предназначени за подслон на животните,

за съхраняване на храна за хората и животните и за селскостопанския инвентар. Летни кухни и пещници въз от жилищната сграда започват да се строят от началото на XX в. Оборите за добитък в полските села са самостоятелни сгради. Стените им са изплетени от пръти с паянтова конструкция и винаги измазани. Строят се и кирпичени обори. Покрити са със слама. Вътрешното им пространство най-често е разделено на две — за едрия и за дребния добитък. Някои стопани строят и отделни кошари за овцете. Самостоятелни сгради са кочината за прасето и курникът за кокошките. И те са изградени от дървена конструкция с дъски или пръти. Покрити са с керемиди, а в по-далечното минало и със слама. Хамбарът в полските села най-често е от плет, с паянтова конструкция и е разделен от прегради (гъзове, кошаци) за различните храни. Той винаги е измазан с кал. Често хамбарът не е преграден, а храните се съхраняват в избени кошове или дървени сандъци с голяма вместимост (хамбари). Обикновено покривът на хамбара е удължен напред или встрани за навес, под сушината на който се оставят коли, каруци, шейни и друг земеделски инвентар. Хамбарът в планинските селища най-често е отделна постройка на два етажа — на горния етаж е истинският хамбар, а на долния — оборът или кошарата. Плевникът е задължителна селскостопанска постройка, изплетена изцяло от пръти или една, зидана от кирпич, стена. Винаги е покрит с керемиди. В планинските селища плевникът също се прави на два етажа: горният — за плевник, а долният — за обор, кошара или кочина.

Традиционната селска къща от Търновския край в най-старата си форма е засвидетелствувана в едноетажна двуделна къща (с къщи и соба) в полските села. Тези къщи са на един етаж, повдигнат върху каменен цокъл, иззидан с кал и сантрачи. Етажът е изграден с паянтова конструкция и плет, измазан с глина, като само при зидарията на камината и джамала са използвани кирпич и камък. Отвън стените са измазани с белилка. Подът е от пръст, а покривът — четирискатен с малък наклон. В планинските села най-стари жилищни форми са засвидетелствувани в едноетажни триделни жилища (къщи, соби и сайвант или навес). Те също имат квадратен план. Те са ниски, неприветливи. Височината на помещенията не надминава 1,80 м, а малките прозорчета на стените едва пропушкат светлина. При тях грижата за декорация на къщата липсва, само при камината и при полиците се забелязват такива опити.

Икономическото замогване на значителна част от населението в планинските селища довежда до усилено строителство в тях през втората половина на XIX в.¹⁶ За няколко десетилетия те променят напълно архитектурния си облик, обновявайки почти целия си жилищен фонд. В тези селища и до днес е запазен от 1/3 до 1/2 от създадените през втората половина на XIX в. жилища. Най-съществен елемент в това масово строителство е преминаването на едноетажни към двуетажни къщи без съществени промени в традиционната функционална структура. Приземният етаж на тези къщи е изграден от масивни каменни стени от обработен ломен или речен камък и сантрачи, а вторият е с талпена или паянтова конструкция или плет, измазан с глина. Обикновено само стената, отделяща къщето от собата, е иззидана с кирпич. На всички къщи вторият етаж е изграден еркърно от 15 до 30 см, а височината на помещението е от 2,20 до

2,50 м. Покривът е четирискатен с широки стрехи. Употребяваният материал е изключително местен.

В приземния етаж са разположени яхър за животните и маза, а вторият етаж се състои от открит сайвант (чардак, пруст), къщи, соба и одая. Обикновено помещенията соба и къщи са разположени над яхъра, с който в много случаи се съобщават с „катарак“. Помещението „къщи“ с камина има утвърденото в българския бит предназначение. Тук се приготвя храната, тук се хранят, тук преминават вечерите на семейството. На стената, отделяща къщите от одаята, се намира водник, а почти всички стени са опасани с полици. Подът е от трамбована глина със замазка, а около огнището, което е повдигнато около 15 см, много често са наредени квадратни керамични плочи. Собата е помещение, което се използва за спане. В него се посрещат и гости. В собата подът е повдигнат около 15 см и много често е обкован с дъски, така че се образува одър. На стената, отделяща собата от чардака, се изгражда долап, в единия край на който се намира иконостас. Той много често е разбован. Останалите стени са опасани с полици. Помещението одая има неутвърдено предназначение. При многочленни семейства то се използва за спане, но в повечето случаи има универсално предназначение на склад за покъщнина и храна. Чардакът има производствени функции в селската къща, често до самото стълбище на него има изграден одър с височина 40–50 см, пространството под който се използва за складиране на храна.

Описаните къщи са подчертано еднофамилни, предназначени за немногочленни семейства — възрастни родители, живеещи със семейството на един от синовете си. При по-големите семейства къщите са с по-различен план само на приземния етаж. Мястото на яхъра е заето от къщи и соба, а яхърът е изграден на гърба на къщата. Таванското помещение, което се образува от продължаване на стрехите за покриване на яхъра, се използва за съхранение на храна за животните и семейството.

Това планово-композиционно решение е продължение и утвърждаване на местните строителни традиции. Малкото и малки по обем стопански помещения напълно задоволяват нуждите на отделните семейства — достатъчни са да приберат земеделски произведения и животните. Икономическите възможности на по-заможните стопани са отразени преди всичко във вътрешната и външна декорация на къщите, в прецизността на изпълнението им, в кръга от елементи, които обхващат. В различна степен декорацията е съсредоточена преди всичко върху дървените детайли — колони с разнообразни профили, с хоризонтални релефи, пръснати, подковообразни и ромбoidни длабчета на базата на капитела, профилирани дървени възглавници, разнообразните вежди, обрамчващи прозорците и дъсчената обвивка на стените. В интериора на жилищата се среща резба по вратите, таваните, долапите, но най-вече при оформяне на иконостаса. Резбовата декорация със своите растителни, геометрични и животински мотиви в орнаментата е напълно в стила на тревненските, дряновски и местни майстори, които са работили в тези села.

През Възраждането в Търново, Елена, Лясковец се появява нов тип къщи на заможни граждани с раздвигана планова и обемна композиция, с богата вътрешна декорация. Така в Лясковец се появя-

ват двуетажни къщи със значително увеличен и издължен обем¹⁷. Чардачното пространство е изградено и приобщено към вътрешното разпределение — закрит чардак. Между къщите и одаята е вмъкнат килер. Правят впечатление фасадите на тези къщи. Те са чисти, с ритмично редуване на прозоречните отвори, с определен стремеж към симетрия, която не отговаря на вътрешното разпределение. Стрехите са по-къси и в повечето случаи обшити с дъски, перпендикулярно на фасадата. Прозорците са със сигментна извивка и дървено обрамчване, което следва очертанията на отвора. В случаите, когато прозорците са обрамчвани с вежди, последните загатват за триъгълен фронтон. Определено при тези къщи се забелязва стремеж да се подчертае главният вход. Той е повдигнат с няколко полукръгли каменни стъпала и пресича в неопределена пропорция двата етажа и еркера между тях, нарушавайки хармоничното членене на фасадата. Интериорът на тези къщи е много по-богато декориран със сложни резби по тавани, врати и долапи.

В тези къщи може да се разграничи традицията на селското жилище от този район и привнесено от гурбетчиите под влияние на строителството в Румъния и Сърбия, където по това време в архитектурата на градовете се разпространява псевдокласицизмът.

След Освобождението строителният подем не само не прекъсва, но и се разширява териториалният му обхват. Основно се обновява жилищният фонд и в планинските селища, като едноетажните къщи се заменят с двуетажни при пълно придържане към местните традиции. Постепенно започва ново строителство и в полските села — Джулюница, Кесарево, Стражица, Долна Оряховица, Поликраище, Драганово, Сергювец, Темниско и др. Характерно е, че в тези села строят къщи с типично за Предбалкана и Балкана плано-композиционно решение и обем.

Новите условия след Освобождението предизвикват и нов път на развитие на селищата. Много от планинските загубват предишното си значение, като прекъсват развитието си и запазват възрожденския си облик. Много села от полето, разположени най-вече около жп линиите София—Варна и Русе—Стара Загора, се разрастват икономически и сменят архитектурния си облик. От началото на XX в. се скъсва с възрожденските строителни традиции. От една страна, то е наложено от законоустановените правила и норми за строителство и градоустройство. През 1891 г. влизат в сила „Правила за строеж на частни здания в градовете“, а през 1897 г. „Закон за благоустройството на населените места в Княжество България“. От голямо значение за селата от Търновския край е и разрастването на гурбетчийското градинарство — под влияние на градинарите гурбетчици започва масово строителство на жилищни сгради по подобие на архитектурата в страните, където работят. Замогнали гъзди от Русия построяват по подражание на архитектурата в руските градове Стражица, Джулюница, Козарево, Долна Оряховица, Лясковец, Драгижево, Капиново, Миндя, Златарица, Церова кория, Пчелище и др. Те не са разнообразни по плано- и обемно решение, но рязко контрастират с традиционната архитектура в селата. Изграждат се на два етажа, от които първият е от обработен и профилиран камък, а вторият е изграден от тухли. Покривът е четирискатен, покрит с керемиди, а стрехите завършват с улуци. Най-силно впечатление пра-

вят фасадите — с високи и тесни прозорци, разположени симетрично, профилиран корниз разделя двата етажа, с леко издадени пиластри, загатнати фронтони или сводове, с големи двукрили врати и целите боядисани в охра или жълто, а в отделни случаи и в съчетание от няколко цвята. В планово отношение тези къщи също се отличават от традициите. Преобладава решението от един коридор (в някои къщи е широк като салон), разположен в средата, да се влиза в една или две стаи от двете му страни. В други случаи стаите са разположени на една ос и от средната се влиза в съседните две, а в някои случаи — и в трета. Разпространението на тези къщи става по-голямо след Първата световна война, но вече не като влияние от Русия, а по подражание на образците от преди войната и на тези, създадени в градовете.

Осезаемо започва да се променя обликът на селата в полето и планината през 20—30-те години на века. През този период чуждите влияния са много по-разнообразни и по-масови. Във всички селища, от които излизат гурбетчии, и днес могат да се видят къщи, построени по подражание или по готово пренесени проекти от Румъния, Чехословакия, Унгария, Австрия. През същото време масово се реализират и местни типове проекти с „план на чупка“ („лицов план“ или „чифте план“). Изградени са на два етажа, при което първият в много случаи полувкопан (до 1 м в земята). В приземния етаж обикновено са разположени две жилищни помещения и зимник, в който се влиза от малък коридор. На втория етаж чрез външно стълбище се влиза в коридор, който завършва обикновено с дрешник (килер). От двете страни на коридора са разположени по две стаи. Подът и таванът са подковани с дъски, а в някои случаи таванът е измазан. Фасадите на тези къщи са опростени. Измазани гладко или пръскани, те винаги са боядисани в сиво, розово, различни оттенъци на жълто. В селата правят впечатление и някои къщи, открояващи се от околната архитектура — обществени сгради, занаятчийски работилници и търговски дюкяни.

Обликът на селата през 20—30-те години значително се променя и от новото обществено строителство — сгради на общини, училища, читалища, от благоустрояването на селищата и подчертаното социално-класово зонироване. Реднича селища в централната си част имат вид на малки градчета. Тук са съсредоточени жилищната, магазините на заможатели местни земеделци, търговци и чиновници.

БЕЛЕЖКИ

¹ Цветкова, В. Принос към изучаване на турския феодализъм в българските земи през XV—XVI в., ИИБИ, т. VI, С., 1956; Нови архивни източници за аграрния режим в Северна България през началния период на турското владичество, ИДА, т. VII, с., 1963; За поселищния облик на Търновския край през XV—XVII в., Сб. в чест на Йордан Захариев, С., 1964; Обществено-икономическо развитие на Елена и Еленския край през епохата на османското владичество, ИОИМ — Велико Търново, кн. V, Варна 1972

² Извори за история на България, т. XIII, С., 1966, т. X, С., 1964; т. XVI, С., 1972;

³ Станев, Н. История на Търновската предбалканска котловина, Велико Търново, 1942; Русанов, Р. и Ив. Вачев, Павликени и Павликенският край, С., 1940; Лалчев, М. и В. Антонов, История на с. Драгомирово, С., 1972; Посифов, И. Историческото село Върбовка, С., 1967; Михайлов, Г. Килифарево, С., 1970; Серафимов Н. Село Горна Липица, С., 1975; Андреев В. Село Горна Студена, Свищовско, сп. География, кн. I, 1951—1952; Еленски сборник, С., 1968; Кунин П. и Н. Владков, Село Михалци през вековете, С., 1971; Константинов Ил. и В. Николов, Горна Оряховица, С., 1985; Свищов в миналото и днес, С., 1980; Сб. Лясковец, С. 1970. Славчев, П. Стари селища и находки от землището на град Лясковец, ИОИМВТ кн. V, 1972; Стефанов С. Старините по долината на р. Янтра, С., 1956; Велков Ив. Градище, опит за систематизиране и датиране на укрепените селища в българските земи, ГПЛНМ, т. I, С., 1950; Султов Б., П. Станев, В. Илчева, М. Цочев, Ат. Писарев, Материали за археологическата карта на Великотърновохи окръг, ГМСБ, кн. V, Варна, 1979.

⁴ Стефанов, С. пос. съч., П. Славчев, пос. съч., Б. Султов, пос. съч.,

⁵ Дичев Д. Градиво за историята на град Елена и Еленски сборник, т. I, С., 1931, с. 22 и сл.; Бобчев С. Еленско през време на турското владичество, Еленски сборник, т. II, С., 1938, с. 5; Островърхов С. Произход и история на селищата, съставящи Илаковрътската община, Еленска околия, Елена, 1931, с. 37 и сл.; Захариев П. Чипровци, С., 1938, с. 123—134; Станев Н. пос. съч., с. 23—24.

⁶ Мутафов В. За етнически, социален и стопански облик на с. Арбанаси през XVII в., ГМСБ, кн. V, Варна, 1979, с. 83—95

⁷ Миков В. Разселвания през XVI—XVII в. в България, в. Зора, бр. 8028 от 7. VIII. 1929

⁸ Драганова Т. и С. Станева. Демографска характеристика на селищата от Великотърновски окръг през епохата на османското владичество, ГМСБ, кн. III, В., 1977, с. 38—64

⁹ Мутафов В. Оброчища и оброчни плочи от Великотърновско, ГМСБ, т. X, В., 1984, с. 123—144

¹⁰ Мутафов В., Османски документи за административния статут, социален, стопански и етнически облик на Килифарево в края на XVII и началото на XVIII век, Юбилеен сборник на ВТУ, 1985, с. 251—259

¹¹ Ковачев Н. Названия на селищата във Великотърновско, ВТУ, Юбилеен сборник, 1973, с. 3—40; Н. Тодоров. Балканският град през XV—XIX в., С., 1972, с. 309—311;

¹² Михов Н. Населението на Турция и България през XVIII—XIX в., Библиографски издирвания със статистически и етнографски данни, т. V, С., 1968; Драганова Т., С. Станева, пос. съч., с. 71.

¹³ Георгиева В. Миграционни процеси във Великотърновско от Освободителната война до началото на XX в., ГМСБ, кн. V, Варна, 1979, с. 96—105

¹⁴ Ибришимова П. Към историята на училищата във Великотърновски окръг през Възраждането, ИОМВТ, кн. III, Варна, 1966, с. 97—110

¹⁵ Драганова Т. Търново през XIX в., ИОИМВТ, кн. V, Варна, 1972, с. 163—169.

¹⁶ Мутафов В. Българското гурбетчийско градинарство — етнографски аспекти (кандидатска дисертация — С., 1982, с. 148—159).

¹⁷ Драгомиров Ж. Лясковската къща, ИОМВТ, кн. I, Варна, 1962, с. 101—110.

A SURVEY OF THE SETTLEMENTS, THE LAY-OUTS OF TOWNS AND THE ARCHITECTURE IN THE REGION OF VELICO TURNAVO AT THE TURN OF THE CENTURY

Vassil Moutafov

(résumé)

The paper traces the consistent pattern of setting up the settlement net-work of the region of Veliko Turnovo on the basis of Ottoman-Turkish documents from XV—XVI C and on the basis of archeological data from older settlements. Emphasis is laid on the continuity of communal life from the medieval Bulgarian Kingdom to the first centuries of Turkish domination. The emerging of the settlement net-work in the plains has been treated apart from the settlement net-work in mountains.

Special attention is given to major factors in the planning of the town lay-out, namely, configuration of the landscape, available roads, rivers and the means of livelihood of the population. Special attention is given also to the way in which all those major factors were taken into consideration (compact and scattered) — towns, villages, hamlets and cottages.

Special attention has been devoted to the architectural aspect of all types of settlement — yards, outhouses, living quarters, public buildings. All the changes that took place in the Renaissance and in the first decades of the XX century have been carefully pointed out.

СВАТБЕНИ ОБИЧАИ В ЛЯСКОВЕЦ И ОКОЛНИТЕ СЕЛА

ТЕОДОРА РОГЕВА

Сватбените обичаи във Великотърновско не са били обект на специално проучване.¹ Предлагаият материал има за цел да покаже състоянието на сватбените обичаи в периода между двете световни войни в група селища край гр. Лясковец — Долна Оряховица, Драгижево, Козаревец и Добри дял.² Всички те са регистрирани в османски документи от XV век като чисто български.³ През цялото време на съществуването си тези села имат за поминък земеделие и гурбетчийско градинарство.⁴ Само за Лясковец и Долна Оряховица има сведения от XV век за заселници от югоизточните български земи — българи, гърци, албанци.⁵

Брачната възраст от началото до средата на XX век в Лясковец и околните села — Долна Оряховица, Драгижево, Козаревец и Добри дял, не се различава от други райони в страната за посочения период. Тя варира от 17 до 20 години за момчетата и от 20 до 25 за момчетата. Определя се от редица социално-битови условия — нуждата от работна ръка, изкарване на военна служба и др. Има и изключения. Не са редки случаите, когато момата е по-голяма от момъка, та когато той отиде войник, тя да работи вместо него. След преминаване на тази възраст, без да са се задомили, младите са вече в категорията на старите моми и ергени. Замомяването и заергеняването започва още на 14—15-годишна възраст. Малките още моми и ергенчета ходят по седенки и хора, но винаги са по-настрана от останалите и често търпят подигравки. Момите задължително се придружават от майките си без разлика дали са големи или малки, даже и вече да имат избраници. Всъщност хората и седенките са основните места, където младите имат възможност да се запознаят, да общуват. Те се срещат също на „чешма“, на „кладенец“ или на „мушефере“ (обикновено излизане на разходка, без това излизане да е свързано с донасяне на вода) — с. Козаревец, Добри дял, Писарево.

Активна роля при избора на партньор винаги има ергенът. В случая много обяснения не са нужни. Фактът, че той предпочита да се хване на хорото до определена мома или пък на седянка да седне до нея при всеки удобен случай, а даже и с риск да си навлече неприятности от други ергени, недвусмислено показва отношението му към момата. От този момент нататък се изясняват и взаимните им чувства. Ако момичето е безразлично, то просто се пуска от хорото или сменя мястото си. Ако пък ергенът е харесван, той много скоро получава китка или пък малка бродирана кърпичка, докато се стигне даже до размяна на пръстени. В случай че една мома е харесвана от няколко ергена, спорът обикновено се решава с бой, но тъй като решаващата дума все пак има момата, много често и от-

мъщението на отблъснатия се стоварва върху нея. Като се изключат случаите на крадене, на влачене, при които отмъщението е постигнато с унизяване на човешкото достойнство на момичето, в повечето случаи отмъщението на отблъснатия кандидат цели най-вече да осмее горделивката. Характерни случаи на такова отмъщение са заливане на вратата с газ или катран, зазиждане с камъни или откачането и укриването ѝ в другия край на селото. В с. Козаревец и досега си спомнят за натоварената от вечерта шейна с дърва за огрев, приготвени за пазара, която на сутринта се е намирала не на двора, а на покрива на къщата заедно с дървата. Някои ергени си позволяват и по-лоши „шеги“, например подпалване на къща (случаят е от Лясковец).

Като се има предвид по-слабите комуникационни връзки, силната привързаност на българина към земята и икономическата зависимост на младите в семейството, е обясним и изборът на невеста. Обикновено е от същото село или в най-лошия случай от близките съседни села. Чест е за момата да я поискат в по-голямо село или в близкия град, но пък има и села с лоша слава, където родителите избягват да дават щерките си. Така например козаревченки предпочитат да се задомят в по-далечно село, но не и в съседното село Джулюница, прославило се със „сопаджените“ си (побойници). Обикновено на мома, дошла от чуждо село, се гледа с добро око, донякъде с любопитство, с интерес, но ако е по-хубава от местните красавици, те самите не са безразлични към това дали впоследствие няма да ѝ открият някой кусур, та да ѝ се смъкне цената.

Морално-етничните норми по това време не допускат преженване на по-голяма сестра или брат. Това се счита за толкова срамно, че даже пребулването на по-голямата сестра вместо малката и поставянето на младоженеца при свършен факт е по-допустимо (Долна Оряховица). За да се различават, малката сестра, наречена коритана, ходи забрадена под брада, а голямата под лимба (забрадката е завързана горе на главата). По такъв начин даже да излезе с каква си на хоро или седянка малката не би трябвало да привлича вниманието на ергените върху себе си. Когато голямата сестра се омъжи, казват, че коритото се е пукнало или вдигнало, което ще рече, че е дошло времето и на малката. Но и тук има изключения. Допустимо е брат да изчака сестра си да се задоми, ако малката сестра пристане, ако е бедна, а богат ерген е съгласен да я вземе без зестра. При всички тия случаи прежененият получава пари или по-голям подарък за утеха. Най-ценното качество при избора на брачен партньор е трудолюбието. Гледа се момата да е голяма въртокъщница, да има зестра и да е най-вече от сой. До девето коляно се проучва родът да няма недъгави, с пороци. Въпреки че и хубостта не е за пренебрегване, в с. Добри дял казват: „Хубост на танур не се топи“, като държат момата да е по-пълна, по-едра, та да издържа на тежък физически труд. Разбира се, последна и решаваща дума имат родителите и в много редки случаи тя се прехвърля от младите под формата на приставане или крадене, което е вид протест срещу установената практика за създаване на семейство, като се сродяват фамилии с еднакво имотно състояние, или както казват в Лясковец „ремък с ремък, лико с лико“. Допустимо е по-богат ерген да вземе по-бедна мома, но пък с всички необходими добродетели за добра сто-

панка, докато обратното — беден момък да влезе в богата къща, е много по-трудно.

Всяка сватба е предшествувана от редица обредни моменти, но преди да се стигне до тях, се спазват някои общоприети норми, наложени от православната църква. До трето коляно се забраняват женитби, което е сигурна гаранция за здраво поколение. Освен това се забраняват сватби пред големи църковни празници, по време на пости, от Игнажден до Ивановден и от Великден до Томина неделя.

Първото посещение у момичето, което се прави от момквата страна, се нарича „на оглед“ или още „на сглед“. За тази цел родителите на момчето изпращат един или няколко близки роднини — сгледници. Тяхната цел е да разберат дали момичето е съгласно, дали ще го дадат родителите му. На сгледа се ходи в понеделник или в четвъртък. Тези дни се смятат за хубави. Вторникът се избягва като „кутсуз“ ден. Още с влизането в дома един от сгледниците взема ръжена или дилафа и разравя огъня в огнището. Вярва се, че така сватлъкът ще стане. Като си кажат за какво са дошли, родителите извикват дъщеря си да чуят мнението ѝ, въпреки че решението е вече взето. Съгласие родителите дават веднага, ако дъщерята е прехвърлила женитбената възраст или кандидатът не е за изпускане. Иначе за тежест, а и за да спечелят и време, през което ще могат да проучат момчето, те отговарят уклончиво, увъртат, но в крайна сметка дават съгласието си, след което уговарят датата за годежа. Ако отговорът е отрицателен, той също не се дава така, че да се обидят сгледниците. В с. Козаревец при отрицателен отговор обувките на гостите се обръщат с носовите навън и когато си тръгнат, те разбират, че им е отказано. След приключване на уговарянето влиза момата и почерпва гостите. Обикновено годежът се прави една или две седмици преди сватбата у дома на момичето в неделя. Канят се най-близките роднини. Не е желателно да присъствуват приятелките ѝ, за да не харесат някоя от тях и да се развали годежът. С изключение на свекървата останалите гости не носят подаръци. След като завърши уговарянето кой каква стока и имот ще харижи на младите, се пристъпва към веселбата. На годежа като на сватба свири музика. Свекървата дарява бъдещата си снаха или с жълтица, или с наниз в зависимост от възможностите си, а тя от своя страна приготвя за свекър, свекърва и за момчето тъкани кърпи, ризи, чорапи. В с. Козаревец на момчето се дава бохчилък, а на всички останали гости — кръстатки (кърпи за хранене). Голямо угощение не се прави, а по-скоро почерпка. Бъдещата булка омесва пита, която се разчупва така, че за всеки да има по парче. От този ден до сватбата младите са вече годеници. Тя носи накита, подарен от свекървата, двамата излизат заедно, той я изпраща до портата, но без да влиза въщи. Ако едната страна развали годежа, тя се задължава да върне годежните дарове и да поеме направения до този момент масраф.

В периода между годежа и сватбата свекървата заедно с други близки роднини отива у бъдещата си снаха и определя какви дарове трябва да се приготвят. В с. Козаревец това посещение се нарича одумване. Жените, които присъствуват, ги черпят и даряват с кръстатки. След одумването следва „кроежът“. В първия пазарен ден двете семейства отиват в града да купят всичко необходимо за сватбата — платове, дарове и др., които не се изработват въщи. Пос-

ледният момент от приготовленията са така наречените „шивянки“. Дружките на момата се събират и помагат в кроене и доушиване на даровете.

Сватбата се прави в неделя. В такъв случай се избират едно или две млади момчета — калесници, които обикалят с плоска вино и варакосани китки да канят за сватбата. Кръстниците се поканват още в четвъртък. В някои от споменатите селища при тях отива младоженецът, а другаде двамата млади, а може и родителите на младоженеца. Калесването на кръстника става с кокошка, баница, ракия и вино. Първия обреден момент са засевките. Те се смятат и за начало на сватбата. Правят се в събота вечер у момковата къща, у момината, а често и у кръстника. Същинският смисъл на засевките (пресявало се е брашно за замесване на сватбени хлябове) е изbledнял в проучвания период. Той се свързва най-вече с последните приготовления около сватбата, с много песни, игри и, разбира се, угощения. Венците, с които се закичват вратите на младоженците, са обикновено от варакосан чемшир или бръшлян. Китките, с които се закичват сватбарите, също се варакосват. Те са от чемшир, лян, листа от мушката, а в Долна Оряховица използват специално цвете, наречено „крушки“. Сватбено знаме се прави само в с. Драгижево. На дрянова пръчка се опъва червена заорадка с набодени отгоре варакосани китки или лук. Правят го ергени и един от тях го носи през цялото време пред сватбеното шествие и играе с него. Дрехите като за първи празник са най-официалните. Сватбарите се закичват с варакосаната китка и им се премята през рамото кърпа. Младоженецът е с градски костюм от шаяк или друг вълнен плат, но не задължително черен. Булката е с копринена рокля, но също не задължително бяла. По-късно на големи празници тя я облича, за да отиде на църква. Булото до към края на XIX век е червено, но след това е вече бяло от тънък тюл с венче от восъчни цветчета. Накитът е наниз от пендари или сребърни пари. Като се изключат кръстникът и кръстницата, които са главните обредни лица с най-голяма тежест и ползуващи се с особено уважение, най-важен или по-скоро най-необходим се явява келешът или още заложникът (зет или близък родственик). Той всъщност ръководи цялата веселба и се разпорежда за всичко по време на сватбата. Заложникът се отличава от останалите сватбари по големите пешкири и наниз от чушки и пуканки, с които е закичен. В с. Козаревец на гърба му слагат голяма каврачена торба, в която всеки пуска по нещо за смях — праз, червени чушки и др., а като отиде у булката, му дават голям червен петел, за да играе пред сватбата. В Лясковец петелът е скрит и той трябва да го намери. Петелът се смята за символ на първата мъжка рожба. Коли се вечерта, когато се установи, че булката е девствена. Заложницата или келешката е сестра на младоженеца или близка роднина. Друго обредно лице е деверът. Той е брат на младоженеца, но ако няма такъв, девер става негов приятел. Задължението му е да извежда и съпровожда булката и да я пази. Понякога деверът се смесва с келеша.

Подготовката на младоженците за сватбата започва още в събота следобед с къпането, бръсненето на момчето и със сплитането на момичето (на места сплитането е символично). За целта се събират в двете къщи съответно приятелите и приятелките на младите. Бръс-

ненето се извършва на чардака от трима „целокупни ергени“, чиито родители са живи и здрави (с. Козаревец). Останалите, които присъствуват, пеят песни. Докато трае бръсненето, се подлага кърпичка, в която се трие бръснарят и се събират космите, защото според вярването могат да се използват за урочасване, ако попаднат в лоши ръце. В Долна Оряховица на този ритуал, наречен „мъдрене“, трябва да свири кларнет. Момините дружки пък къпят и сплитат булката, като през цялото време пеят тъжни прощални песни. С тях девойката символично се разделя с безгрижния си до този момент живот. В с. Козаревец, за да се изкъпе булката, момите трябва да донесат вода от кладенец, съпроводени от музика. След изкъпването обличат ризата ѝ, но наопаки, за да не я хващат уруки.

Същинската сватба започва в неделя сутринта. Поканените за шетане пристигат рано и помагат да се довърши всичко. В с. Козаревец рано сутринта носят чорба от дома на момчето, за да нахрани булката, понеже вече е от това семейство, а след това носят ракия на кръстника. Това се прави от заложенника и заложенницата. Също така се сварява в харания булгур и се сипва на всеки, който минава край дома, даже и да не е поканен. В трите къщи — на момчето, на момичето и на кръстника, свири музика. Към обяд сватбарите от момковата страна тръгват за кръстника. Напред свири музика, следвана от играчи, а младоженецът се движи, заграден от приятели. Кръстникът има право да покани свои близки, които се наричат подкумници. След като сватбарите се почерпят, те тръгват към дома на булката. Напред избързва заложенникът, който носи обувките ѝ. В с. Добри дял обувките се носят завързани в къриа. В дома на момичето сватбарите са очаквани, но вратата е заключена. За да влезе заложенникът, той трябва да даде пари на момите, които пазят вратата. Ако съумее да се вмъкне през някой прозорец, без да плати, отваря по-късно вратата на младоженеца, който също е длъжен да дава откуп за булката. След като младоженецът влезе при нея, тя трябва да го погледне през пръстен и да е стъпила върху възглавница. В с. Добри дял карат младоженците да се оглеждат заедно в огледало. При пребулването кръстницата прекарва булото зад момъка (с. Драгижево). Преди да се obuе булката, в с. Козаревец, Добри дял, Долна Оряховица има обичай младоженецът да пуска пари в обувката, докато тя каже, че не ѝ обива, а в пазвата на майка ѝ пуска пари, за да плати млякото, с което тя е откърмила дъщеря си. При извеждането на булката от родния ѝ дом има известни различия в отделните селища. Общоприето е тя да се прощава с майка и баща, като им целува ръка и плаче. В този момент свири тъжна музика и дружките ѝ пеят:

„Постой, почакай, слънчице,

да видиш жива разделя

как се мома от майка разделя.“ (с. Козаревец)

Булката се извежда от малко дете или от девера, които я теглят за дрехата или с кърпичка. Обикновено като излиза, тя хвърля жито, бонбони и дребни стотинки зад себе си, които децата събират. Това се прави за бекет. В Лясковец пред булката се излива вода от стъклен съд, който се счупва и тя трябва да мине по парчетата. В Долна Оряховица, Козаревец и Добри дял на булката се подава кърпичка жито или просо и сложено върху яйце. Тя трябва да хвърли

всичко това зад себе си, без да се обръща. В Долна Оряховица се вярва, че ако яйцето не се счупи, булката е нечестна. В Лясковец забраната с обръщането назад се обяснява със скъсването с родния дом. Не бива да се обръща, за да не тъгува за близките си. В с. Козаревец и Добри дял вярват, че ако се обърне назад, децата ще приличат на нейния род. Кръстницата дава на двамата да глътнат по глъдка вино, а което остане, го плисва през рамо. Докато трае прощаването, момци товарят ченза на булката върху най-хубавата каруца, но така, че да се вижда добре, и ги закарват в дома на свекървата. В Лясковец това се прави още в събота, като каруцата минава през града, за да могат повече хора да го видят и преценят сръчността на невестата. Седмица преди това целият ченз е изложен в бащината ѝ къща и всеки, който пожелае, е можел да го огледа.

Сватбеното шествие начело с музиката и играчите тръгва за църквата. Булката се води от кръстника и девера. Родителите на младоженците не присъствуват на венчавката. Внимава се булката да не минава два пъти по една и съща улица. В зависимост от разстоянието и от времето младоженците се движат пеша, на каруца, шейна или файтон. При среща с друга сватба се стремят двете булки да не се гледат, като за целта или ги покриват с дрехи, или ги скриват някъде. В противен случай и двете „хаир нямало да видят“. След венчавката сватбеното шествие се отправя в същия ред към дома на младоженеца, като младите вървят вече заедно, а кръстниците след тях. Сватбените свещи, които носят, са привързани с кордела, която след църковния обряд се нарязва на малки парчета и се раздава на незадомени моми и ергени, за да им излезе по-бързо късметът (Лясковец). Свещите се приорират и палят на големи църковни празници, и то само за здраве. Пред къщи ги чакат свекърът и свекървата с пита и плоска вино. Свекървата подава на младите зальк хляб със сол и пипер, а свекърът ги запоива. В Лясковец питата се дава със сол и мед, та да разоерат младите, че в живота има и сладко, и солено. Свекървата растила бяло платно, по което минават младоженците. В с. Козаревец има интересен обичай при посрещане на снахата. Свекървата върви напред и разгъва бялото платно, а булката след нея и по това дали ще стъпи на платното или ще го събере, наредените встрани сватбари отсъждат скопосна ли ще бъде снахата, или не. Според другия обичай в същото село свекървата разпасва престилката си и я постила пред булката, а тя, ако я вдигне и запаше на себе си, ще е добра и работна, а ако не я вдигне и мине по нея — тежко и горко на свекървата, докато е жива снаха ѝ „ще я тъпче“ и няма да я слуша.

Преди да влязат в къщи младите, свекър и свекърва даряват на младото семейство ниви, лозя, добитък. В с. Драгижево това даряване се нарича „харизма“. В Лясковец прага на къщата се маже с мед и булката трябва да стъпе с левия крак, за да ѝ бъде сладък животът. Прекрчвайки прага, свекървата ѝ подава питата, за да я внесе вътре, и мъжко дете, за да е първата им рожба момче. В с. Добри дял булката трябва да подхвърли детето, което са ѝ подали, три пъти в комина на камината.

Преди да започне угощението, се отива с музика за родителите на булката. Майка ѝ донася пиле и баница, които оставя на трапе-

зата пред младоженците. Те заедно с кръстниците стоят отделно, а всички останали сватбари са навън на двора. Гошавката е от печени агнета, пуяци, печено теле, а десертът е сладък ориз и баница. В Лясковец за такива случаи се готви разсол (телешко варено). След угощението, което е придружено с много музика, песни и хора, булката става да дари. Най-богатите дарове са за кръстниците и за близките роднини на младоженеца, а останалите сватбари получават тъкана кърпа. Като приключи с даряването, булката се извежда на кладенец, където играе булченско хоро. За целта заложникът извежда два котела с вода, а невестата играе около котлите, като се стреми да ги ритне така, че да излее водата. В същото време тя държи купа с просо и едно яйце и синва по малко от просото. След третото ритване на котлите тя излива водата и хвърля останалото просо и яйцето. Три млади момичета вземат по една пръчка с **набучен** варакосан лук или ябълка и повдигат булото, като го поставят върху плодно дърво, та да бъде и булката плодовита. След това булката и младоженецът хукват към къщи, като всеки се старае да изпревари другия и да влезе пръв. В с. Козаревец оончаат е леко изменен. След изливане на котлите деверът ги напълва отново, като ги носи до къщи. По пътя всеки хвърля по нещо във водата, даже и мръсни цървули. Пред вратата той подава кобилицата на булката, за да я внесе вътре. Там свежървата и свежърът трябва да пийнат от водата, за да е сладка булката. Младоженецът взема кобилицата от нейното рамо, прекарва я през нейната и неговата глава, слага я на своето рамо и я изнася навън в градината под ябълка или под трендафил и там вече се смъква булото по споменатия начин. До котлите се поставя огледало, играят около него и се оглеждат, като всеки се старае да задържи другия, така че пръв да може да влезе в къщи. Този, който изпревари, си пълни устата с вино и пръска с него закъснения, за да са здрави и червени децата.

Брачната стая е подредена предварително от свежървата или от ежървата с ченза на булката. Върху леглото се разстила брачната риза на младоженката. След като младите се оттеглят в стаята си, кръстниците, които са им дали необходимите съвети, си отиват заедно с родителите на булката. Останалите сватбари не вдигат шум, не свирят музика, всички стоят и чакат младоженецът да гръмне, за да извести, че булката е девствена. Има обичай жени да подслушват на вратата на младоженците, но това любопитство е оправдано единствено в село Козаревец с обяснението, че се подслушва, за да не се роди детето глухо. Ако булката излезе девствена, музиката зазвирва, приготвя се блага ракия и всички се отправят към дома на нейните родители, да им съобщят радостната вест, като преди това ризата се изнася, за да се огледа. Щом булката излезе девствена, свежърът има задължението да следи дали свежървата се отнася добре с нея. В някои от селата сватбарите се маскират, черният се съссажди и така се веселят цяла нощ. Ризата се прибира, а напролет, когато цъфне трендафилът, се изпира и водата се излива отгоре, за да бъдат червени и хубави децата. Голям позор за семейството е, ако булката не е девствена. Но въпреки това, с риск да бъдат одумвани от цялото село, никой не се опитва да го прикрие по някакъв начин, напротив дава се такава гласност на събитието, че булката да се орезили колкото се може повече. В с. Козаревец освен че съоб-

щават публично за това, карат невястата да признае от кого е обезчестена. Помни се случай, когато такава булка е натоварена на магаре по риза и посред зима е върната на родителите ѝ. В Лясковец при подобен случай някоя от сватбарките взема кошница със совадки и трака, за да разберат всички, след което запяват цинични песни, за да бъде резилът на булката по-голям. Разбира се, не винаги обезчестената булка се връща на родителите. Понякога това е повод да ги изнудят, за да дадат още имот. Но даже прибрана по такъв начин, на нея дълго време ѝ се напомня за греха. В Лясковец са слагали допълнителен прибор на масата за неприсъстващия, с когото снахата е прегрешила.

След като бракът е официално консумиран и цялото село е известно за това, започва утвърждаване на роднинските връзки с редица обредни посещения. В понеделник след сватбата се канят сватовите на гости. Това посещение се нарича на „укуп“ (Долна Оряховица). В събота булката отива сутринта у родителите си, за да си измие главата (с. Козаревец), а вечерта вече с мъжа си отиват отново там на повратки. При това посещение те и двамата говеят (мълчат), за да ги дарят родителите ѝ. Говее се, докато дарът се окаже достатъчен. При това посещение младите носят варено пиле, баница и ракия. След вечерята се връщат у свекъра и свекървата. Първата неделя след сватбата свекървата води булката на църква да се трисаисва, т. е. да ѝ чете попът за здраве и щастие. Облечена е със сватбената рокля. В с. Добри дял свекървата носи в неделя пита и раздава за „младенско здраве“, а в Лясковец има обичай да се заведат няколко жени след църковната служба у дома на младоженците, за да се почерпят. На втората седмица след брака кръстниците отиват у младите, за да видят как е потръгнал семейният им живот и да се намесят в случай на нужда. Младите отиват у кръстниците, когато ги поканят, но задължително на Заговезни. Тогава те получават като подарък някакъв предмет от дърво — плоска, корито, точилка, люлка и др. (с. Козаревец). Още първата седмица след сватбата свекървата показва на снахата как трябва да върши домакинската работа и тя е длъжна да се съобразява с това, без значение дали ѝ харесва, или не. Освен това булката показва какво умее да върши: да изпере, да сготви, да омеси хляб, а свекървата е единственият съдник, който преценява дали работата е свършена добре. По такъв начин младата булка навлиза постепенно и свиква с нелекия семеен живот, но въпреки това още цяла година след сватбата тя се счита за млада булка и като такава не бива да ходи нито на погребения, нито на помен.

Надяваме се, че настоящото описание на сватбените обичаи в Лясковец и околните села ще послужи за база за проучване и в други райони на Търновския край с оглед цялостното изучаване на регионалната сватбена обредност.

БЕЛЕЖКИ

¹ Изключение в това отношение е гр. Лясковец за периода на Възраждането — В: Чолаков, В., Български народен сборник, Болград 1872 г.

² Теренните материали са архивизирани в ОИМ — Велико Търново Н. СП. Ф., № 111.

³ ИБИ, т. 13, С., 1966 г. с. 173, с. 215, с. 221, с. 289

⁴ Мутафов, В., Българското гурбетчийско градинарство (кандидатска дисертация, С. 1982 г.).

⁵ Мутафов, В., За етнически, стопански и етнодемографски облик на с. Арбанаси в края на 17 и началото на 18 век, ГМСБ, 1982, бр. 3, с.

WEDDING CUSTOMS IN THE TOWN OF LYASKOVETS AND IN THE SURROUNDING VILLAGES

Theodora Rogheva

(resume)

The wedding traditions in Lyaskovets and in the neighbouring villages, namely Dolna Oryahovitsa, Kozarevets, Dobri dyal and Draghiyevo, have a lot in common between the two wars. At the same time some individual peculiarities stand out. The following is typical of all the villages — choice of matrimonial partner, matching, engagement, preparation of the ritual wear, wedding ceremony and a post-wedding period.

РЕСТАВРАЦИОННО-КОНСЕРВАЦИОННИ ПРОБЛЕМИ НА ТЪРНОВСКИТЕ ТАБЛЕТКИ

ДИАНА КОСЕВА

Неотдавна в ателието за реставрация на Историческия музей в гр. В. Търново постъпиха четири двустранни, малкоформатни икони, известни в късносредновековното изкуство на Балканите и Русия с името таблетки. Попаднали по невнимание в изхвърлените отпадъци при пренасяне стария склад на Археологическия институт на хълма Царевец, иконите за съжаление не фигурират в никакви инвентарни книги и описи. Единствените сведения за тях дължим на известния изследовател на средновековната столица Н. Ангелов. Според него те са постъпили в хранилището на Царевец от реквизицията на църквата „Успение Богородично“¹. Състоянието на таблетките изискваше незабавна реставраторска намеса, която беше изпълнена от нас в лабораторията на музея в гр. В. Търново. Нейното провеждане наложи да се спрем обстойно в настоящата работа на някои конкретни проблеми от консервационно-реставрационния процес.

Върху таблетките са живописвани следните сцени и образи:

1. „Въведение Богородично“ и „Света Екатерина“, чествувани според православния календар съответно на 21. XI. и 24. XI. (Обр. 1а,б).

2. „Благовещение“ (25. III.) и „Рождество Христово“ (25. XII.), (Обр. 2а,б).

3. „Кръщение Христово“ (6. I.) и двама неизвестни архiereи, за които има сериозни основания да се предполага, че са Атанасий Александрийски и Кирил Александрийски, чествувани на 18. I. За текста от свитъка в ръката на светеца отдясно бе изказано мнението, че съдържа част от песнопение, посветено на Богородица, а не е с библейско, патристическо или строго литургическо съдържание² (Обр. 3а,б).

4. „Разпятие“ и „Слизане в ада“. (Обр. 4а,б).

Предназначението на таблетките е свързано тематично с чествувания църковен празник. На календарната дата съответната икона се поставя на аналой, където е обект на почит от страна на вярващите. Двустранната повърхност на иконите бе покрита с восъчни капки, застинали в правилна форма на кръг, свидетелстваща за хоризонталното положение, в което са стояли. Восъкът от свещите на поклонниците е паднал перпендикулярно върху тях. Еднаквите размери и маниер на работа дават основание да считаме четирите търновски таблетки за част от „празничен комплект“, състоящ се най-малко от дванадесет икони³. Направеният иконографски и стилистически анализ в първичната публикация без съмнение отнася датировката им най-късно в началото на XVIII в.⁴

Таблетките са рисувани върху грундирано ленено платно. Тази неустойчива основа създаваше допълнителна опасност за отронване и изпадане на части от сравнително по-цялостните фрагменти,

запазени около центъра на изобразителното поле, осеяно с гъста мрежа от дълбоки пукнатини. Независимо от конструктивната си нестабилност платното, което свободно се огъваше в непокритите участъци и местата на напукванията, беше здраво, без следи от деструкция и не налагаше прехвърляне върху нова основа на грунда и живописния слой. Върху оцелелите фрагменти, под силно потъмнелия лак и механичните повреди трудно се разпознаваха сцените от таблетките.

Изображенията са изпълнени в една плоскост, с размери 17,5—17,8x23,2—23,5 см. Основата им е покрита двустранно с грунд, живопис и лак, следи от които открихме и по ръбовете на платното. По местата на механичните повреди се виждаше сравнително дебел грунд (1 мм), който е бял на цвят и както установи направения анализ с гипсов състав. Отделни фрагменти свидетелствуват за наличието на червена рамка с приблизителна широчина 1 см, която е затваряла изобразителното поле. Рамката покрива и запечатва граничните ръбове на платното, с което се изключва възможността за допълнително обрамчване в друг материал или вторично прехвърляне на грунда и живописния слой.

В процеса на работа по стабилизиране и реставрация на таблетките бяха обособени следните етапи:

1. Укрепване на живописния слой.
2. Почистване и изтъняване на старото лаково покритие.
3. Китване и бордиране.
4. Нанасяне на двуслоен сигниран ретуш.
5. Полагане на ново покритие.

Голямото напукване на повърхността, нестабилността на основата, различните по площ запазени части върху двете страни на иконите и неравномерните им контурни отцепвания изискваха неотложно укрепване поради опасността да бъде изгубена все по-голяма част от живописата. Укрепването и стабилизирането бяха основен проблем при консервацията. Допълнителни усложнения се породиха от факта, че укрепващият материал лесно би могъл да проникне през платното върху изображението от другата страна на таблетката и да предизвика отронване на недобре фиксирани фрагменти. Тъй като големи участъци от живописата бяха изгубени преди постъпването на иконите в ателието, от изключителна важност за нас беше да се съхранят и най-дребните, разпръснати части от живописния слой, които носят информация за фонз, наличието на текст и изписването на буквите или отделни детайли от изображенията. Всичко това налагаше двете страни от иконите да бъдат укрепвани едновременно.

Като най-подходящ свързвател бе избран 15% разтвор от желатин, към който е прибавен антисептик (1% натриев пентахлорфенолат) поради неустойчивостта на желатина срещу гъби и плесени. Укрепването се извърши чрез обмазване с четка и предпазно облепване с цигарена хартия. Така приготвената повърхност поставихме върху стъкло, предварително изолирано с тънък вазелинов слой, за да избегнем евентуално залепване. Процедурата с обмазването и облепването се повтори и върху обратната страна на иконата. Следващия момент, пригладждането на повърхността с топла ютия, извършихме паралелно, чрез последователно, многократно обръщане от двете страни. (Обр. 5)

След 96-часов престой защитните хартийки бяха свалени с топ-

ла вода до пълно засъхване първо от едната, а след това и от другата страна, с което успешно приключи стабилизиращият етап от консервационната работа.

2. Лакът, който покриваше иконите, беше почернял в резултат на окислителните процеси и температурни деструкции, причинени от въздействието на факторите на околната среда. Значителното количество сажди и прах, полегнали по повърхността му, също бяха причина за почерняване и загуба на прозрачността, което правеше сюжетите нечетливи (Обр. 46). Нанесен неравномерно, старият лак на места се е стичал и засъхвал в дебели струи. При въздействието с разтворители чернокафявият лак не възвръща целостта си, т. е. не се поддаваше на регенерация, което наложи да вземем решение за неговото максимално изтъняване, стигащо почти до пълно отстраняване. От направените опити се установи, че оптималният разтворител за случая е смес от терпентин, спирт и амоняк в съотношение 1:1:3. На местата, където старият лак се беше събрал в по-дебел слой, прибегнахме и до механична намеса.

3. Липсващите части от грунда запълнихме с кит, приготвен от пчелен восък, дамар и винервайс. Краищата на фрагментите бяха бордирани с поливинилацетат.

4. След загладяване на китовите започна полагане на двуслоен сигниран ретуш за възстановяването на цветовата цялост на иконите. Първоначално площите се тонираха с цвят, близък до оригиналния, но с една степен по-светъл, а върху него бяха нанесени успоредни линии, с цвят по-тъмен от оригиналния. Сигнираният ретуш бе изпълнен с обратим материал — акварелни бои в границите на повредите.

5. Ясно откроените изображения, възстановената свежест и яркост на цветовете бяха защитени чрез нанасяне на нов, дамарово-мастиксов фирнис, с което търновските таблетки бяха подготвени за експониране.

Двустранични иконописни творби от този род познаваме на Балканите и в Русия от неголям брой публикации, в които обаче не се засягат въпроси за тяхната консервация⁵. От България е известна още една сравнително пълна колекция от 20 таблетки, собственост на църквата „Свети Георги“ в с. Голямо Белово⁶. Важно е да отбележим, че основата, върху която се рисуват различни комплекти подобни икони, е преди всичко от дърво. Поради слабата конструктивна функция платното е рядко срещана основа, използвана само при разглежданите творби от Търново и две икони от Арбанаси и Атон⁷. Тази особеност и състоянието на търновските таблетки бяха решаващи за определяне на избора от нас метод за консервационно-реставрационна работа.

БЕЛЕЖКИ

⁵ Неочакваната смърт на Н. Ангелов не позволи да уточним други данни за иконите.

² Геров, Г. и Д. Косева. Търновските таблетки — Проблеми на изкуството, 2, 1989, с. 30—32; Заслужава внимание и становището на йеромонах Па-

вел Стефанов, който беше любезен да ги сподели с нас, за което още веднъж му благодарим.

³ Лазарев, В. Н. Страници истории новгородской живописи. Двусторонние таблетки из собора Св. Софии в Новгороде, М, 1978, с. 11—12, 23—24.

⁴ Геров, Г. и Д. Косева. Цит. съч., с. 33—34

⁵ Лазарев, В. Н. Цит. съч.; Kissas, S. Icons of Kozani Menologion. — Balkan Studies, 17/1 (Thessaloniki, 1976), 93—113; Милановић—Јовић, О. Из сликарства и примене уметности Баната. — В: Граѓа за проучавање споменика културе Војводине, Х, Нови сад, 1980—1981, с. 135—139.

⁶ Матакиева, Т. Неизвестна колекција — двустранни грешненски икони. — Искусство, 3, 1982, с. 36—41.

⁷ Bossilkov, Sv. Arbanassi. Inconostases and religious easel Art S. 1989, p. 197, pl. 183, 184. Иконата е от арабанашката црква „Рождество Христово“ и се съхранява в ЦИАМ, под № 3036; Смирнова, Э. Двусторонняя икона—„таблетка“ XV в. с Афона. — В: Искусство Западной Европы и Византии., М, 1978, с. 276.

RESTORATION-CONSERVATION PROBLEMS OF THE TABLETS-OF-ICONS FROM VELICO TURNOVO

Diana Kosseva

(resume)

This paper deals with the problems springing from the restoration-conservation work on double sided tablets-of-icons, found in Velico Turnovo.

Unlike most of the well-known paintings of the kind, found on the Balkan peninsula and in Russia, the unique set of icons found in Turnovo were painted on a canvass with primers on both sides. This gives grounds for developing specific methods for restoration.

ИЗВЕСТИЯ

ТОМ VI/1991

Коректор *Елена Чакърова*
Технически редактор *Савка Бабулкова*

Формат 70×100/16. Печатни коли 12,25 + 2,5 к. приложения. Издателски коли 15,88.
Тираж 2000. Излязла от печат юли 1991 г.

ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ — ВЕЛИКО ТЪРНОВО
ДФ „АБАГАР“ — ПЕЧАТНИЦА ВЕЛИКО ТЪРНОВО

В СЛЕДВАЩИЯ БРОЙ:

СРЕДНОВЕКОВНАТА КРЕПОСТ РАХОВЕЦ (ГОРНА ОРЯХОВИЦА)
НУМИЗМАТИКА
ЛЮБОПИТНИ ИСТОРИЧЕСКИ ФАКТИ